

NSVL KOHTU RAHVAKOMISSARIAADI ÜLELIIDULINE JURIDILISTE
TEADUSTE INSTITUUT

I. S. PERETERSKI

ÜLDINE RIIGI JA ÕIGUSE AJALUGU

I

VANAAEG

II VIHK

VANA-ROOMA

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

A-16109

NSVL KOHTU RAHVAKOMISSARIAADI ÜLELIIDULINE
JURIIDILISTE TEADUSTE INSTITUUT

I. S. PERETERSKI

ÜLDINE RIIGI JA ÕIGUSE AJALUGU

I

VANAAEG

II VIHK

VANA-ROOMA

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“
TARTU, 1946

Tõlgitud teose järgi: И. С. Перетерский, Всеобщая история государства и права. Часть I. Древний мир. Выпуск II. Древний Рим. Юридическое издательство НКЮ СССР, Москва, 1945.

NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures oleva Üleliidulise Kõrgemate Koolide Komitee poolt lubatud tarvitada õpperaamatuna juriidilistes instituutides.

Tartu R. Ülikooli
Teaduslikule Raamatukogule.

Tartus, 15. juunil 1959. a.

Prof. J. Tõnisson

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

Sissejuhatus¹.

§ 1. Rooma riigi ja rooma õiguse tähtsus. § 2. Rooma riigi ja õiguse ajaloo periodiseerimine ja käsitlemise süsteem. § 3. Kirjandus.

§ 1. Rooma riigi ja rooma õiguse ajaloo tähtsus.

1. Rooma riik. Rooma riik oli vanaaja suurim orjanduslik riik. Arenenud ida despoodiriikidest ja Kreekamaast tunduvalt hiljem, ammutades enesesse nende kultuuri ja arendades seda, oli Rooma võrreldes nendega inimkonna arenemise progressiivseks staadiumiks. Öitsenguperioodil laiendas Rooma oma võimu Vahemere basseini laialdastele maa-aladele, ja hiljem tekkis Rooma riigi territooriumile rida nüüdisaegseid riike, kes Roomalt palju omaks võtsid. Orjade mitmemiljonist massi ja alistatud riikide ning maade elanikke terrorivahenditega julmalt ekspluateerides andis Rooma halastamatu vägivalla „näidise“ järgnevaile, ekspluateerimisele rajatud ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele, ja mitte harva pole Rooma riiki käsitletud alusepanijana riigiaparaadi edasistele vormidele. Roomast on pärit ka ristiusk kui riigiusk, mis ekspluateerimisele rajatud ühiskonna kogu järgneva ajaloo vältel etendas tähtsat osa. Rooma tõstis ristiuse riigiuse astmele ja kasutas kiriklikku organisatsiooni ekspluataatorite võimu toena. Kõik see osutab sellele erandlikule tähtsusele, mis on Roomal feodalismi ja kapitalismi ajastu kogu ajaloos. Euroopa rahvaste ajaloo uurimise eeltingimuseks on rooma ajaloo kui ekspluateerimisele rajatud ühiskonna ajaloo ühe tähtsaima etapi tundmaõppimine. „Orjuset ei oleks olnud Kreeka riiki, kreeka kunsti ja teadust; orjuset

¹ Käesoleva raamatu käsikirja lugesid läbi professorid P. N. Galanza, V. M. Koretski, I. D. Levin ja V. I. Serebrovski ja dots. A. G. Bakšanin. Loetletud isikute märkustest on autor oma teoses paljusid kasutanud rea täienduste ja muudatuste tegemiseks.

ei oleks olnud ka Roomat; ent ilma Kreeka ja Rooma poolt rajatud aluseta ei oleks olnud ka nüüdisaegset Euroopat“ (Marx ja Engels, XIV, 183).

Meie suhtes on Rooma ajalool veel see tähtsus, et ta annab kujukaid näiteid ekspluateeritavate klasside revolutsioonilisest võitlusest oma vabanemise eest. Rooma ajalugu on täis orjade ülestõuse, milledest suurim on Spartacuse ülestõus (a. 73—71 e. m. a.). Ja seepärast pakub meile see ajalugu kui ekspluateeritavate poolt ekspluateerijate vastu peetud võitluse ajaloo tähtsaim peatükk suurt huvi.

2. Rooma õigus. Eriline tähtsus ajaloos on rooma õigusesel. Antud juhul peame silmas peamiselt hilisema Rooma õigust, mis tekkis vanaaja tootmisviisi alusel (3). Rooma õigus oli orjandusliku ühiskonna arenenuim õigussüsteem. Orjandusliku ühiskonna põhijaotus — jaotus orjapidajate ja orjade klassiks — väljendus õiguses seega, et orjadel ei olnud mingit õigust, nad olid asjad, nad ei saanud olla õigussubjektideks. Ses suhtes oli rooma õiguse ülesandeks orjapidajate võimu kindlustamine kõikides üksikasjades, halastamatu mahasurumise võimaluse andmine kõikide orjade vastu, kes ilmutasid kas või sõnakuulmatuse varjugi. „Antiikne riik oli peamiselt orjapidajate riik orjade rõhumiseks ja vaoshooidmiseks“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 147). Ja rooma õigus väljendas ilmselt orjandusliku ekspluateerimise suhteid: orjade õigusetust ja orjapidajate piiramatut võimu. Kuid orjade õigusetusega ei ole ammutatud rooma õiguse sisu. Tema koostisse kuulus orjapidajate-vaheliste suhete normeerimine: eraomand, lepingud, perekondlikud suhted, pärimine. Orjandusliku korra ülalhoidmise ja rikastele maa omamise õiguse kindlustamise huvide (võitlus maa pärast läbib kogu Rooma ajalugu) tagajärjeks oli piiramatu eraomandiõiguse tunnustamine ja kindlustamine. Orjapidajate omavahelised vastastikused suhted arenenud majandusliku käibe tingimustes kutsusid esile mitmesuguste juriidiliste tehingute reglementeerimise. „Õigupoolest olid roomlased esimesed, kes töötasid välja eraomandiõiguse, abstraktse õiguse, eraõiguse, abstraktse isiku õiguse“ (Marx ja Engels, I, 635). Rooma on andnud reale õiguse printsiipidele viimistletud formuleeringu. Rooma õigus on „...niipalju kui teame, kõige täiuslikum õigusvormidest, mis põhineb eraomandil“ (Marx ja Engels, XIV, 104) ja sellest on olnud tingitud rooma õiguse määratu osa ekspluateerimisele rajatud ühiskonna õiguse ajaloo arenemises. Rooma õiguse põhimõtted, eriti eraomandi- ja lepinguõigusse puutuvad,

olid eeskujuks hilisemate õigussüsteemide kujundamisel. Pärast orjandusliku ühiskonna hävitamist ja Rooma impeeriumi langust ei lõppenud rooma eraõiguse osa. Kui feodaalajastul tööstus ja kaubandus arendasid edasi eraomandit, siis retsipeeriti rooma eraõigus (Marx ja Engels, IV, 53). Rooma õigusel oli tohutu suur mõju kodanlikule õigusele; Euroopa kontinendi kodanliku õiguse aluseks on „kaubatootjatest koosneva ühiskonna esimene ülemaailmne õigus, s. t. rooma õigus tema peensuseni viimistletud lihtsate kaubavaldajate kõikide oluliste suhetega: ost-müük, laen, võlg, leping ja teised kohustused“ (Marx ja Engels, XIV, 672).

Ekspluateerimisele rajatud ühiskonnas väljendavad nii omand, leping kui ka teised juriidilised instituudid klassi ekspluateerimise suhteid. Neile suhetele andis rooma õigus lõpliku formuleeringu, mis elas Rooma riigist kauem. „Tööraha ekspluateerimise üks vorm asendus ekspluateerimise teise vormiga, kuid ekspluateerimine ise jäi püsima. Ühed ekspluateerijad ning rõhujad asendusid teiste ekspluateerijate ning rõhujatega, kuid ekspluateerijad ise jäid alles“ (Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 363). Ja võimuletulnud ekspluateerijate uus grupp säilitas Roomast päritud ekspluateerimise õigusvormid või võttis need üle ühe või teise muudatusega. Nii oli see rooma õiguse retseptiooni perioodil (201): juba feodaalühiskonna sisimas alanud kodanlike suhete arenemine tõi enesega kaasa rooma õiguse taaskihtivuse. Nii oli see ka pärast kodanlikke revolutsioone, millal rooma õigus võeti kodanlikkude koodeksite aluseks. „Rooma õigus on niivõrd selle ühiskonna, kus valitseb puht eraomand, eluliste tingimuste ja konfliktide klassikaline juriidiline väljendaja, et ükski hilisem seadusandlus pole suutnud sellesse mingeid olulisi parandusi tuua“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 446). Sellega on seletatav ka rooma õiguse eluvõimsus, tema säilitamine üleminekul ekspluataatorliku ühiskonna uutele vormidele.

Meie muidugi ei saa pidada rooma õigust „kirjutatud mõistuseks“ (*ratio scripta*), nagu teda mõnikord on nimetatud. Kuid me ei eita tema ülisuurt tähtsust ega asjaolu, et ta oli progressiivne nähtus võrreldes eelnevate õigussüsteemidega. Rooma lõi palju uut õiguse alal ja mõjustas võimsalt õiguse edasist arenemist. Sellega ongi põhjendatud rooma õiguse, eriti rooma eraõiguse uurimise vajadus. Sel õigusel, kui suurima orjandusliku riigi õigusel, pole üksnes ajalooline tähtsus, vaid ta kujutab enesest ajalooliselt kõrget saavutust juriidilise tehnika alal: definitioonide täpsus ja selgus, juriidilise mõtte range loogilisus ja

järjekindlus, mis on kooskõlastatud järelduste elulisusega, annavad tunnistust rooma juristide suurest meisterlikkusest, kes etendasid määratu suurt osa juriidilise mõtte arendamises (§ 41—42).

§ 2. Rooma riigi ja õiguse ajaloo periodiseerimine ja käsitlemise süsteem.

3. **Periodiseerimine.** Rooma riik elas üle paljusajandilise ajaloo, alates VII sajandist e. m. a. kuni V sajandini. On loomulik, et selle pika aja vältel Rooma riik ja rooma õigus ei püsinud samasugustena. Seoses tootmissuhete muutumisega, Rooma riigi territooriumi laiendamisega, klassivõitluse kasvamisega ja tootmise ning kaubanduse arenemisega muutusid ka riigivõimuorganite süsteem ja õiguse instituudid.

Rooma riigi ja õiguse ajaloo uurimise eesmärgil jaotame Rooma ajaloo kolme põhiperioodi:

a) Rooma riigi kujunemise ja antiikse tootmisviisi tekkimise periood. Rooma kujutab enesest väikest riiki — linna. Majandusliku elu aluseks on väikemaapidamine, orjus ei ole veel põhitootmisviis, kaubavahetus ei ole veel arenenud. See on rooma õiguse vanim periood, mille iseloomujoonteks on tavaõiguse domineerimine, õiguslike instituutide arenematus, kõikide „võõraste“ õigusetus, õiguse vahetu seos usundiga. See periood hõlmab umbes ajajärku VII—IV sajandini e. m. a.

b) Vabariigi periood, mille kestel areneb antiikne tootmisviis. Rooma tõuseb „maailma“—riigiks, kes alistab teda ümbritsenud rahvad. Ülekaalus on suurmaapidamine ja orjade töö on kogu tootmise aluseks. Kasvavad ja laienevad orjade ülestõusud, mis kutsuvad esile halastamatu mahasurumise ekspluateerijate poolt. Sel perioodil kaotab rooma õigus oma endised „kohalikud“ jooned. Kiiresti arenevad keerulised õiguslikud instituudid, töötatakse välja eriline õigus, mida rakendatakse nii rooma kodanike kui ka „võõraste“ kohta. Kujundatakse õiguse printsiibid piiramatu eraomandi, lepingute jm. kohta. See periood kestab umbes meie ajaarvamiseni.

c) Impeeriumi periood, mille kestel orjanduslikus ühiskonnas toimuvad sügavad vapustused ja lagunemine. Orjade ülestõusud, ekspluateeritava talupoegkonna ülestõusud Rooma ülevõimu vastu hävitasid pikkamööda Rooma võimsuse. Rooma langes sügava kriisi perioodi, ja see kriis tõi hiljem kaasa orjandusliku majandussüsteemi languse. Kuid selle perioodi esimesel pooltel

näib Rooma võimsus väliselt veel kõigutamatuna. Toimub orjandusliku majanduse teatav stabiliseerumine, sõdasid peetakse üksnes piirimaadel ja need ei puuduta impeeriumi keskosi, provintside majanduslik elu elavneb teatavaks ajaks; Rooma riigi territoorium saavutab oma kasvu kõrgtipu. Kuid laienevad ekspluateeritavate masside ülestõusud ja üksnes terrorivahendite tugevdamisega säilitavad orjapidajad ajutiselt oma privilegeeritud seisundi. Arenev kaubandus oli üheks teguriks, mis õõnestas Rooma hüvangut seetõttu, et import ületas ekspordi, kusjuures imporditi peamiselt toredusesemeid, millede hankimiseks kulusid ära väärtused, mis Rooma oli paljude aastate kestel kokku röövinud. Käsitöö ja kaubanduse arenemine ning kõikide vabade tunnustamine õigusvõime poolest formaalselt võrdseks viib eraõiguse õitsengule, kuid sellele õitsengule (alates III sajandist) järgneb langus. Riigivormi poolest muutub Rooma alates I sajandist impeeriumiks, mis on suur-orjapidajate sõjaväelise diktatuuri väljenduseks. Koos klassivõitluse kasvamisega ja orjandusliku majandussüsteemi kriisi suurenemisega toimub diktatuuri pidev tugevdamine. Keisri võim muutub järk-järgult formaalselt piiramatuks ja toetub relvastatud jõule, väljaarendatud bürokraatlikule aparaadile ja kirikule. Saavutatakse elanikkonna mitmesuguste kihtide ekspluateerimise ülim aste kõikehõlmava riigi kasuks, kes väljendab suurmaaomanike huvisid. Ja Rooma langes 476. a. Orjade revolutsioon likvideeris orjandusliku korra (39).

Õigusinstituutide ajaloo jaoks on ülaltoodud perioodiseerimisel üksnes suhteline tähtsus. Mitte kõikidel õiguse aladel ei moodusta perioodide piirid teravaid jooni üksikute õigusinstituutide arengus. Ei saa kujutada asja nii, et igal perioodil esinevad uued riigivormid ja uued õigusinstituudid. Vastupidi, mõned õigusinstituudid püsivad väliselt muutumatult mitmete perioodide vältel, kuigi muudavad aegamööda oma reaalselt sisu. Me näeme, kuidas mõned vanimal ajal tekkinud instituudid saavutavad oma arengu täielikkuse alles järgneval perioodil. Teiselt poolt, mõned vanima õiguse instituudid püsivad küll hiljemgi, kuid juba iganditena ja kaovad aegamööda tarvituselt. Roomas nagu teisteski ekspluataatorlikes riikides etendas suurt osa õigusvormide konservatism ja püüe suruda uued suhted vanadesse õigusvormidesse.

4. Rooma riigi ja rooma õiguse ajalugu ja Rooma üldajalugu. On lubamatu uurida riigi ja õiguse ajalugu isoleeritult klassiühiskonna arenemise ajaloost. Riigi ja õiguse ajalugu on vahetult seotud klassivõitluse ajalooga, tootmissuhete arenemise ajalooga, poliitiliste sündmuste ajalooga ja kultuuri ajalooga. Kõik

need ajaloo küljed on üksteisesse põimitud, tingivad üksteist. Väljaspool seost üldajalooga ei saa õigesti mõista riigivorme ja õigusinstituute. „Et ainet tõeliselt teada, on vaja haarata, uurida kõiki ta külgi, kõiki seoseid ja „vahendamisi““ (L e n i n, XXVI, 134).

Kuid see ei tähenda, et riigi ja õiguse ajaloo lühikeses õpikus me peame käsitlema ka üldajaloo sündmusi. Säärane ülesanne oleks ilmselt teostamatu. Seepärast me üksnes viitame üldajaloolistele andmetele, käsitlemata neid üksikasjades, ja keskendame oma peatähelepanu riigi ja õiguse ajaloole.

Sellest järgneb nõudmine: kes asub õppima Rooma riigi ja rooma õiguse ajalugu, peab tundma Rooma üldajalugu, vähemalt põhijoonteski. Selleks me juhime õppija Rooma ajaloo üldkursuste juurde. Eriti tuleb tähelepanu juhtida vanaaja ajaloo õpikule, mis ilmus A. V. Mišulini toimetusel 1940. a., B. S. Sergejevi raamatule „Vana-Rooma ajaloo peajooned“, 2 köites, 1938. a.², ja M. V. Levšenko „Bütsantsi ajalool“, 1940. a.³. On vajalik märkida ka „Filosoofia ajaloo“ I köidet 1940. a. (lk. 310—396 on pühendatud rooma filosoofiale, kusjuures selle käsitluse aluseks on ajaloo lai taust), „Diplomaatia ajalugu“, I köide, 1941. a. (lk. 58—88) ja A. Ranovitši raamatut „Varakristliku kiriku ajaloo põhijooni“, 1941. a.

5. Käsitlemise süsteem. Kõige õigemaks süsteemiks oleks Rooma riigi ja rooma õiguse ajaloo käsitlemine kronoloogilises järjekorras, üksikute perioodide kaupa, nii et iga perioodi piirides õpitaks tundma riigikorra vorme, kohtu organisatsiooni, era- ja kriminaalõigust. See süsteem annaks tervikliku kujutluse iga perioodi kohta. Aga see süsteem nõuaks liiga detailset käsitlust ja oleks vältimatult seotud kordamistega (seepärast et, nagu juba öeldud; ühed ja samad instituudid läbivad mitut perioodi). Ühtlasi tuleb tähendada, et kaugeltki mitte alati pole meil kasutada täpseid andmeid üksikute instituutide tekkeaja, nende järk-järguliste muudatuste aja jms. kohta. Real juhtumel toimus mitme sajandi töö, mis väljendus eri kihitustes ega avaldunud seadustes ning allikad ei paku meile võimalust ära tunda selle protsessi staadiume.

Seda silmas pidades oleme sunnitud käesolevas lühiopikus ainet käsitlema õiguse üksikute alade järgi. See süsteem võimal-

² Edasises käsitluses tsiteerime seda raamatut lühidalt „Sergejev“.

³ M. V. Levšenko raamat annab laialdaselt teatmeid Ida-Rooma impeeriumi riigikorra üle.

dab kompaktsemat üldkäsitlust ja pakub mõningaid paremusi neil juhtumel, kui lugejal on vajalik saada kokkuvõtlikke teatmeid mingi üksikküsimuse kohta.

Ühtlasi sundis õpiku piiratud maht meid valgustama üksnes õiguse kõige tähtsamaid küsimusi. Seepärast esineb käesolevas õpikus paratamatult rida olulisi lünki. Samad asjaolud tingisid vajaduse valgustada isegi õpikusse sissevõetud küsimusi kõige lühemal kujul, osutades tähelepanu üksnes olulisele. Meil ei ole võimalik peatuda arvukail lahkarvamustel, mis kirjanduses on tekkinud paljude Rooma riigi ja rooma õiguse küsimuste kohta, ja osutame üksnes nendele järeldustele, mis näivad meile kõige rohkem põhjendatuna. Samuti oli meil võimalus üksnes mõnedel juhtumitel ära tuua allikate algtekste.

Ja lõpuks tuleb silmas pida, et käesolev õpik on määratud esimese kursuse üliõpilastele, kes ei ole veel läbi võtnud juriidilisi spetsiaaldistsipliini. See nõuab võimalikult elementaarset käsitlust.

§ 3. Kirjandus.

6. Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini teosed. Marksismi-leninismi suured rajajad andsid Rooma ajaloo ja eriti rooma õiguse ajaloo põhiküsimuste kohta rea väärtuslikke juhiseid. Need juhised tulebki aluseks võtta Rooma riigi ja õiguse ajaloo õppimisel. Kõigepealt tuleb õppijal tundma õppida Engelsi teost „Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine“, V. I. Lenini loenguid riigi kohta (XXIV, 362—377) ja J. V. Stalini tööd „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“, mis sisaldab tootmissuhete tüüpide, nende hulgas ka ürgaegse kogukondliku ja orjandusliku korra omade, erandliku tähtsusega iseloomustuse (Leninismi küsimusi, lk. 473). Viited Marxi, Engelsi, Lenini ja Stalini teistele teostele leiduvad edasises käsitluses.

7. Erikirjandus. Spetsiaalselt Rooma riigi ja rooma õiguse ajaloole pühendatud meie oma kirjandus on alles väga kasin. Selle küsimuse kohta on olemas vaid üks süstemaatiline käsitus P. Galanza raamatus „Üldise riigi ja õiguse ajaloo kursuse loengute“ konspekt“, I vihik (käsikirja õigustes), 1940. a. Üksikute küsimuste kohta pole artikleid peaaegu olemas. Säärast olukorda ei saa pidada rahuldavaks ja meie teaduslikud mõttepingutused tuleb suunata selle lünga täitmisele.

Kodanlik kirjandus Rooma riigi ja rooma õiguse ajaloo kohta

on arvuliselt väga suur. Me osutame üksnes mõnede peavahenditele:

A. VENEKEELNE KODANLIK KIRJANDUS.

On olemas rida revolutsioonieelseid rooma õiguse ajaloo õpperaamatuid. Üksikutes osades on need raamatud vananenud (viimaste aastakümnete jooksul on ilmunud rida uusi uurimusi). Oma üldorientatsioonilt peegeldavad kõik need õpperaamatud nende autorite kodanlikku õigusedeoloogiat, ignoreerivad klasside olemasolu ja võitlust ning riigi kui valitseva klassi aparaadi tõelist iseloomu. Real juhtumel nad ilmutavad idealistlikku orientatsiooni. Nende õpperaamatute positiivseks küljeks on faktilise materjali hoolas valik ja süstematiseerimine ning üksikute küsimuste valgustamine. Ajalt hilisemad on I. A. Pokrovski (viimane väljaanne 1917. a.) ja V. M. Hvostovi (viimane väljaanne 1919. a.) õpperaamatud. Lisaks neile olid veel õpperaamatud Muromtsevit (Vana-Rooma tsiviilõigus), Jefimovilt, Kolotinskilt jt. Saksa õpperaamatuid olid tõlgitud Sohm, Schulin, Czylarz, Salkovski, Rooma õiguse allikate ajaloo alal olid olemas Sinaiski raamat „Rooma õiguse allikate ajalugu“, 1911, ja tõlgitud teosed: „Kipp'i Rooma õiguse allikate ajalugu“ ning Bruns-Lenel'i „Rooma õiguse välisajalugu“. Peale selle märgime tõlketeastest Willems'i raamatut „Rooma avalik õigus“ ja Jhering'i teost „Rooma õiguse vaim“, kd. I⁴.

B. VÕORKEELNE KODANLIK KIRJANDUS.

Nimetame üksnes kõige uuemaid üldkursusi ja varematest aegadest ainult põhilisi töid, millede tähtsus ei ole kadunud.

a) Prantsuse keeles:

Girard, Manuel élémentaire de droit romain, 8. tr. (redigeerinud Senn), 1929. a.

Cuq, Manuel des Institutions juridiques des romains, 2. tr., 1928. a.

Monnier, Manuel élémentaire de droit romain, 2 köidet, 1938. ja 1936. a.

Willems, Le droit public romain, 7. tr., 1910. a.

⁴ Nende kõrval on olemas rida „dogma“ ehk „süsteemi“ ja „nüüdisaegse rooma õiguse“ (203) õpperaamatuid. Need õpperaamatud käsitlevad üksnes tsiviilõiguse küsimusi; rooma õiguse ajaloolist arenemist need peaaegu ei puuduta. Vene keeles olid ilmunud (kuni 1917. a.) Dernburgi (tõlge), Baroni (tõlge), Jefimovi, Mitjukovi ja Hvostovi raamatud.

b) Inglise keeles:

Buckland, Text-book of Roman Law from Augustus to Justinian, 2. tr., 1932. a. (See raamat käsitleb peamiselt eraõigust ja tsiviilprotsessi.)

c) Saksa keeles⁵:

Vanematest töödest nimetame Mommseni „Römisches Staatsrecht“ (1871—1888), rooma riigiõiguse lühendatud ülevaade — „Abriss des römischen Staatsrechts“ (1893), „Römisches Strafrecht“ (1899). Rooma eraõiguse ja tsiviilprotsessi alalt — Jhering, „Geist des römischen Rechts“ (1852—1854) ja rida hilisemaid väljaandeid).

Uutest teostest: Mitteis, „Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians“, kd. I, 1908. a., Kühlenbeck, „Die Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts“, 2 köites, 1913. a., Kuebler, „Geschichte des römischen Rechts“ (1925).

8. Allikate väljaanded. Justinianuse-eelse perioodi allikad on kogutud väljaannetesse: Bruns, „Fontes iuris romani“; Girard, „Textes de droit romain“ (6. tr., läbi vaadanud Senn, 1937); Riccobono, Baviera, Ferrini — „Fontes iuris romani anteiustiniani“ (1909).

Gajuse Institutsioonid on tõlkinud vene keelde Gaja Rassner (1888) ja Dadõnski (1892).

Justinianuse „Corpus Iuris Civilis“e“ väljaannetest on kõige levinum Krüger-Mommsen-Schoell-Kröll toimetusel ilmunud väljaanne.

On olemas rooma õiguse allikate spetsiaalsed sõnastikud: ladina-saksakeelne Heumann-Seckel, „Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts“, ja ladina-venekeelne Dadõnski (2. tr., 1896).

⁵ Mõistagi, et me ei puuduta fašistlikku „kirjandust“.

I peatükk.

Rooma riigi tekkimine.

§ 4. Vanim riigikord. § 5. Vabariigiaegne riigikord. § 6. Impeeriumiaegne riigikord. 1. Printsipaat. § 7. Impeeriumiaegne riigikord. 2. Dominaat.

§ 4. Vanim riigikord (VII—V saj. e. m. a.).

9. Rooma kogukond. Meil pole küllaldaselt tõsikindlaid andmeid Rooma ajaloo vanima perioodi kohta. Engels ütleb, et Rooma vanim ajalugu on määsitud tihedasse uttu ja et me ei saa ütelda midagi kindlat selle revolutsiooni aja, käigu ja põhjuste kohta, mis tegi lõpu vanaaja sugukondlikule korrale. Kindel on üksnes see, et selle revolutsiooni põhjus peitus pleebsi ja *populus*'e vahelises võitluses (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 107). Sellest võitlusest vaata allpool. Meie teatmete peaallikaks vanima Rooma ajaloo kohta on rooma legendid, mis meieni on jõudnud hiljem ümbertöötatud kujul ja mida nii mitmeski suhtes ei saa pidada usutavaks.

Rooma legendi järgi on Rooma asutanud Romulus, ja Rooma asutamise ajast lugesid roomlased oma ajaarvamist. Rooma asutamise legendaarne daatum langeb aastale 754 (või 753 või 751) e. m. a. Kuid muidugi on meil siin kasutada üksnes hilisem legend. Riigi tekkimise protsess, tingitud ühiskonna jagunemisest ekspluataatorite ja eksplateeritavate klassiks, on pikaldane protsess ega teostu üksiku isiku tegevuse läbi.

Juba ses kauges minevikus (VIII—VII saj. e. m. a.) oli Itaalia keskosa (*Latium*) jagunenud kogukondadesse, kes olid omavahel juba ühenduses (või liidus). Üks neist kogukondadest oli Rooma Tiberi kaldal.

Rooma kujutas enesest väikest kogukonda (linna enese terri-
toorium oli umbes 3 km²). Elanikkonna peamiseks tegevusalaks
olid karjandus ja põllundus. Edukad sõjad naabritega toovad
Roomale uusi maa-alasid ja vange, kes muudetakse orjadeks.
Ürgaegse kogukondliku korra lagunemises otsustavat osa eten-
danud orjus areneb pikkamisi, kuid tal on veel patriarhaalne ise-
loom. Rooma on Latiumi ümbritsevate paikkondade keskus. Ta
kaupleb naaberkogukondadega. Nähtavasti toimus varemil aega-
del läbi Rooma vilja, karja ja metsa väljavedu merd mööda teis-
tesse maadesse (eriti Lõuna-Itaaliasse). Kõik see tingib Rooma
kiire arenemise, elanike arvu kasvamise ja varandusliku diferent-
seerumise.

10. „Rooma rahva“ korraldus. Rooma rahva vanimat eelriigi-
aegset korraldust iseloomustavad ürgaegsed kogukondlikud põhi-
jooned. „Ürgaegses kogukondlikus korras on tootmissuhete alu-
seks tootmisvahendite ühiskondlik omandus. . . Ühine töö toob
kaasa tootmisvahendite, samuti ka toodetud produktide ühis-
omanduse“ (J. V. Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 489). Koda-
nike põhirakku nimetati s u g u k o n n a k s (*gens*). Sugukond on
suletud üksus, mis muuhulgas säilitab teatava aja jooksul sugu-
kondliku maavalduse (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 100).
Sugukonna küsimused otsustatakse sugukonna koosolekul, mille
koosseisu kuuluvad kõik sugukonna liikmed (*gentiles*). Sugu-
konna eesotsas seisab valitav vanem (*princeps gentis* ehk *pater*),
kellele kuulub korraldav võim. Koos varandusliku diferentseeru-
mise süvenemisega seespool sugukonda haaravad kõige rikkamad
perekonnad võimu sugukonnas enese kätte ja kujuneb reeglilis-
valida vanem ühest ja samast perekonnast. Nii tekkis pärilik
aristokraatia, kes oli eesõigustatud seisundis ja keda vahel nime-
tati patriitsideks (muide, patriitsideks nimetati mõnikord
nähtavasti ka kõiki Rooma algorganisatsiooni täieõiguslikke
liikmeid). Üksnes neil oli algul kogukondliku maa kasutamise
õigus.

Sugukonna täieõiguslike liikmete kõrval hõlmas sugukond-
lik organisatsioon ka sõltuvaid inimesi — kliente, kes ei
võtnud osa sugukonna elu juhtimisest. Nad olid küll vabad, kuid
ei olnud sugukonna liikmed ja järelikult neil polnud Rooma kogu-
konnas poliitilisi õigusi ja nad ei saanud sõlmida tehinguid room-
lastega (vt. 45). Nad olid sõltuvad sugukonnast (hiljem — üksi-
kutest kodanikest-patroonidest), nad said oma patroonilt maa-
tüki ja tasuks selle eest lasus neil rida isikulise ja varalise ise-

loomuga kohustusi. Selles väljendus klientide eksploatimine⁶. Legendi järgi oli Vana-Roomas üldse 300 sugukonda.

Kümme sugukonda moodustas ühe kuuria. Kuuria moodustas sõjaväelise ühiku, ta oli ühtlasi ka religioosne organisatsioon. Kuuriasse puutuvad küsimused otsustati kuuriasse kuuluvate sugukondade kõigi liikmete koosolekul. Kuuria eesotsas seisis vanem — *curio*. Kokku oli Roomas 30 kuuriat.

Kümme kuuriat moodustas ühe triibuse (suguharu). Rooma rahvas koosnes kolmest suguharust: *Ramnes*, *Tities* ja *Luceres*, ja võimalik, et see jaotus peegeldas kolme eri suguharu ühinemist Rooma kogukonda.

Selline organisatsiooni korrapärasus — 3 suguharu, 30 kuuriat, 300 sugukonda — ei saanud tekkida loomulikult teel. „Suguharudel lasub kunstlikult tekitamise pitser, kuid enamikus sugulus-elementidest ja loomulikult arenenud ja mitte kunstlikult loodud vanaaegse suguharu eeskujul“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 99)⁷. Võimalik, et see jaotus (elanikkonna esialgsete ühinemiste alusel sugukondadesse ja kuuriasse) oli toimunud VII sajandil Rooma vallutamisel etruskide poolt (etruskide vallutustest vt. Sergejev, I, 36).

Rooma kodanike kogumit nimetati *populus romanus quirites*. Rooma kodanikud nimetasid endid vanaajal „kviriitideks“⁸.

II. Esialgne ühiskondlik kord. a) Rahvakoosolek (*comitia curiata*). Rahvakoosoleku kompetentsi (mis aga ei olnud veel kindlalt määratud) kuulusid tähtsaimad küsimused, mis puudutasid kogu rooma rahvast, nagu sõjakuulutamine, uute

⁶ Klientide päritolu küsimus on vägagi vaieldav. On püstitatud rida teooriaid klientide tekkimise kohta: algul allaheidetud Latiumi elanikest, Rooma ümberasunud välismaalasist, vabastatud orjast, vaesunud Rooma elanikest jms., kuid mitte ükski neist teooriaist ei ole valitsev. Klientide instituut ei eksisteerinud üksnes Roomas, vaid ka teistes Itaalia ja Kreeka vanaaja riikides. Võimalik, et klienteel sai alguse mitmest allikast; klientideks olid nii vöoramaalased, nii isikud, kes olid sunnitud end andma sugukonna kaitse alla, kui ka vabastatud orjad jms.

⁷ Sõjaväe organisatsiooni seisukohalt vaadatuna kujutas rooma rahvas enesest vanimal perioodil sõjaväelist demokraatiat, mis oli rajatud sugukondadele, fraatriatele ja suguharudele ning mis oli nendest arenenud (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 106). „Sõda on selleks tähtsaks üldülesandeks, selleks suureks üldtööks, mida vajatakse kas selleks, et anastada eksistentsi objektiivseid tingimusi, või selleks, et seda anastust kaitsta ja jäädvustada. Sel põhjusel oli peredest koosnev kogukond alguses organiseeritud sõjaväelisel alusel nagu sõjaväeline ja sõjaline organisatsioon“ (Marx, „Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid“, 1940, lk. 8).

⁸ Sõna „*quirites*“ päritolu on väga vaieldav ja talle ei ole seni rahuldavat seletust leitud.

kogukondade vastuvõtmine riiki, *rex*'i (vt. allpool punkt „c“) valimine ja temale kõrgema võimu andmine, mõned tähtsaimad kriminaalasjad (eriti surmamõistetud Rooma kodanike edasikaebuste läbivaatamine), lapsendamise kinnitamine (millega oli seotud uute liikmete vastuvõtmine kodakondsusse ja maa andmine nende valdusse), testamendi kinnitamine.

Rahvakoosolek ei arutanud küsimusi ega langetanud otsuseid kõigi kodanike üldkoosolekul (nagu see toimus Kreekas). Iga üksik kuuria tuli kokku eraldi ja otsustas kodanike häälteenamusega rahvakoosolekule otsustamiseks esitatud küsimuse. Kuuria otsuseks peeti otsust, mille poolt oli hääletanud selle kuuria koosseisu kuuluvate kodanike enamik. Rahva otsuseks nimetati otsust, mille poolt oli olnud enamik kuuriaid, kusjuures igal kuurial oli üks hää.

b) Senat, tekkinud vanast rahvajuhtide nõukogust, oli sugukondade vanemate kogu [sõna „*senatus*“ on pärit *senex*'i (rauk) ja *senior*'i (vanim) ühisest tüvest]. Senat koosnes 300 liikmest (senaatorist), s. t. niisama paljudest, kui oli sugukondi. Senatil oli õigus otsustada mitmesuguseid tähtsaid küsimusi. Tema kinnitas *rex*'i valimised, võttis vahenditult osa valitsemisest ja arutas rahvakoosolekule esitatavaid küsimusi. Järk-järgult muutub senat elanikkonna aristokraatliku ülemkihi organiks.

c) Rooma rahva valitavaks juhiks on *rex*⁹. *Rex*'i amet ei olnud päritav, vaid valitav. *Rex* „valiti algul — tõenäoliselt pealkäija ettepanekul — kuuriate koosolekul ja pandi siis teisel koosolekul pidulikult ametisse“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 106). See ametisse panek oli seoses *rex*'i kõrgeima võimu (*imperium*) saamisega rahvakoosolekult. Rahvakoosolek võis *rex*'i ka tagandada.

Rex oli väejuht, ülempreester ja ülemkohtunik. Tema võimupiirid olid fikseeritud tavaga. Piiramatut võimu tal muudugi ei olnud: tema võim oli piiratud rahvakoosoleku ja senatiga. Võimalik, et *rex*'i juures tegutses senaatorite nõukogu.

Rex'i surma (või tagandamise) korral pandi tema ülesanded ajutiselt *interreges*'te peale, kes määrati senaatorite hulgast. Iga *interrex* teostas võimu 5 päeva. *Interreges*'te eriülesandeks oli uue *rex*'i valimiste ettevalmistamine.

⁹ Termin „*rex*“ tõlgitakse vene keeles tavaliselt sõnaga „tsaar“. Kuid rooma *rex* ei olnud sugugi monarh selle sõna hilisemas mõttes: „*rex*“ vastab täpselt kreeka sõnale „*basileus*“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 105). Me jätame sõna „*rex*“ tõlkimata.

Aasta 509 paiku e. m. a. *rex* kukutati¹⁰. *Rex*'i võimu likvideerimise põhjuste kohta meil puuduvad täpsed andmed. Võimalik, et see oli seoses Rooma vabastamisega etruskide võimu alt ja et *rex* kukutati patriitside poolt. Võimalik ka, et siin etendas osa nn. Servius Tulliusse reform (vt. allpool — 12), mis ei saanud rahuldada ei patriitse ega plebeide kõige vaesemat massi. *Rex*'i kukutamine tugevdas patriitside seisundit. *Rex*'i asemel hakati nende hulgast valima ametiisikuid, kelledele anti konsuli nimetus¹¹. Nende kohta vt. allpool — 21.

12. Servius Tulliussele omistatud reformid. Naaberhõimude allaheitmine, tööjaotuse arenemine, Rooma territooriumi laiendamine, käibe ja käsitöö arenemine — kõik see aitas kaasa tunduva hulga mittekohaliku rahva juurdevoolule Rooma. Elanikkonna kasvamine „toimus osaliselt uute asukate arvel, osalt allaheidetud elanike arvel, peamiselt ladina piirkondadest“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 106).

Neid uusi elanikke nimetati „pleebiks“. Plebeid — need on „hiljem vastuvõetud maakogukonnad“; „talupoegade kogu“ (Marx, „Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid“, 1940. a., lk. 12). Plebeid olid väljaspool vanu sugukondi, kuuriaid ja hõime ja järelikult nad ei olnud osa tõelisest rooma rahvast, *populus romanus* (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 106). Nad olid tunduval määral õigusetud, kuna õiguste omamine oli seotud kodakondsusega. Nad ei pääsenud kohtunikeks. Kuid plebeidel võis olla vara, nad tegelesid kaubanduse ja käsitööga jms. ja neil lasus rida kohustusi: maksid makse, võtsid osa teenistusest abivägedes jms. „Tänu oma üha kasvavale arvule, oma sõjalisele väljaõppele ja relvastusele, kujunesid nad ähvardavaks jõuks, kes seisis vastamisi vana *populus*'ega, kes nüüd oli kindlalt ära lõigatud igasugusest väljastpoolt tulevast ühest. Lisaks sellele jagunes maa nähtavasti peaaegu võrdselt *populus*'e ja pleebsi vahel, kuna aga kaubanduslikud ja tööstuslikud rikkused, muide mitte veel tugevalt arenenud, olid koondunud peamiselt pleebsi kätte.“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 106—107). Just sellega tekkisid rooma rahva ja plebeide vahel sügavad vastuolud, ja algab plebeide võitlus üheõiguse eest. Kõigepealt nõudsid plebeid poliitilist üheõigust, s. t. et nad arvataks Rooma kodanike

¹⁰ Kuid termin „*rex*“ ei kadunud. Kukutatud *rex*'i religioossed funktsioonid pandi eri preestritele, kellele anti *rex sacrorum*'i nimetus. Kuid *rex sacrorum* allutati ülempreestritele (*pontifex maximus*).

¹¹ Algu nimetati neid *praetores* (väepealikud) ehk *judices*.

koosseisu ja seega neile antaks põliste Rooma kodanikega võrdsed õigused nii valitsemise kui ka maa kasutamise alal.

Koos sellega tekib ja areneb käsitletaval perioodil orjus, s. t. ühiskond jaguneb orjapidajate ja orjade antagonistlikeks klassideks.

Need asjaolud põhjustasid riigi tekkimise. „Riik tekkis ühiskonna lõhenemisel vaenulikeks klassideks, tekkis selleks, et ohjas hoida eksploateeritavat enamikku eksploateeriva vähemiku huvides“ (Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 730). Roomas riigi tekkimise iseärasuseks on see asjaolu, et „pleebsi võit hävitab vana sugukondliku korra ja loob tema varemetele riigi, milles varsti kaovad täiesti põlisaristokraatia ja pleebis“. (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 144—145). Teostati vaba elanike uus korraldus, mida rooma ajaloolased kujutavad *rex Servius Tullius* reformina, mis aga oma olemuselt on plebeide võitluse tulemus.

See uus korraldus viidi tõenäoliselt läbi VI sajandil e. m. a. Tema kohta saame teateid üksnes hilisema aja rooma kirjanike jutustuste kaudu. Uue korra põhituum seisab selles, et endise korralduse asemele tekkis riik, elanikkond jaotati varandusliku ja territoriaalsete tunnuste järgi gruppideks. See annab tunnistust elanikkonna varandusliku diferentseerumise kasvu ja selle jõu kohta, mille omandas pleebis.

13. Tsentuuriad. Nii rooma rahvas kui ka plebeid (kes sellega said endale kodaniku õigused) olid varandusliku seisundi põhjal kuude järku jaotatud (esialgu maa suuruse, kuid hiljem, võimalik, et alates a. 312 e. m. a., kogu varanduse rahalise hinnangu alusel). Iga järk jagunes täpselt kindlaksmääratud (sõltumatult antud järku kuuluvate isikute arvust) ühikuteks, nn. *tsentuuriateks* (sõnast „*centum*“ — sada). Tsentuuria oli sõjaväeline (ta oli sõjaväeline alajaotus), poliitiline ja maksude ühik. Palju tähtsaid küsimusi otsustati rahvakoosolekul, mis jagunes üksikutesse tsentuuriatesse, kusjuures igal tsentuerial oli üks hääl.

Igale järgule määratud tsentuuriate arv ei olnud üksnes kooskõlastamata antud järku kuuluvate kodanike arvuga, vaid, vastupidi, enamik tsentuuriaid kuulus kõrgematesse (varanduslikult) järkudesse, mis aga ise olid kõige väiksema arvulised. Seega — mida rikkam oli kodanik, seda suuremad õigused tal olid. Tabav on Cicero tähendus, et selle struktuuri sihiks oli see, et „kõige suurema arvulistel ei oleks ülekaalu“.

Tsentuuriate korraldus oli oma lõppkujult järgmine:

Järk	Tsentuuriate arv	Varanduse väärtus as'ides ¹²
1	80	100 000
2	20	75 000
3	20	50 000
4	20	25 000
5	30	11 000
Ratsanikud (eri järk)	18	üle 100 000

Ratsanikud moodustasid ratsaväe. Siia järku kuulusid kõige rikkamad kodanikud, kes olid kohustatud ilmuma sõjaväkke hobusel.

Peale selle oli 5 relvastamata tsentuuriat: 2 moosekantide tsentuuriat, 2 käsitöölise tsentuuriat ja lõpuks 1 tsentuuria, mille hulka arvati kõik kodanikud, kel ei olnud nii palju varandust, et neid võis arvata 5. järku. Siia tsentuuriasse kuuluvad kodanikud olid ilma relvata ja neid nimetati *proletarii* ehk „peade järgi loetavad“ (mitte varanduse järgi) — *capite censi*. Need kehvikud moodustasid revolutsioonilise hädaohu jõukatele, kelle kätte oli keskendatud võim, ja seepärast ei võetud proletaarlasi kuni I saj. e. m. a. sõjaväeteenistusse nagu orjegi. „Ühiskondlik võim . . . oli suunatud mitte üksnes orjade, vaid ka nn. proletaarlaste vastu“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 108).

Toodud andmetest nähtub, et tsentuuriaid oli 193. Häälte absoluutne enamus (193-st 98) kuulus kõige rikkamaile kodanikele (ratsanikele ja 1. järgule), kes moodustasid inimeste arvult vaid vähemiku. Säärane „poliitiline aritmeetika“ oli Rooma riigikorra aluseks võetud juba kõige vanemal perioodil.

Igas järgus (välja arvatud ratsanikud) olid tsentuuriad jaotatud võrdselt „vanemate“ (*seniores*) ja „nooremate“ (*juniores*) vahel. „Nooremate“ hulka kuulusid kodanikud, kes ei olnud 45 a. täis; nad olid sõjaväe koosseisus ja läksid sõjaretkile. „Vanemad“ kaitsesid linna. Muidugi oli „vanemaid“ arvuliselt tunduvalt vähem kui „nooremaid“. „Vanematele“ niisama suure hääle arvu andmine kui „noorematele“ kindlustas „vanematele“, kes

¹² As — rahaühik. Algul oli as üks nael vaske. Hiljem as'i kaal pidevalt langeb. III saj. oli tema väärtus umbes 20 kop. ja I saj. umbes 2 kop. Raske on ütelda, missuguse kaalu ja väärtuse juures as oli võetud eelnimetatud tabeli järgi varanduse hindamise aluseks.

tavaliselt olid rooma kodanikest kõige konservatiivsemad, eesõigustatud seisundi.

14. Territoriaalsed triibused. Tsentuuriate kõrval olid rooma kodanikud jaotatud territoriaalsete piirkondade järgi, nn. triibusteks (mitte ära segada vanima aja triibustega, mis olid likvideeritud). Elanike territoriaalne korraldus oli tingitud endise korra hävitamisest, kus inimesed elasid sugukondadesse suletuna, arenes tööjaotus ja varanduslik diferentseerumine. Rooma linn oli jaotatud 4 triibuseks, milledele hiljem lisandus 16 või 17 maatriibust (see arv säilis kuni IV sajandi alguseni e. m. a.). Territoriaalsesse triibusesse kuulusid kõik antud piirkonnas elunevad kodanikud. Triibused korraldasid omi rahvaüksusi.

Ja lõpuks, ka uue korra sissetoomise järel säilisid (kuigi kaotatud oma tähtsuse) endised kuuriad. Nende kuuriate funktsioonidest vt. allpool — 18 „a“.

Seega rooma kodanik oli liikmeks nii tsentuurias kui ka triibuses (ja kuurias, kui tegu oli põliskodanike järglastega — patriitsidega), ja ühteaegu olid olemas tsentuuriate, triibuste ja kuuriate rahvaüksused. Nende rahvaüksuste kompetentsi piiristamisest vt. 18.

Servius Tulliusese omistatud uus Rooma kord tegi lõpu enne klassidesse jagunemist olnud ühiskonnale. Vana ühiskondliku korra asemele „loodi uus, tõeline riiklik kord, mille aluseks võeti territoriaalne jaotus ja varanduslik erinevus“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 108).

15. Plebeide järgnev võitlus patriitsidega. Plebeide tribuum. Kuigi pärast kodanike organiseerimist tsentuuriate ja triibuste järgi plebeid sattusid „rooma rahva“ koosseisu, ei toonud see siiski kaasa nende üheõigust patriitsidega. Viimased säilitasid veel mitmes suhtes oma privilegeeritud seisundi; neil oli erandlik õigus kõrgematele riigiametitele; nad säilitasid oma suletuse, keelates patriitside ja plebeide vahelise abielu.

Kuid plebeid kasvasid arvuliselt. Ühtlasi toimus plebeide keskel tugev varanduslik diferentseerumine. Ja kui plebeidest tohtu enamik olid kehvikud, siis teisest küljest paljud plebeid olid suurkaupmehed, liigkasuvõtjad. Kestab mitmeaastane visa plebeide võitlus patriitsidega, mis oli suunatud plebeide täieliku üheõigustuse saavutamisele; võitluse konkreetseks eesmärgiks oli plebeide laskmine riigiametitesse ja nende osavõtuõigus võidetud riigimaade kasutamisest. Omal poolt patriitsid liigkasuoperatsioonidega ja muul teel orjastavad plebeide masse ning viimased pide-

valt vaesuvad (jutt on massist, mitte üksikutest plebeidest, kellel olid suured varandused). Patriitsid püüdsid säilitada oma endisi eesõigusi ja mitte lasta plebeisid riigi valitsemisest osa võtma.

Kestva võitluse tulemusena jäi võit plebeidele. Üheks tähtsaks plebeide saavutuseks, mis teataval määral kindlustas nende seisundit, oli plebeide tribuuni ameti loomine.

Plebeid kindlustasid enesele V sajandi algul (a. 494—471 e. m. a.) õiguse valida ainult eneste hulgast oma ametiisikuid, nn. plebeide tribuune (*tribunus plebis*). Tribuunide peamiseks ülesandeks oli plebeide huvide kaitsmine. Kuid tribuunidele ei antud mingit korraldavat võimu. Nad olid üksnes õigustatud kasutama vetoõigust magistraatide tegevuse vastu. Seda protesti (*intercessio*) võis algul nähtavasti kohaldada üksnes piiratud aladel ja see võis puutuda ainult maksude sissenõudmise, sõjaväkke võtmise, kohtu ja karistamise asjadesse. Kuid vastavalt plebeide tähtsuse kasvamisele laienesid plebeide tribuunide protesti esitamise alad: nad võisid panna keelu iga ametiisiku igale tegevusele ja isegi senati tegevusele (välja arvatud nähtavasti sõjalised käsud). Korraldust, millele tribuun pani oma veto, ei võidud täide viia, s. t. ta tühistati faktiliselt. Just sellega plebeide tribuunid saavutasid erilise tähtsuse: nii senat kui ka magistraadid olid sunnitud arvestama juba korralduste väljaandmisel plebeide tribuuni keelu panemise võimalust. Peale selle olid plebeide tribuunid õigustatud vangistama ametiisikuid, kes ei arvestanud vetot. Plebeide tribuuni isik oli kuulutatud puutumatuks; tribuuni rünnanud isikut võidi karistada surmaga.

Plebeide tribuunid — arvult mitu (2—10) — valiti erilisel plebeide koosolekul (*concilia plebis*). Patriitsid nendest koosolekuteest osa ei võtnud. Seega said plebeid endale erilise poliitilise organisatsiooni, ja plebeide koosolekute osatähtsus ja nende kompetents laienes edaspidi (kuigi see kuulub järgmisse perioodi, esitame mõned faktid käsitluse täielikkuse eesmärgil). 287. a. paiku e. m. a. said plebeide koosolekud *lex Hortensia* alusel endale seaduste andmise õiguse, kusjuures need seadused olid kohustuslikud kõigile kodanikele (ja nende koosolekute määrused ei kandnud enam nimetust *plebiscita*, vaid neid nimetati üldterminiga *leges*). Plebeide koosolekute määrused ei vajanud oma kehtimiseks senati heakskiitu. See seadus oli plebeide üheõiguse eest võitlemise lõppstaadiumiks.

Peale plebeide tribuunide valisid plebeid veel plebeide ediile. Võimalik, et ediili amet tekkis enne tribuuni ametit ja

et ediilid olid algselt pleebsi juhtideks. Edaspidi olid plebeide ediilid plebeide tribuunide abilisteks.

Märgime ära plebeide üheõiguse eest toimunud võitluse üksikud etapid. Plebeid said järk-järgult õiguse asuda kõrgematele ametitele. Aastal 409 e. m. a. võimaldati plebeidele ka kvestori ametit pidada, ja aastal 367 e. m. a. anti välja plebeidele tähtsaim seadus (*lex Licinia de consulatu*) selle kohta, et üks konsuleist peab olema plebei. Peale selle said plebeid õiguse astuda ka teistele ametikohtadele: aastal 364 e. m. a. kuruul-edii-lik, a. 356 diktaatoriks, a. 351 tsensoriks, a. 337 preetoriks. Aastal 445 e. m. a. tunnistati kehtivaks ka patriitside ja plebeide vahelised abielud.

§ 5. Vabariigiaegne riigikord (IV—I saj. e. m. a.).

16. Üldiseloostus. IV—I saj. periood on Rooma riigi kiire arenemise perioodiks. Edukate sõdade tulemusena laieneb Rooma territoorium alatasa. Rooma võim laiub kogu Apenniini poolsaarele ja hiljem sisestatakse Rooma riigi koosseisu (tarvitades nüüdisaegset terminoloogiat) Hispaania, Prantsusmaa, Balkani poolsaar, osa Väike-Aasia poolsaarest, Süüria ja Palestiina, osa Aafrika põhjarannikust. Väikesest Tiberi-äärsest riigist tõuseb Rooma Vahemere valitsejaks.

Sõdade ja territooriumide anastamise tagajärjel kontsentreeruvad Roomasse tohutud orjade massid. Hakkab arenema orjus tema antiikses vormis. Rooma nagu Kreekagi „toetub täielikult orjusele“ (L e n i n, XXIV, 369).

Orjade ekspluateerimine ja allaheidetud paikkondade rüüstamine andsid Roomale tohutuid rikkusi. Need rikkused kesken- duvad orjapidajate klassi ülemkihi väikesearvuliste esindajate kätte. Eriti alates II saj. e. m. a. kasvab suurmaapidamine, kusjuures suured maaomandid (latifundiumid) haritakse täielikult orjatööga, areneb käsitööstus. Rooma maa-alade laienemisega kogu Vahemere basseini- le arenevad suuresti kaubandus ja liigkasuvõtmine. Kuid orjapidajate klassi sisimas tekivad olulised vastuolud maa-aristokraatia (*nobiles*, kuhu kuulusid endised patriitsid ja rikkad plebeid — maaomanikud) ja rahandusaristokraatia — „ratsanike“ vahel (viimaseid mitte ära vahetada ratsanikega, kes moodustavad erijärgu nn. Servius Tullius reformi järgi); ratsanike hulgas oli orjapidajaid-publikaane, liigkasuvõtjaid, kaupmehi. Mõned ratsanikud tõusevad pikkamööda suurmaomanikeks.

Kõrvuti rikkuste kasvamisega väheste kätes suureneb rooma kodanike rõhuva enamiku vaesus, eriti talupoegade kehvus. Hannibali sissetungiga rea Itaalia maakondade laastamine, alaliste sõdade tagajärjel paljude talupoegade kestdvad töölt eemaldamised, võimatus võistelda latifundiumidega¹³, kus kasutati orjade tööjõudu, hädavajadus talupoegadel otsida orjastavate laenuabi — kõik see viib talupoegade maatajäämiseni. Talupojad surutakse maast eemale. Suurmaapidamine võidab väikemaapidamise. II sajandiks e. m. a. muutuvad maata jäänud talupojad proletariaadiks, kes oma seisundilt asetseb jõuka kodaniku ja orja vahel (Marx ja Engels, IV, 14).

Rooma koguneb kehvikute mass, kel puuduvad igasugused elamisvahendid ja võimalus rakendada oma tööjõudu. Nad nõuavad endale maad. Antiikse proletariaadi massid on ähvardavaks hädaohuks maavaldajate klassi ülemkihile.

Vaba talupoegkonna uuesti jaluleseadmise eesmärgil (ja sellega oli suur tähtsus sõjaväekohuslaste arvu suurendamise ja Rooma võimsuse säilitamise kohta) viisid vennad Gracchused läbi rea reforme. Vastavalt Tiberius Gracchuse seadusele (a. 133 e. m. a.) anti maata jäänud talupoegadele maatükke rendile rikkaste poolt ebaseaduslikult äravõetud riigimaade (*ager publicus*) arvel. See seadus ütles, et keegi ei tohi võtta riigimaadest üle 1000 juugeri¹⁴ maad kasutamiseks. See korraldus kutsus esile terava pahameele suurmaapidajate hulgas, kes ei soovinud loobuda kas või osastki nende käes seadusevastaselt olevast maast. Gracchuse vastased asusid relvastatud võitlusele ja T. Gracchus tapeti.

Kuid Gracchuse agraarseaduse teostamise tulemusena varustati maaga mitukümmend tuhat Rooma kodanikku. Tiberius Gracchuse tegevuse jätkajaks oli tema vend Gajus Gracchus (a. 123 e. m. a.), kes kinnitas agraarseaduse kehtivust ja viis läbi viljaseaduse, mille alusel anti vilja vaestele kodanikele odava hinna eest. Selle kõrval teostas Gajus Gracchus mõningaid teisi uuendusi, muuseas hakkas asutama rooma kodanike kolooniaid (mitte ainult Itaalias, vaid ka väljaspool). See korraldus kutsus esile aristokraatide uue vihavaenulaine ja uusi veriseid kokkupõrkeid, mis lõppesid seega, et G. Gracchus oli sunnitud vabatahtlikult surma minema. Gracchuste korraldustel väike- ja

¹³ *Latifundium* (*latus* — suur, lai ja *fundus* — mõis) = suur mõis.

¹⁴ See seadus oli *Liciniuse* seaduse ennistamine ja täiendamine. Viimase kohta vt. 100. Juuger — *jugerum* — vana-rooma pinnamõõt, võrdus 2523,3 m², s. o. umbes 1/4 ha. (Tõlkija märkus.)

keskmaapidamise ennistamise alal ei olnud edu: Gracchuste reformi alusel maaga varustatud talupojad laostusid, sest neil oli raske võistelda orjanduslike latifundiumidega ja nende maatükid läksid suurmaaomanike kätte. Gracchuste reformi nurjumise põhjuseks oli arenenud orjandusliku süsteemi tingimustes vaba talupoegkonna loomise püüde utoopilisus; ka puudus Gracchustel vajalik sotsiaalne baas ja nad võtsid revolutsioonilise meetodi kasutamisele liiga hilja (Galanza, Üldise riigi ja õiguse ajaloo kursuse loengute konspekt, I tr., 1940, lk. 127—128).

Käsitletaval perioodil, nagu juba öeldud, areneb orjus edukate sõdade tulemusena tohutul määral. „Kui rooma patriitside liigkasuvõtmine laostas lõplikult rooma plebeid, väiketalunikud, saabus lõpp sellele ekspluateerimise vormile, ja väiketaluniku majapidamise asemele astus puhtorjanduslik majapidamine“ (Marx, Kapital, III, 1932, a. väljaanne, 427). Kogu tootmise aluseks on orjatöö. Orjade ekspluateerimine kasvab ja saavutab ennekuulmatu ulatuse. Orjad elavad ebainimlikes tingimustes. Rea sajandite kestel toimub rida orjade ülestõuse; selles väljendub antiikühiskonna põhimine klassiantagonism. Orjade ülestõusud toimusid aastatel 419, 217, 198, 192, 182, 133, 104, 100 e. m. a.; tähtsaim neist on tohutu suur ülestõus Spartacuse juhtimisel (a. 73—71 e. m. a.)¹⁵. Spartacuse ülestõus oli Roomale ähvardavaks hädahouks. „Rea aastate vältel näiliselt kõikvõimas Rooma impeerium, tervena rajatud orjusele, elas üle vapustusi ja sai lööke orjade tohutult ülestõusult, kes relvastusid ja kogunesid Spartacuse juhtimisel ning moodustasid ülisuure armee“ (Lenin, XXIV, 371). Tuleb märkida, et ülestõusnud orjadega liitusid ka maata jäänud talupoegade hulga. Kuid Spartacuse armees puudus vajalik ühtsus. Pärast kestvaid võitlusi, milleks Rooma mobiliseeris kõik oma jõud, suruti ülestõus uskumatu julmusega maha.

Orjade ülestõusud ei toonud enesega kaasa tootmisviiside ega poliitiliste vormide muutust. Rooma riik püsis orjandusliku riigina. Ülestõusnud orjad „ei suutnud iial luua teadlikku enamust võitlust juhtivate parteide hulgas, ei suutnud selgelt mõista, missugust sihti nad taotleavad, ja osutuvad, isegi ajaloo kõige revolutsioonilisematel momentidel, alati valitsevate klasside käes vaid malenuppudeks“ (sealsamas, lk. 375).

Kuid mitte asjatult ei valatud orjade verd. Orjade ülestõusu-

¹⁵ Orjade ülestõusudest vt. Mišulin, Spartacuse ülestõus (1936), ja sama autori „Orjade revolutsioonid ja Rooma vabariigi langus“ (1936).

des peitus orjandusliku ühiskonna hukku. „Orjade revolutsioon kõrvaldas orjapidajad ja kaotas töörahva ekspluateerimise orjapidamisvormi“ (Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 364).

17. Vabariik. Rooma riik oli suurorjapidajate käes aparaadiks, mis oli sihitud orjade piiramatult ekspluateerimise ja halastamatu mahasurumise kindlustamisele orjade igasuguste rahulolematuste puhul, uute maade vallutamisele ja laostamisele, provintside mahasurumisele ja ekspluateerimisele, suurorjapidajate kaitsele maata jäänud talurahva vastu. Rooma riik oli orjapidajate relvastatud laagriks keset välis- ja sisepaenlasi. Sellest oli tingitud Rooma riigiparaadi põhistruktuur, mis andis orjandusliku riigi organitele ääretu tegevusvabaduse.

Roomlased nimetasid oma riiki *res publica*, s. t. „üldine, ühiskondlik asi“. Selle nimetusega toonitasid orjapidajad rahva (*populus romanus*) suveräänsust ja seda, nagu oleks riigi struktuuris demokraatlikke külgi. Kuid enesestki mõista see nimetus („üldine asi“) on vale isegi vabade kohta rakendamiseks, sest tegelikult kuulus võim ainuüksi orjapidajate ülemkihile.

Riigi kesk võimu organiteks olid: a) rahvakoosolekud, b) senat, c) magistraadid.

18. Rahvakoosolekud. a) *Comitia curiata*. Kuigi kuuriate rahvakoosolekud ürgaegse kogukondliku korra hävimisel säilisid nimeliselt, kahanes nende igasugune poliitiline tähtsus kordkorralt (vt. 14). „Kuuriad ja neid moodustavad sugukonnad olid . . . , nagu Ateenaski, viidud alla lihtsate era- ja usuühenduste asendisse ja säärastena kiratsesid veel hulk aega, kuni kuuriate koosolekud kadusid varsti täielikult“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 107). *Comitia curiata* säilivad iganditena. Nende kompetentsi kuulub peale lapsendamiste kinnitamise peamiselt *comitia centuriata* poolt valitud ametiisikutele kõrgeima võimu formaalse üleandmise protseduuri sooritamine (*lex de imperio*). Kuid selle piduliku kombetalituse sooritamiseks asendati hiljem kuuriate liikmete koosolek kuuriate esindajate, kolmekümne liktori ja kolme auguri (nii nimetati ühe preestrite korporatsiooni liikmeid) koosolekuga.

b) *Comitia centuriata*. Tsentuuriate organisatsioonis toimus muutus kas III saj. lõpul või II saj. algul e. m. a. Milles see muutus konkreetsetl seisis, seda me ei tea. Mõned uurijad arvavad, et igatihte viiest järgust paigutati 70 tsentuuriat (peale selle säilisid endisel kujul 18 ratsanike ja 5 relvastamatute tsentuuriat). Seega oli tsentuuriad kokku 373. Teiste, uuemate uurimuste järgi säilis tsentuuriate endine arv (193), kuid esimeses järgus

vähendati tsentuuriate arvu 70-ni; aga kuhu olid arvatud esimesest järgust äravõetud 10 tsentuuriat, on teadmata ¹⁶.

Tsenturiaat-koosolekute kompetentsi kuulusid: a) kõrgemate magistraatide valimine (konsulid, preetorid, tsensorid ja mõned teised), b) magistraatide esitiste vastuvõtmine või tagasilükkamine uute tähtsamate seaduste kohta (alates aastast 287 e. m. a. läheb tsenturiaat-koosolekute seadusandlik kompetents asteastmelt üle plebeide koosolekutele (vt. 15), välja arvatud sõjakuulutamise seadused), c) surmaotsuste peale esitatud kaebuste läbivaatamine.

c) *Comitia tributa*. Kui tsenturiaat-koosolekud on oma aluselt sõjaväe koosolekud, siis triibuste koosolekud on kõigi kodanike koosolekud territoriaalsete piirkondade järgi. (Kui triibuste koosoleku eesistujaks on plebeide magistraat — tribuun või plebeide ediil —, siis kannab koosolek nimetust *concilia plebis tributa* ja sel juhtumil on hääleõigus üksnes plebeidel).

Alates IV saj. e. m. a. toimub maatriibuste arvu järk-järguline suurenemine, ja III saj. keskpaiku e. m. a. tõuseb triibuste arv 35-ni (4 linna- ja 31 maatriibust). Nendesse triibustesse arvati hiljem ka kodanikud, kes elasid muudes paikkondades (Rooma poolt hiljem vallutatud), ja triibused lakkasid olemast kodanike ühendusteks nende elukoha järgi; võib isegi arvata, et ühte või teise triibusesse kuulumine oli päritav.

Triibuste *comitia*'tes valiti kuruul-ediile, kvestoreid ja teisi alamaid ametiisikuid (ja erilises korras mõningaid preestreid), võeti vastu (või lükati tagasi) seaduste eelnõusid, mis olid esitatud preefori poolt (*leges praetoriae*), vaadati läbi kaebusi rahakaristuste otsuste peale. Plebeide tribuun valiti *concilia plebis tributa*l.

Maatriibuste (isegi Roomast kaugel olevate) koosolekud toimusid Rooma linnas, ja seepärast paljudel talupoegadel puudus võimalus nendest osa võtta. Seega nendel koosolekutel suurenes rikaste mõjuvõim.

d) Rahvakoosolekute kokkukutsumise ja nendel otsuste tegemise kord. Rahvakoosolekud kutsuti kokku magistraadi korraldusel, kusjuures otsustamisele

¹⁶ Kui tsentuuriate arvu suurendatigi, siis see ei oleks enesega kaasa toonud eri järkudesse arvatud kodanike poliitilist üheõiguslust. Igas kõrgema järgu tsentuurias oli palju vähem kodanikke kui alama järgu tsentuurias, järelikult kõrgemate järkude kodaniku häälel oli suurem kaal. On andmeid, et proletariaadi tsentuurias oli ligi 100 000 inimest, kuid siiski sellel tsentuurias oli ainult üks hääl.

tulevad küsimused anti varem teada. Kõik koosolekud toimusid Roomas, kuid tsentuuriate koosolekud korraldati väljaspool linnamüüri, sest et „sõjaväel ei ole õigust linnas käsutada“.

Koosolek algab koidikul ega või kesta pärast päikese loojangut. Koosolek algab religioosse talitusega, kus jumalatelt palutakse nõusolekut koosoleku pidamiseks. Pärast seda tehakse ettepanek teatavaks ja pannakse see hääletusele. Hääletamine toimub igas tsentuurias ja triibuses eraldi.

Algul praktiseeriti avalikku hääletamist. Kuid alates II saj. e. m. a. kehtestati salajane hääletamine. Magistraatide valimisel iga koosolekust osavõtja sai tahvlikese, millele ta kirjutas kandidaadi nime (aga et kirjaoskus oli vähe arenenud, siis oli siin pinda mitut laadi kuritarvitustele). Seaduste hääletamisel anti kaks tahvlikest, milledest ühele oli kirjutatud V (*uti rogas* — „nagu ette paned“ — nõusolek eelnõuga), teisele — A (*antiquo* — „endiselt“, s. t. eelnõu tagasilükkamine). Kohtuotsuste peale esitatud kaebuste läbivaatamisel anti samuti kaks tahvlikest tähtedega L (*libero*) ja D (*damno*). Esimene tähendas õigeksmõistmist, teine süüdimõistmist. Koosolekust osavõtja valis nendest tahvlikestest ühe ja laskis selle kasti.

Koosolekut juhatav magistraat võis oma suva järgi koosoleku katkestada, selle viia teisele päevale. Samuti katkeb koosolek (isegi hääletamise jooksul), kui avalduvad jumalate meelepaha tunnused (näiteks kui mõnele tuleb peale langetõvehoog või algab äike). Lisaks sellele võidi koosolek katkestada (enne hääletamisele asumist) koosoleku eesistujast kõrgemaastmelise magistraadi või plebeide tribuuni või preestri poolt, kui neist keegi oli saanud jumalatelt paha märgi. On lihtne mõista, milliste kuritarvitusteni säärane reegel võis viia.

Paljude rahvakoosoleku otsuste puhul (eriti seadusandlikud aktid ja tsentuuriate koosolekul toimetatud valimised) oli nõutav senati kinnitus (üksikasjaliselt vt. 19, punkt „a“).

Kõik see näitab, et Rooma rahvakoosolekute õigused olid tublisti piiratud, võrreldes näiteks Ateenaga. Kodanikel ei olnud algatamisõigust, nad ei saanud teha muudatusi esitatud ettepanekutes — ja koosolek muutus „hääletusmasinaks“. Me ei räägi sellest, et juhtivad ringid võisid real juhtumel koosoleku otsustest mööda minna.

(Plebeide koosolekutest vt. ülal, 15.)

e) *Contiones*. Rahvakoosolekute kõrval võisid magistraadid ja preestrid kutsuda lihtkoosolekuid (*contiones*). Neil koosolekuil ei langetata otsuseid, kuid siin ei ole nõutav ka erilistest

formaalsustest kinnipidamine. *Contiones* organiseeritakse selleks, et rahvale avaldada teadaandeid või eelläbirääkimisi pidada ettepanekute üle, mis hiljem esitatakse rahvakoosolekule. Rooma eluea mõningatel ajajärkudel need *contiones* etendasid tähtsat osa.

f) **Rahvakoosolekute tähtsus.** Vabariigi perioodil oli rahvakoosolekutel suur tähtsus. Vabariigi ajastu lõpul (I saj. e. m. a.) aga langeb nende tähtsus järk-järgult. Tuleb tähendada, et valitseva ülemkihi mitmesugused rühmitused laialdaselt praktiseerisid rahvakoosolekuist osavõtivate varatute kodanike äraostmist, et seega läbi viia oma korraldusi. Mõnikord rõhutati väliselt rahvakoosolekute tähtsust, kuid see mõistagi ei näita, milline oli rahvakoosolekute osatähtsus sisuliselt.

Ühelt poolt koos riigipiiride laienemisega üha vähenes Roomas toimunud rahvakoosolekuist osavõtivate kodanike protsent ja rahvakoosolekud ei avaldanud enam „rahva tahet“. Tohtu ulatuse saavutanud riik kasvas välja vormidest, mis olid loodud linnriigi jaoks. Teiselt poolt vastuolude teravnemine orjapidajate klassi sisemuses ja klassivõitluse tugevnemine sundisid suurorjapidajate rühmitusi, kellede käes oli võim, kitsendama ja hiljem ka likvideerima isegi need demokraatia kidurad alged, mis peitusid rahvakoosolekutes. Võim kontsentreeritakse valitseva kildkonna kätte.

19. Senat. Senat oli suurorjapidajate-maapidajate organiks ja ta etendas Rooma valitsemises mitmeski suhtes juhtivat osa, seda eriti vabariigi perioodi kahel viimasel sajandil. Sel ajal Rooma riiki tähistati formeliga *Senatus populusque romanus* (*SPQR*): senat seisis kõrvuti „rahvaga“ ja isegi sellest ees.

Senat koosnes 300 liikmest (senaatorist). Senatist oma poliitika kuuleka vahendi loomise eesmärgil määras Sulla (I saj. algul e. m. a.) senatisse palju uusi liikmeid oma pooldajate hulgast ja senati liikmete arv kasvas 600-ni (Caesar tõstis selle arvu isegi kuni 900-ni).

Senaatorite valijateks olid algul konsulid, aga alates IV saj. e. m. a. tsensorid. Iga viie aasta tagant vaadati senaatorite nimekiri uuesti läbi, kusjuures tsensor võis ka mitte võtta endisi senaatoreid järgneva viie aasta nimekirja (hiljem olid järjekordsest nimekirjast väljajätmiseks nõutavad senaatorit diskrediteerivad asjaolud). Senati koosseisu võeti peamiselt endised magistraadid. Alates IV saj. e. m. a. oli küllaltki suur arv senati liikmeid rikaste plebeide hulgast. Seetõttu, et magistraadid valiti tavaliselt kõige rikkamate perekondade väikese hulga seast

(vabariigi lõpupoolel oli senati koosseisu pääsemiseks isegi nõutav teatud varanduslik tsensus), muutus senat päriliku teenistusaristokraatia organiks.

Senati istungeid määrasid ja olid neis eesistujateks kõrgemad magistraadid: konsulid, preetorid ja hiljem, alates IV saj. keskpaigast e. m. a., ka plebeide tribuunid (algselt ei olnud plebeide tribuunil õigust isegi minna sinna ruumi, kus senat oma istungit pidas, — nad olid lahtiste uste taga ja jälgisid sealt, et senat ei võtaks vastu mingit pleebisile kahjulikku otsust). Pärast asja ettekandmist eesistuja poolt ja selle arutamist langetas senat oma „arvamuse“ (*senatus consultum*). Kuid senat võis enne otsuse tegemist määrata komisjoni mingi keerulise küsimuse läbivaatamiseks (peamiselt rahvusvahelistes asjades). Senati arvamuse vastu võisid plebeide tribuunid esitada *intercessio* (20).

Senati kompetents:

a) Seadusandluse alal. Tsentuuriate ja triibuste koosolekutel vastuvõetud seadused, samuti plebistsiidid ja tsentuuriate koosolekutel toimunud valimised vajasid algselt oma kehtivuseks senati kinnitust (*patrum auctoritas*). Kuid IV või III saj. e. m. a. asendati seaduste tagantjärele kinnitamine eelneva projekti kinnitamisega enne selle esitamist rahvakoosolekule. Samuti asendati valimiste kinnitamine kandidaatide nimekirja eelkinnitamisega. Nähtavasti oli nende korraldusvõtete sihiks konfliktide vältimine rahvakoosolekuga: viimane võis oma „tahet“ avaldada üksnes neis küsimustes, mis olid heaks kiidetud senati poolt. Plebeide koosolekute otsuste ja triibuste koosolekutel vastuvõetud seaduste kohta ei nõutud enam a. 287 e. m. a. senati heakskiitu. Üksikuil juhtumel võis senat (peamiselt formaalsuste rikkumisel rahvakoosolekute korraldamises) vastuvõetud seaduse tühistada. Sellele lisaks võttis senat pärast Sulla-aegset perioodi endale õiguse otsustada mitte käia ühe või teise seaduse järgi ja peatada teatud seaduse kehtivust.

b) Administratiiv-alal. Senat võis välja anda heakorrasse, ühiskonna julgeolekusse ja kultusse puutuvaid üldkorraldusi. Peale selle oli tavaks, et iga tähtis vahend esitati senatile läbivaatamiseks enne selle teostamist ja viimasel oli võimalus (näiteks krediidi keelamise teel) enesele kindlustada magistraadi arvestamist tema seisukohaga.

c) Finantsalal. Senat koostas siseriiklike kulude viieaastase eelarve ja sõjaliste kulude üheaastase eelarve. Ühtlasi sõltus senatist üle-eelarveliste kulutuste võimaldamine. Senat määras mõned maksudest ja otsis erakorralisi allikaid tuludeks.

Temale kuulus järelevalve riigivarade valitsemise ja nende jaotamise üle. Ja lõpuks, riigiraha seisis senati korralduses. Kõik see kokku andis senatile tohutud võimalused juhtida tegelikult kõiki riigi asju.

d) Välispoliitika alal. Formaalselt kuulub sõjakuu-lutamine rahvakoosoleku kompetentsi. Kuid tegelikult teostab välispoliitikasse puutuvaid samme senat. Eriti peab ta läbirääkimisi teiste riikidega, saadab ja võtab vastu saadikuid ja sõlmib rahulepinguid ¹⁷.

e) Sõjaväe alal. Senat jaotab väejuhtide vahel armeed ja provintsid.

f) Erakorralised vahendid. Erakorralistel puhkudel, eriti välisohu või vastuolude teravnemistel siseriigis, rahutuste tekkimistel ja revolutsiooniliste liikumiste paisumisel on senatil õigus rakendada erakorralisi vahendeid ja nimelt: 1) teha korraldus diktaatori määramiseks (21, b), 2) anda magistraatidele erakorraline ja piiramatu võim. See viimane vahend, mida praktiseeriti alates II saj. lõpust e. m. a., s. t. klassivastuolude ägeda teravnemise perioodil, teostati erilise *senatus consultum*'i teel: „*Videant, dent operam consules ne quid respublica detrimenti capiat*“, mis näitas, et jutt on äärmiste abinõude tarvitusele võtmise vajadusest (*senatus consultum ultimum*).

g) Kultus. Senati pädevuses on templite ehitamine, religioossete tseremooniade määramine, uute jumalate kultuse lubamine.

Kõigest sellest nähtub, et eriti vabariigi aja teisel poolel senat koondab enda kätte kõik tähtsamad riigiasjad. Senati osatähtsuse suurenemine toimus rahvakoosolekute osatähtsuse kahane-mise arvel ja selles väljendus võimu koondamine otseselt suur-orjapidajate ülemkihi kätte.

20. Magistraadid. Magistraadid olid valitavad ametiisikud. Nad valiti rahvakoosolekutel. Nende kätte koondusid kõik valitsemise funktsioonid ja sõjaväeline ja administratiivne võim. Magistraatidel oli laiaulatuslik võim ja tohutu mõju riigiasjade käigule. Magistraatide kompetents ei olnud seadusega täpselt piiritletud; see määrati tavaga ning piirati rahvakoosolekute ja senati õigus-tega. Juriidiliselt võis magistraadiks olla iga Rooma kodanik, kuid tegelikult said magistraadi ametitesse peaaegu eranditult orjapidajate kõrgema kihi esindajad — patriitsid ja rikkad ple-

¹⁷ Rooma diplomaatia kohta vt. „Diplomaatia ajalugu“, I köide, 1941, lk. 62 jj.

beid. Säärase olukorra kindlustas valimiste kogu mehhanism, Rooma riigi kogu struktuur.

Magistratuuride üldjooned:

a) Tähtajalisus. Iga magistraat valiti üldreeglina üheks aastaks.

b) Kollegiaalsus. Igasse ametisse (välja arvatud diktaatori amet) valitakse mitu isikut. Kuid iga magistraat tegutseb iseseisvalt. Siiski iga tema kolleeg (ja samuti iga kõrgemaastmeline magistraat) võib „end vahele segada“ ja annulleerida antud korralduse (*jus intercessionis*). Real juhtumel säärane kord piiras üksiku magistraadi isiklikku suva ja tingis tähtsate korraldusvõtete läbiviimisel eelneva kokkuleppe vajadust.

c) Tasutus. Magistraadid ei saa tasu. Enamgi veel: real juhtumel neil endil tuli teha tunduvalt kulutusi, mis olid seotud ametikohuste täitmisega (rääkimata valimiskampaania suurtest väljaminekutest). Tasutus oli üheks vahendiks, millega kindlustati magistratuuri ametikohtade täitmine vaid rikastega. Muidugi mõista oli see „tasutus“ ainult fiktiivne (eriti vabariigi aja teisel poolel): magistratuur oli igasuguste sissetulekute allikaks. „Tasutuse“ momenti rõhutati seega, et magistraadi amet loeti „auamehtiks“ ja magistraatidel oli nimetuseks „*honores*“.

d) Magistraadid olid oma tegevuse eest vastutavad rahvakoosoleku ees. Kuid kõrgemaid magistraate võis vastutusele võtta üksnes peale nende ametiaja lõppu. Peale selle ei olnud rida magistraate üldse vastutavad: diktaator, tsensor, plebeide tribuun.

Magistraatide võimu iseloomustavad mõisted *imperium* ja *potestas*.

Imperium — kõrgeim võim. Selle hulka kuuluvad: a) kõrgeim sõjaline võim — sõjavägede ülemjuhatus, vaherahu sõlmimine; seda võimu teostatakse täies ulatuses ainult väljaspool linna piiri; b) senati ja rahvakoosoleku kokkukutsumise õigus ja õigus neid juhatada; c) kohtumõistmise ja karistuse määramise, eriti surmaotsuse tegemise õigus (kuid real juhtumel võis nende otsuste peale kaevata rahvakoosolekule); nn. *jus coercionis*-e kohta vt. 189; d) käskkirjade andmise õigus ja õigus sundida neid täitma. *Imperium* kuulus kõrgematele magistraatidele: konsuleile, diktaatorile ja preetoreile.

Kõikidele magistraatidele kuuluv *potestas* hõlmas: a) õigust välja anda üldkorraldusi — edikte, b) rahatrahvidega karistamise õigust korralduste (ediktide jms.) mittetäitmise eest.

21. Üksikud magistratuurid. a) Konsulid. Konsuli amet asutati pärast *rex*-i võimu kukutamist (legendi järgi a. 510—509

e. m. a.). Konsuleid valiti kaks. Esialgu võis konsuli ameti kandjaks olla ainult patriits, kuid alates a. 367 e. m. a. pidi üks konsuleist olema plebei. Konsulid olid kõrgemaiks magistraatideks. Konsulid juhtisid sõjaväge ja nende käes oli kõrgeim administratiivne võim. Nad võisid tühistada kõikide teiste magistraatide, välja arvatud plebeide tribuuni korraldusi. Sõjaretkke ajal oli konsuli võim piiramatul.

b) Diktaator (ehk *magister populi*). Diktaator oli erakorraline magistraat, s. t. tema määrati üksnes erijuhtudel. Tema oli ainuisikuline magistraat, teostas peaaegu piiramatut võimu ja tema tegevuse peale ei saadud kaevata. Diktaatori määramine toimus järgmisel viisil: diktaatori nimetas üks konsuleist senati ettepanekul. Siin ei olnud kandidaatide arutamist ega valimisi. Peale selle määras diktaator ise enesele abi (*magister equitum*). Kuid diktatuuri kestus oli algselt piiratud lühikese ajaga — kuus kuud. Diktatuuri kestuse ajal magistraadid allusid diktaatorile ja diktaatori tegevuse suhtes ei olnud plebeide tribuunil vetoõigust. Diktatuur loodi tõsiste sõjaliste hädadohtude ajal, ülestõusude ja muude erakorraliste sündmuste puhul. Revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks, orjapidajate päästmiseks heitis Rooma eneselt isegi demokraatia varju ja asendas selle ainuisikulise absoluutse võimuga. Tõenäoliselt oli esimene diktaatori määramine juhtum V saj. e. m. a. tingitud vandenõust Roomas või plebeide mässust. Hiljem esines diktatuuri korduvalt kuni a. 216 e. m. a. Hiljem diktatuuri enam ei rakendatud (seoses senati võimu kasvamisega). Uuesti esinevad diktaatori määramised kodusõja teravnenemise perioodil vabariigi aja lõpul (I saj. e. m. a.), kuid diktaatorile juba kestvama või isegi eluaegse võimu andmisega (Sulla ja Caesar). See oli juba üleminek impeeriumile.

c) Preetor. Preetori amet asutati a. 367 e. m. a. Alates a. 337 e. m. a. pääsesid sellele ametile ka plebeid. Preetori peaulesandeks oli kohtupidamise juhtimine, mõningatel juhtumitel ka kohtuasjade otsustamine. Oma kõrgeima võimu (*imperium*) tõttu võis preetor asju otsustada ka siis, kui seadust ei olnud ja isegi vanade seaduste sätete vastaselt. Sellest oli tingitud see määratu suur osa, mida etendas preetor eraõiguse arengus (preetori ediktist ja nn. „preetori õigusest“ vt. 57). Kohtupidamise ülesannete kõrval preetor asendas konsulit, oli senati ülesandel väejuhatajaks; tema täitis veel rida teisi ülesandeid. Alates aastast 242 e. m. a. valiti kaks preetorit, kelledest üks (*praetor urbanus*) otsustas Rooma kodanike ja teine (*praetor peregrinus*) peregriinide asju; peregriinide kohta vt. 47. Hiljem koos kaubanduse

ja kohtuasjade kasvamisega suurenes ka preetorite arv, ulatudes kuni kaheksani.

d) **Plebeide tribuun**, vt. 15.

e) **Tsensor**. Tsenatori amet asutati a. 443 e. m. a. Alates a. 351 e. m. a. pääsesid sellele kohale ka plebeid. Iga viie aasta tagant valiti 2 tsensorit, kellede ametiaeg oli poolteist aastat. Tsenorite ülesandeks oli: aa) senaatorite nimekirja koostamine, bb) kodanike nimekirja koostamine nende varandusliku seisundi järgi ja kodanike jaotamine tsentuuriate ja triibuste järgi, sellega seoses oli kodanike maksustamine. Tsenoritel oli õigus kustutada nimekirjadest senaatoreid ja ratsanikke ning üldse üksikutest kodanike järkudest kõiki neid, kes nende arvates olid vääritud — sellega oli seoses poliitiliste õiguste kaotus. Seetõttu tsensorid teostasid üldse kodanike „kommete valvet“ (näiteks andsid välja toredusevastaseid edikte) ja tsensori amet omandas erilise tähtsuse.

f) **Kuruul-ediilid**. Vastukaaluks plebeide ediilidele (15) asutati a. 367 e. m. a. kuruul-ediilide amet, kelledeks valiti algsest patriitse. Kuid varsti oli plebeidel pääs sellesse ametisse vaba. Ediile valiti kaks ja nende pädevuses oli Rooma linna korra eest hoolitsemine, järelevalve turgude üle ja avalikkude mängude korraldamine. Kuruul-ediilide käes oli kohtumõistmine turgudel orjade ja loomade müümise puhul; nende küsimuste kohta andsid nad korraldusi (edikte), mis olid üheks eraõiguse tähtsaks allikaks.

g) **Kvestorid**. Kvestorite kompetents oli mitmekesine. Ühtede pädevuses olid mõningad kriminaalasjad (85), teiste käes oli riigikassa (kassa hoidmine, rahade väljamaksmine ja vastuvõtmine). Kvestorite arv ulatus I saj. e. m. a. kuni 20-ni.

h) Peale selle oli rida alamaid magistraate (kokku 26), kellede pädevuses olid mõned kohtuasjad, järelevalve rahapaja üle, teede üle jms.

Magistraatide juures olid ametis teenistujad, kes määrati Rooma kodanike seast ja kes said tasu. Need olid kirjutajad, liktorid (kes moodustasid magistraadi auvalve, viisid täide kohtuotsused ja kelledel oli muid ülesandeid), käskjalad, rahvale ametlike teadete väljakuulutajad. Lisaks neile oli magistraatide käsutuses riigi orje.

22. Itaalia valitsemine. Teiseks sajandiks e. m. a. oli kogu Itaalia Rooma poolt vallutatud, kusjuures tunduv osa vallutatud maast läks Rooma käsutusse. Real juhtumel säilitasid vallutatud

linnad oma autonoomia (siseasjades), kuigi mõnikord pandi nende etteotsa Rooma ametiisikuid. Neid linnu nimetati *municipia* ehk *civitates*. Nende linnade elanikud said mõnikord endale rooma kodakondsuse, kuid mõnikord neil ei olnud õigust osa võtta rooma rahvakoosolekuist (*civitas sine suffragio*). Rooma linn ekspluateeris munitsiipiumide elanikke: nad olid kohustatud maksma eri makse, täitma hankeid jms.

Teistel juhtudel organiseeriti vallutatud piirkondades „rooma kodanike kolooniaid“; kohalike elanikud (kellelele tõenäoliselt anti *civitas sine suffragio*) asetati sõltuvusvahetkorda vastava kolooniaga.

Lõppeks, itaalia kogukondi mõnikord peeti nimeliselt edasi riikideks, kuid nad seoti Roomaga liidulepingu kaudu (*foedus*) ja neid nimetati *civitates foederatae*. Kuid need *civitates*’ed ei olnud üheõiguslikud lepingu kontrahendid: nad olid kohustatud tunnustama Rooma ülemvõimu ja nende iseseisvus piirdus vaid nende oma kohalikkude küsimustega.

Itaalia kogukondade ekspluateerimisel Rooma poolt tekib itaalia kogukondades Rooma-vastane liikumine, mis taotles munitsiipiumidele ja *civitates foederatae*’dele Roomaga üheõiguse saavutamist. Jutt on föderaalriigi loomisest. Kestev „liidusõda“ lõppes ladina kogukondade ja liiduriikide elanikele rooma kodanike õiguste andmisega (a. 91—88 e. m. a.). Rooma riigi koosseisu võeti umbes 150 kogukonda ja nende elanikud jaoati juba olemasolevate triibuste järgi.

23. Provintside valitsemine. Provintsideks nimetati Rooma poolt vallutatud maa-alasid väljaspool Itaaliat. Provintside elanikud muudeti orjadeks või Rooma alamateks, kes aga ei saanud kodanikuõigusi. Provintside kogu maa allutati täielikult Rooma korraldustele. „Vallutatud maid käsitati eraomandina, nende kohta loetakse kohaldatavaks *jus utendi et abutendi*“¹⁸ (Marx ja Engels, I, 636). Osa provintside maast anti tavaliselt kasutada provintsi elanikele teatava maksu või renditasu eest. Peale selle olid (rääkimata Rooma vägede organiseeritud riisumistest provintside vallutamisel) provintsid Roomale mitmekülgse ekspluateerimise objektiks. „Juba alates vabariigi ajastu viimasest ajast oli Rooma ülemvõim rajatud vallutatud provintside halastamatule ekspluateerimisele“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 125). Muuseas maksude sissenõudmine elanikelt renditati tihti eraisikutele, nn. publikaanidele, kes rahvast riisusid enda kasuks.

¹⁸ Õigus igal viisil kasutada.

Provintsi eesotsas seisis rooma magistraat (üks konsuleist, üks või kaks preetorit), kes oli sõja- ja tsiviil-administratsiooni alal varustatud kõige laiemate volitustega. Hiljem, eriti alates I saj., valitsesid provintse oma ametiaja äraolnud konsulid ja preetorid, kellele ametivolitust sel eesmärgil pikendati ja keda nimetati prokonsuleiks ja propretoreiks.

Provintside valitsemise korra (ja maksude suuruse) määras senat, kes tihti saatis äsja liidetud provintsidesse valitsemise korraldamiseks senaatorite erikomisjone. Vastavad määrused kuulutati välja provintside maavalitseja poolt eriaktis (nn. *lex data* ehk *lex provinciae*). Provintsi maavalitsejale kuulus kogu võimuküllus: tema oli kõrgeim administraator, väepealik ja kohunik, kel oli õigus määrata raskemaid karistusi (üksnes rooma kodanikel oli õigus apelleerida Rooma). Seepärast on mõistetav, et provintsi valitsemine andis selle eesotsas seisvale magistraadile tohutuid tulusid (kuigi seadusvastase maksustamise vastu anti mõned seadused, sest et see mõjustas tulude laekumist riigikassasse).

Provintsi valitseva magistraadi juures töötas kvestor, kelle pädevusse kuulusid finantsküsimused.

§ 6. Impeeriumiaegne riigikord. 1. Printsipaat (I—III saj.).

24. Kodusõda. Orjandusliku Rooma vastuolud jõuavad teravuste äärmuseni I saj. e. m. a. ja ähvardavad Rooma riigi enese olemasolu. Saabub nn. kodusõja periood.

Orjuse areng tema antiikses vormis ja orjade eksploateerimise lakkamatu kasv, orjade seisundi halvenemine kutsuvad esile orjade ülestõusu laine; suurim nendest ülestõusudest on Spartacuse ülestõus (16).

Orjanduslikkude latifundiumide poolt maalt väljatõrjutud talupoegade massid nõuavad maa ümberjaotamist ja võlakohustuste tühistamist. Rooma kokkuvoolanud talupojad ja maata talurahvamassid moodustavad ähvardava hädahoju suurorjapidajate kildkonna ülemvalitsusele. Marx oma kirjas Engelsile 8. märtsist 1855. a. kirjutab: „Mõni aeg tagasi võtsin ma uuesti läbi Rooma (vanaaja) ajaloo kuni Augustuse epohhini. Siseajalugu võib tervikuna (*plainly*) kokku võtta väikemaapidamise võitluseks suurmaapidamisega, mõistagi, arvesse võttes neid modifikatsioone, mis on tingitud orjuse olemasolust“ (Marx ja Engels, XXII, 89).

Valitsevas orjanduslikus ülemkilis eneses ilmneseid tõsised vastuolud suurmaavaldajate ja rahandusaristokraatia vahel. Heitleb kolm parteid: optimaadid (pärilik maavalduslik aristokraatia), ratsanikud (kaupmehed, liigkasuvõtjad, pankurid, publikaanid jms.) ja populaarid (linna ja maa pleebsi — väikemaapidajate, käsitööliste-töökojaomanike jne. — huvide esindajad). Need parteid olid teravas vastuolus kõikides sise- ja välispoliitilistes küsimustes, vaatamata sellele, et neil oli ühine alus — orjuse säilitamine ja orjade ekspluateerimise tugevdamine.

25. Üleminek diktatuurile. Orjapidajad otsivad enesele pääsu keskvoimu tugevdamises, terroristliku diktatuuri püstitamises, mis uputaks vereojades igasuguse rahulolematuse, mis ähvardab orjanduslikku korda ja suurorjapidajate privilegeeritud seisundit. Orjanduslik Rooma läheb vabariigist üle diktatuurile ja siis impeeriumile, mis kaitseb orjapidajate huvisid.

Rooma üleminekule impeeriumile aitavad ühtlasi kaasa kaks asjaolu:

a) Linnriigile vastavad riigikorra vormid lõplikult ei rahulda enam ülisuure riigi nõudeid. Ja Rooma foorumile kokkutulev rahvakoosolek ja puhtrooma aristokraatiast koosnev senat ning Rooma magistraadid muutuvad laiaks paisunud impeeriumi valitsemiseks juba kõlbmatuks. Seni üksnes ekspluateerimise objektiks olnud provintsidest tekivad ühtlasi orjapidajate-maapidajate ja kaupmeeste mõjukad rühmitused, kes nõuavad endi egaliseerimist Rooma elanikkudega. Paisub roomlaste ümberasumine provintsidesse. Riigiparaat peab esindama kõikide orjapidajate huvisid kogu riigis, ja sellega on Rooma linna privilegeeritud seisund ilmselt vastuolus.

b) Vaba talupoegkonna lagunemise tagajärjel ja vajaduse tõttu pidada eemalolevates piirkondades kestvaid sõdasid (pärast Itaalia vallutamist) ei suutnud Rooma armee organiseerimise iidne süsteem — vaba talupoegkonna maakaitseväge — enam rahuldada Rooma kaitsenõudeid. Tolle aja silmapaistev väejuht Marius, keda toetasid ratsanikud ja populaarid, organiseeris a. 107 e. m. a. alatise palgasõdurite sõjaväe, kuhu värvati rooma kodanikke kõikidest kihtidest, muuhulgas ka proletariaadist. Ja see elukutseline armee, mis koosneb sõdureist, kes ei ole seotud oma majapidamisega, muutub tööriistaks ühe või teise väejuhi käes; ta muutub jõuks, mis segab end vahele poliitikasse, ja lootes saaki läheb sinna, kuhu teda viib tema väejuht.

Rooma üleminek diktatuurile kui püsivale valitsemisvormile ei toimunud korraga. Tekib rida sõjaväe diktatuure, kes kesken-
dasid enda kätte erakorralise, ennenägematu võimu, kuid kelle-
del puudub veel võimalus juurduda Rooma püsiva valitsemis-
vormina.

Toetudes sõjaväele sooritab optimaatide esindaja Sulla aastal 82 e. m. a. riigipöörde. Sulla määrati „diktaatoriks seaduste kirja-
panemiseks ja riigi ümberkorraldamiseks“. Seega anti formaal-
selt (esmakordselt Roomas) diktaatorile seadusandlik võim. Üht-
lasi anti Sullale piiramatu õigus surmaotsuste tegemiseks, varan-
duse konfiskeerimiseks jms. Need õigused anti Sullale määrama-
tuks ajaks — kuni korra jaluleseadmiseni. Sisult ei ole jutt mitte
nende õiguste „andmisest“, vaid piiramatu võimu haaramisest
Sulla enese poolt. Vanaaja kirjanikud ise iseloomustavad Sulla
võimu *regnum*’ina või *monarchia*’na. Sulla koostas suured pro-
skriptsiooninimekirjad; nendesse nimekirjadesse võetud isikud
surmati ja nende varandus konfiskeeriti ning nende lapsed ja
lapselapsed kaotasid õiguse ameteid pidada. Sulla suurendas
senati tähtsust väliselt (kes oma olemuselt oli üksnes tema töö-
riistaks); magistraadid tehti sõltuvaks senatist; rahvakoosolek
kaotas oma tähtsuse. Sulla valitsemine on suurmaapidajate sõja-
väeline diktatuur.

Aastal 79 e. m. a. loobus Sulla vabatahtlikult oma võimust.
Võib arvata, et selle sammu põhjustas asjaolu, et tol ajal olid
vabariiklikud traditsioonid veel elavad ja demokraatlik oposi-
tsioon veel tugev. Kuid ühtlasi on võimalik, et teatavat osa eten-
das ka Sulla raske haigus.

Kasvavad vastuolud rooma kodanike eri gruppide vahel ja
varsti pärast Sulla diktatuuri alanud Spartacuse ülestõus kiiren-
dasid ainuisikulistele valitsejatele diktatuuri sisseseadmist. Aas-
tal 60 e. m. a. moodustati nn. „triumviraat“ koosseisus Pompejus,
Caesar ja Crassus, kes tegelikult haarasid võimu enda kätte. Tugi-
nedes ratsanikele, populaaridele ja sõjaväele, keda juhtisid trium-
virid, võitles triumviraat optimaatide vastu. Hiljem triumviraat
lagunes. Caesari ja Pompejuse vahel tekib äge heitlus, kusjuures
Pompejus on sunnitud enesele tuge otsima optimaatide juurest ja
esineb endise vabariikliku korra kaitsjana. Roomas puhkenud
anarhia tagajärjel annab senat Pompejusele diktaatorliku võimu.
Kestva võitluse järel jääb võitjaks Caesar (a. 45 e. m. a.). Marx
annab diktaatorliku režiimi üldiseloomustuse alates Sullast: „Et
leida midagi taolist Thiers’i ja tema verekoerte käitumisele, tuleb

tagasi minna Sulla ja mõlema Rooma triumviraadi¹⁹ aegadesse. Samane külmavereline inimeste massiline hävitamine, timukate samane hoolimatu suhtumine oma ohvrite soosse ja easse; samane vangide piinamine; . . . samane võitluses täiesti kõrvaliste inimeste tapmine" (Marx, Kodusõda Prantsusmaal, 1931, lk. 66).

Monarhia kehtimapaneku teel oli järgmiseks sammuks Caesari diktatuur. Caesar tugines tema võimuses olevale sõjaväele, kellele ta rikkalikult maksis. Caesari poliitiliseks sihiks oli Vahe-mere basseini ühendamine Rooma linna hegemoonia alla ja Rooma vabariigi muutmine Vahemere suurriigiks (Sergejev, 340). Caesar nimetati diktaatoriks, a. 48 e. m. a. pikendati tema diktatuur määramata ajale, a. 46 määrati ta kümneks aastaks diktaatoriks ja a. 44 „alaliseks diktaatoriks“. Siin on tegu juba eluaegse võimuga. Ühes diktatuuriga koondas Caesar enda kätte tribuuni võimu, järelevalve kommete üle ja oli „ülempreestriks“. Aastal 45 e. m. a. anti temale „imperaatori“ tiitel²⁰. Seega Caesari kätte koondus kõrgeim võim ja endiste vabariiklikkude organite mõju langes tunduval määral. Caesar sai õiguse otsustada sõja ja rahu küsimust, juhtida rahandust ja olla kõikide vägede juhatajaks. Iseloomustav on, et Caesar ei tühistanud endisi vabariiklikke organeid. Caesari poolt sisse seatud režiim oli ebakindel; endise vabariikliku korra pooldajaid ei olnud vähe. Caesari vastu tekkis vandenõu vabariigi pooldajatest, ja Caesar tapeti a. 44 e. m. a.

26. Impeeriumi sisseseadmine. Caesari surmale järgnevad uuesti võitlused ja vabariigi lagunemine edeneb kiirel sammul. Aastal 43 e. m. a. moodustati nn. „teine triumviraat“ koosseisus Antonius, Octavianus ja Lepidus, mis oli oma olemuselt Caesari sõjaväediktatuuri jätk. Triumviridele anti (vormiliselt rahva-koosoleku poolt) „riigi korraldamiseks“ konsuli võim ja piiramatud volitused. Uue jõuga puhkes heitlus triumviride ja vabariiklaste vahel. Triumviride sõjavägi purustas otsustavalt vabariiklaste sõjaväe ja võim läks Octavianuse kätte (a. 32 e. m. a. teine triumviraat lagunes: Lepidus lahkus arenilt ja hiljem purustas Octavianus Antoniuse). Võimu koondumisega Octavianuse kätte algab Rooma elu uus ja viimne periood: impeeriumi periood, mis on orjapidajate sõjaväelise diktatuuri periood. Kuid uus kord ei tekkinud järsku.

¹⁹ 2. triumviraadi kohta vt. allpool, 26.

²⁰ Varem anti imperaatori tiitel väepealikutele autasuks nende võitude eest.

Meie ajaarvamise kaks esimest sajandit on orjandusliku majanduse teatava stabiliseerumise perioodiks. Areneb käsitööstus ja kaubandus (eriti väliskaubandus) saavutab seninägematu hoo. Rooma kultuur jõuab oma õitsengu perioodi. Kuid see väline hiilgus varjab eneses orjandusliku ühiskonna seesmist lagumist ja alates III saj. libiseb Rooma kiiresti langusele ning hävimisele. V saj. toimunud Rooma impeeriumi langus on ühtlasi orjandusliku ühiskonna mõlema antagonistliku klassi hävimine, mille varemotel tekib feodalism.

Esimesest sajandist kuni viienda sajandini kestnud periood on linnriigi asemele impeeriumi sisseseadmise periood, kus see impeerium koosneb provintside ja kogukondade kogumist. Riigikorra uute vormide tekkimise protsess tegi läbi pika teekonna. See periood jaotatakse kahte ossa: a) printsipaati (kuni III saj.) ja dominaati (IV—V saj., vt. 34).

Printsipaadi periood sai oma nimetuse isiku tiitlist, kes seisis Rooma eesotsas, — printseps (*princeps*). Riigi mehhanismi organiseerimise seisukohast vaadatuna on see periood vabariigist impeeriumile ülemineku etapiks. Aste-astmelt keskendub printsepsi kätte ainuisikuline piiramatu võim, kuid mõnede vabariiklikkude asutuste vähemal või suuremal määral tegutsemise säilitamisega, kusjuures need asutused aga on sõltuvad printsepsist.

Ühtlasi on sel perioodil üksikutel linnadel (munitsiipiumidel) teatav iseseisvus ja seepärast võib printsipaadi perioodi riigikorda käsitada munitsiipiumide föderatsioonina ²¹.

27. Princeps. Octavianusele anti aastal 28 e. m. a. tiitel *princeps senatus*. See tiitel oli ka varem: nii nimetati senaatorite nimekirjas seisvat esimest senaatorit; kuid varem ei kasutanud *princeps senatus* mingeid eriõigusi. Vastupidi, Octavianusele, kes oli *princeps senatus*, hakati vaatama kui kõrgeimale ametiisikule; kuid *princeps*'i tiitel ei olnud ametlik aunimi, mis oleks osutanud kõikide õiguste koondamisele kõrgeima võimukandja kätte.

Octavianus ei likvideerinud formaalselt vabariiklikke asutusi — uus kord maskeeriti vabariiklike vormidega. Impeeriumile avalikku üleminekut ei saadud veel teostada, sest vabariiklikud asutused, eriti senat, olid ümbritsetud suurmaapidajate — aristokraatia jõudude poolt, keda ei saadud jätta arvestamata. Octavianus lihtsalt ühendas oma isikus rea vabariiklikke ameteid, kuid need ametid ei olnud piiratud ei aja ega järelevalvega ja seega andsid nende kandjale kogu võimukülluse.

²¹ Diplomaatia ajalugu, I köide, 1941. a., lk. 82.

Aastal 30 e. m. a. sai Octavianus endale tribuuni võimu, aastal 27 e. m. a. anti temale *imperium* ja varsti pärast seda võttis ta endale nimeks Augustus (s. t. „suurendaja“, mille all mõisteti hüvede suurendajat). See nimi muutus hiljem üldnimena üheks printsepsite tiitliks. Augustuse *imperium* hõlmas: ülemjuhatust kõikide vägede üle, välissuhete korraldamist, seadusandluse juhtimist, provintside valitsemist. Aastal 23 e. m. a. sai Augustus endale tribuuni võimu, mitu korda varustati ta konsuli tiitliga, aastal 12 e. m. a. anti talle ülempreestri aunimi.

Algul ei olnud printsepsi võim päritav. Printsepsi surma järel valis senat vormiliselt uue printsepsi, kuid printseps võis oma eluajal määrata kandidaadi, kes astub pärast printsepsi surma tema ametikohale²². Ja senati poolt printsepsi valimine oli tihti üksnes formaalsuse täitmine: paljudel juhtumitel otsustas sõjavägi valimised (eriti pretoriaanid, provintsi leegionid). Tihti kõrvaldati printsepsid, eriti III saj. sügava kriisi perioodil, ja määrati uued printsepsid valitseva ülemkhi ja sõjaväe tahtel, kes panid toime riigipöördeid.

Octavianus Augustuse järglased varustati tavaliselt juba „valimistel“ võimuküllusega senati poolt *lex de imperio* andmise teel. Selle seaduse alusel valitule antakse imperaatori aunimi ja augustuse tiitel.

Sisevastuolude ja väliskomplikatsioonide kasvades koondub võim üha rohkem printsepsi kätte. Seega taganevad vabariiklikud asutused teisele kohale või kaotavad hoopis oma tähtsuse²³. Kuid imperaator ise oli suurmaapidajate tahte teostajaks ja muutus mõnikord teda ümbritsevate isikute tahtetuks mängukanniks.

Imperium'i tõttu printseps ei teostanud ülemkomandot sõjaväe üle mitte üksnes väljaspool Roomat, vaid ka Rooma linnas eneses. Tema kuulutab sõja ja teeb rahu ja sõlmib liidulepinguid. Tema käsutab riigi maid. Tema valitseb provintside üle. Impe-

²² Aegamööda tekkis tava, et printseps määras endale abi + tavaliselt oma poja. Viimasel oli võimalus haarata võim pärast oma isa surma.

²³ Seoses sellega tuleb osutada mitmesuguste kolleegiumide ja ühingute saatusele, kes olid Roomas ammust ajast. Vanal ajal oli kolleegiumide asutamine vaba ja nad ise koostasid oma põhikirjad; nõutav oli üksnes, et need põhikirjad ei rikuks riigi seadusi. Kuid alates Caesarist saadeti paljud endised kolleegiumid laiali ja loodi kord, et kolleegiume võib asutada üksnes eriloal. Vabad olid üksnes usulised koosolekud ja matusekolleegiumid, mis võisid kokku tulla kord kuus; neist võisid osa võtta isegi orjad nende isandate nõusolekul (l. 3 § 1. D 47.22). Kuid dominaadi perioodil korraldab riik ise linna käsitööliste sunduslikke korporatsioone, kes olid kohustatud täitma koormisi riigi kasuks (44).

raatori korraldused omandavad pikkamööda seaduse jõu. *Potestas tribunicia* jõul on imperaator senati eesistuja, temal on vetoõigus magistraatide korralduste ja senaatuskonsulite peale. Ülempreestrina toimetab ta kõrgeimat järelevalvet kultuste üle. Peale selle lähevad imperaatori kätte tsensori funktsioonid ja kohtuvõim. Samuti on ta Rooma linna ülemvalitsejaks.

28. Printsepsi organid. Tohtu suure riigi valitsemise ülesanded nõudsid printsepsi viimistletud administratiiv- ja sõjaväeaparaatuuri. Kuid see aparatuur ei koosnenud enam valitud ametiisikuist, vaid printsepsi teenreist, keda tema nimetab ja vabastab oma suva kohaselt ja kes on tema kätes (kuigi mitte alati) painduvaiks ja kuulekaiks tööriistadeks. Printsepsi aparatuuris etendasid tähtsat osa vabaks lastud orjad.

Printsepsi juures töötab nõukogu (*consilium principis*). Nõukogu koosseisu kutsutakse alates II saj. rida juriste. See nõukogu arutab impeeriumi tähtsamaid küsimusi.

Juba Augustuse ajal loodi imperaatorlik kaardivägi (pretoriaanid), mis moodustas Rooma garnisoni ja imperaatori isikliku kaitse. Selle kaardiväe eesotsas seisis *praefectus praetorio*²⁴ (mõnikord määrati 2 või 3 prefekti), kes oli kõrgeim ametiisik ja nagu printsepsi asendaja. Tema käes oli Itaalia vägede juhatamine, talle kuulus laiaulatuslik kriminaal- ja tsiviiljurisdiktsioon ning hiljem ta teostas järelevalvet kõikide printsepsi teiste organite üle ja võis välja anda kohustuslikke määrusi.

Luuakse imperaatorlik kantselei, mis jaguneb mitmesse osakonda: osakond, mis koostab imperaatori kirjad (s. t. korraldused), rahandusosakond, osakond, mille ülesandeks on juurdluste toimepanek. Osakondade eesotsas seisid *procuratores* ehk *magistri*, kellele on allutatud väikeametnike laiaulatuslik koosseis.

Oli olemas imperaatori erikassa (*fiscus*). Sellesse erikassasse laekuvad tulud imperaatori isiklikust varast, provintside riigivaradest, andamid ja maksud allaheidetud rahvastelt jne. Sellesse kassasse koonduvad tohutud summad, mis võimaldavad printsepsil teostada oma poliitikat, ja vastavalt sellele langeb senati käes oleva üldriigikassa (*aerarium*) tähtsus.

Rooma linna eesotsas seisab *praefectus urbi*. Peale selle on linna korra kaitse ja öövalve usaldatud erilisele isikule — *praefectus vigilum*’ile. Ühiskondlike ehituste ja ühiskondlike tööde läbiviimise juhtimiseks luuakse erioorgan. *Praefectus annonae*

²⁴ *Praetorium* tähendas vägede juhtimise keskust.

ülesandeks on Rooma linna varustamine leivaga (sellel oli eriline tähtsus rahutuste vältimiseks) ja järelevalve leiva müügi ning leivaratsioonide väljaandmise üle teatavatel juhtudel.

29. Rahvakoosolekud. Impeeriumi piiride laienemise ja ainu- isikulise võimu koondumise tagajärjel printsepsi kätte kaotavad rahvakoosolekud Roomas igasuguse tähtsuse. Seadusandlik võim läheb üle printsepsile ja senatile ning ainult mõnedel juhtumitel (printsipaadi algul) esitatakse senati poolt heakskiidetud seadus- eelnõud tsentuuriate ja triibuste koosolekutele hääletamiseks; kuid see hääletamine oli puhtformaalne ja kadus peagi. Rahva- koosolekutelt võetakse ka nende kohtufunktsioonid. Printsipaadi algul valib rahvakoosolek veel ametiisikuid, kusjuures kandi- daadid esitab printseps. Kuid juba I saj. kolmekümnendatel aastatel (Tiberiuse ajal) hakkavad neid valimisi toimetama print- seps ja senat. Säilib üksnes tseremoonia: valitud ametiisik esitleb end rahvale peale enda valimist.

30. Senat. Käsitletava perioodi algul senat säilitas veel oma mõju riigiasjadele. Endiste asutuste lammutamise toimub järk- järgult ja senati ning printsepsi vahel toimub mõningatel juhtu- multel heitlus. Kuid see heitlus lõpeb printsepsi võiduga ja senat kaotab vähehaaval oma endise tähtsuse.

Senati komplekteerimine läheb printsepsi kätte ja see kindlus- tab senatisse sääraste isikute valiku, kes täidavad printsepsi juhi- seid. Nüisugustel tingimustel on mõistetav, et senati kompetents mõnest küljest formaalselt laieneb: monarhia huvides kasuta- takse ära vabariiklikud harjunud vormid.

Seadusandlike funktsioonide kaotamisega rahvakoosole- kutelt lähevad need funktsioonid üle senatile. *Senatus con- sulta*'del on seaduse jõud. Kuid eriti alates teisest sajandist piir- dub senati osa üksnes printsepsi ettepanekute mehhaanilise kinni- tamisega.

Alates I saj. läheb senatile üle magistraatide valimise õigus. Kuid osa magistraate valitakse tingimata printsepsi poolt osuta- tud kandidaatide hulgast. (Printsepsi valimise kohta senati poolt vt. 27.)

Senat kaotab lõplikult rea tähtsaid funktsioone, eriti välis- poliitika juhtimise. Riigikassa on endiselt senati juures, kuid see kassa tühjeneb vastavalt printsepsi fiskuse täitumisele. Senati valitsemise kohta provintside üle vaata allpool, 33.

Korduvalt toonitasid printsepsid demonstriatiivselt senaatorite põlastava kohtlemisega, et senat on juba oma tähtsuse kaotanud.

Suetonius näiteks annab meile printseps Caligula tegevusest niisuguse pildi: „Rüüetatult toogasse sundis Caligula mõningaid kõrgeimates ametites olevaid senaatoreid jooksmata oma sõiduki kõrval mitu miili, ja tal ei olnud piinlik lõunasöögi ajal panna senaatoreid lõuendist põlles oma aseme taha seisma või oma jalgade ette nagu orje“ (Suetonius, Gajus Caligula, 26). Korduvalt organiseeris printseps rikaste senaatorite tapmisi sihiga saada nende pärandust jms.

31. Magistraadid. Endised magistraadid säilisid nimeliselt. Kuid nad on kaotanud oma reaalse võimu; eriti on nad kaotanud sõjaväe komando ja administratiivvõimu. Nemad on imperaatori ja senati korralduste täitjaks ja vahetpidamatult väheneb nende funktsioonide ring ja need lähevad printsepsi teenistujate kätte (28).

Nagu eespool märgitud, valib senat formaalselt magistraadid, kuid otsustav tähtsus on printsepsi tahtel. Konsulite funktsioonid piirduvad senatis eesistumisega ja mõnede eriliste ülesannete täitmisega. Konsulite arv kasvab vahetpidamatult (kuid ametiaeg väheneb; alates III saj. määrati konsulid tihti 2—4 kuuks).

Plebeide tribuunidel ei ole õigust end segada printsepsi korraldustesse ja nad seisavad tegelikult tema käsutuses. Ediilide (kellede arv tõsteti 6-ni) ülesanded piirduvad järelevalvega avalikkude paikade üle ja kaubandusala jurisdiktsiooniga. Kvestorid kaotasid oma õigused rahanduse alal ja nad seisid imperaatorite, konsulite ja senatile allutatud provintside valitsejate käsutuses (ka arhiivid on nende valve all), ühe sõnaga — magistraadid jäävad väliselt alles, kuid sisuliselt nad ei etenda riigi valitsemises mingit märgatavat osa.

Tsenatori funktsioon läheb üle printsepsile ja tsensori amet likvideeritakse üldse.

Ainus magistraat, kelle tähtsus püsis kuni II sajandini, on preetor. Preetorite arvu suurendati 18-ni. Nende kätte jäi tunduv osa nende kohtufunktsioonidest, eriti tsiviilasjad. Kuid nad ei ole enam endised preetorid: eraõiguse arenemine preetori ediktide abil vaibub aegamööda ja õiguse peaallikaks kujunevad imperaatori korraldused (27).

32. Itaalia valitsemine. Itaalia jaguneb endiselt *municipia*-teks ja *coloniae civium romanorum*-iteks (säärased kolooniad rajati juba eelmisel perioodil, peamiselt maade jagamise teel sõjaveteraanidele). Siseasjades on munitsiipiumidel teatav autonoomia: neis tegutsevad rahvakoosolekud, senat, munitsipaalmagistraadid. Kuid nende organite kompetents on tugevasti pii-

ratud. Munitsiipiumid seisavad printsepsi järelevalve all; juba Augustus jaotas Itaalia 11 administratiivseks ringkonnaks. Võrreldes provintsidega kaotas Itaalia oma privilegeritud seisundi.

33. Provintside valitsemine. Pikkamisi kaob Itaalia ja provintside vahel terav erinevus: kogu Rooma impeeriumi maa-alala saab endale ühtlase korralduse. Provintsid muutuvad Rooma riigi koostisosadeks. Üksikud kogukonnad säilitavad siseasjades teatava iseseisvuse ja nende kodanike omavahelistes suhetes kehtib kohalik õigus. Kuid üha rohkem piiratakse provintsiaalsete asutuste kompetentsi ja nad kaotavad oma tähtsuse. Provintsid seisavad alalised rooma garnisonid ja hakkab tegutsema rooma politsei; rooma ametnike tähtsus üha tõuseb. Rooma ametnikud teostavad ka kohtuvõimu, mis aitab kaasa kohaliku õiguse väljatõrjumisele rooma õiguse poolt. „Sõjaväeline jõud, rooma kohtumõistmine, rooma maksude aparaat laostasid täielikult traditsioonilise sisekorralduse“ (Marx ja Engels, XVI, II jagu, 423).

Majandusliku elu alal toimus provintsidest teatav tõus (eriti II saj.). Lakkab provintside endine oheldamatu riisumine üksikute valitsejate ja publikaanide poolt. Printsepsi kassa huvides muutub provintside ekspluateerimine süstemaatiliseks, põhjalikuks ja kestmaks ajaks etteplaanitsetuks. „Kui impeeriumi ajal püüti riigi huvides võimalikult piiri panna provintside asevalitsejate meeletule rikastumishale, siis tekkis selle asemele üha mõjuvaks ja pingsamaks muutuv maksude kruvimine riigikassa kasuks“ (Marx ja Engels, XV, 605—606).

Provintsid jagunevad kahte kategooriasse: impeeriumi ja senati provintsid.

Impeeriumi provintse valitseb vahetult printseps temale kuuluva prokonsuli võimu tõttu. Siia kategooriasse kuuluvad need provintsid, milles ei olnud veel maha surutud kohalike elanike relvastatud võitlus rooma orjastajate vastu ja milles seepärast peeti veel sõjaväge (näiteks Süüria, Gallia). Neid provintse valitsesid impeeriumi poolt nimetatud isikud (*legati Augusti pro praetore*), kellede kätte oli ühendatud tsiviilvalitsus ja vägede komando. Maavalitsejatel on abid: *legatus* (vägesid komandeeriv) ja *procurator Caesaris* (kelle pädevuses on rahandus, eriti maksude sissenõudmine jms).

Senati provintsid allusid formaalselt senatile. Sellesse kategooriasse kuulusid need provintsid, kus vähemalt suhteliselt oli rahu jalule seatud ja kuhu seepärast ei olnud paigutatud tunduvalt väeosi (näiteks Aafrika, Sitsiilia, Sardiinia). Nende

provintside eesotsas seisid prokonsulid, keda määras senat. Nende abideks olid *legati* (kohtuorganid) ja kvestorid (rahandusalal). Kuid oma *imperium*'i tõttu imperaator teostab järelevalvet ka senati provintside üle; ta lähetab sinna fiskuse esindajad (imperaatori kassasse laekumiste kontrolliks) ja saadab neisse provintssidesse vajaduse korral vägesid.

Seoses senati tähtsuse langusega kaotab viimane ka provintside valitsemise õiguse ning III saj. muutuvad kõik provintsid imperaatori provintsideks.

Kohalike asjade ajamise ülesandel toimuvad provintssides „provintsiaalkoosolekud“, millede koosseisu kuulus kohalik orjanduslik ülemkiht. Provintssides olid ringkonnad, mis ei allunud provintsiaal-üldvalitsusele; need olid imperaatori isiklikud maandikud (kaevandused, suured mõisad — *saltus*'ed).

§ 7. Impeeriumiaegne riigikord. 2. Dominaat (III—V saj.).

34. Üldiseloomustus. Kolmandal sajandil elab Rooma impeeriumi orjanduslik majandussüsteem üle oma languse. Orjade ja koloonide ülestõusude tules löi kõikuma Rooma võimsus, mis oli rajatud töötajate ekspluateerimise orjanduslikule viisile. Klassivastuolud üha teravnevad. Orjandusliku majanduse lagunemine, orjade revolutsioonid, kestvad ägedad sõjad Roomale lähenevate „barbaritega“, elanike vaesumine Rooma riigi kasuks võetavate maksude ja lõivude tagajärjel, provintside detsentralistlike püüete suurenemine jms. — kõik see kokku tõi enesega kaasa impeeriumi majandusliku languse, Rooma sidemete lõdvenemise provintsidega (see side oli eranditult poliitiline) ja rea tõsiseid kaotusi sõjas „barbaritega“, mis lõppesid Rooma vallutamisega ja Rooma impeeriumi langusega.

Rooma impeeriumi viimasel perioodil omandab erilise tähtsuse sõjavägi, mis koosnes juba tundivas osas „barbaritest“ ja mõnikord ilmselt määras impeeriumi saatust.

Seistes otse vältimatu ohu ees teevad ekspluataatorid viimse katse edasi lükata oma lõputundi ja otsivad pääsu sõjaväelise terrori tugevdamises. Viimasel perioodil riigi masinavärk Roomas osutub imperaatori sõjaväedespootiaks, ekspluataatorliku klassi ülemkihi tsentraliseeritud sõjaväelis-bürokraatlikuks aparaadiks.

Mitte väike polnud kristluse tähtsus ekspluataatorite toetamises. Kristlus oli IV saj. juba kaugele irdunud oma algsest demokraatlikust iseloomust, kus tema pooldajaiks olid enamikus orjad

ja proletaarlased, kes avaldasid fanaatilisel kujul protesti valitseva korra vastu. Kristlike kogukondade sotsiaalne koosseis muutus ja sinna astusid valitseva klassi esindajad. Ristiusk kirik tõusis aegamööda tugevaks organisatsiooniks, keda riik oli sunnitud juba arvestama²⁵. Kristlikud kogukonnad said vaba tegutsemise õiguse ja neil oli õigus varasid omada. See varandus oli küllaltki suur. Ja ristiusk sai riigiusuks. „Kristlus, jõudnud riigiusu seisundisse, „unustas“ algse kristluse demokraatlik-revolutsioonilise vaimu „niiivsused“ (Lenin, XXI, 398—399). Kristlus rändas kogu oma jõu ja vahendid riigi-tsentralisatsiooni, eksploatatorite ja nende pea — piiramatu imperaatori võimu toetamiseks ja „õigustamiseks“. „Kristluse sotsiaalprintsiibid õigustasid antiikset orjust, ülistasid keskaegset sunnismaisust“ (Marx ja Engels, V, 173).

Terror tugevneb, elanikkonna maksustamine ja eksploateerimine üldse viiakse äärmusteni, teostatakse pisasjade reglementeerimist — ning jätkub Rooma impeeriumi pidev lagunemine. Asjatud on eksploatatorite kõik katsed säilitada oma seisundit — Rooma läheneb kiiresti hävingule.

Rooma impeeriumi viimset perioodi nimetatakse *dominantsiks*. See nimetus on tuletatud Rooma imperaatori ametlikust nimetusest „isand“ ehk „käskija“ (*dominus*) või isegi „käskija ja jumal“ (*dominus et deus*)²⁶.

35. Rooma riigi jaotamine kaheks osaks. Vajadus kõvendada riigivõimu orjandusliku korra, eriti orjapidajate suurmaapidamise kaitseks orjade ja koloonide revolutsiooniliste liikumiste vastu, riigi kaitseks „barbarite“ vastu ning võitluseks Rooma valitsuse all olevate rahvaste eralduspüüete vastu tingis tõsiseid muudatusi riiklikus korras.

Eriti vähendatakse provintside suurust ja nende asevalitsejate tähtsust. Ühenduses sellega kavatakse juba Diocletianuse ajal (a. 284—305) impeeriumi pooleksjagamist — ida- ja lääneriigiks. See jaotus teostati lõplikult Theodosiuse ajal (a. 395). Impeeriumi kummagi poole eesotsas seisis eri augustus. Algul käsitati neid pooli ühtse riigi osadena. Kuid hiljem need osad eraldusid järkjärgult ja juba võib rääkida kahest iseseisvast riigist. Meid huvitab peamiselt üksnes Lääne-Rooma riik. Ida-Rooma (Bütsantsi)

²⁵ R a n o v i t š, Varakristliku kiriku ajaloo põhijooni, 1941, lk. 240.

²⁶ Selle perioodi iseloomustust vt. „Keskaeg“, I köide (RK „Teaduslik Kirjandus“, Tartu, 1945), ptk. I—III.

impeeriumi ajaloost me riivame ainult mõnda üksikut fakti (näiteks Justinianuse kodifikatsiooni VI saj.).

36. Imperaator. a) Impeeriumi eesotsas seisab imperaator, kellel on tiitlik „augustus“ ja „käskija“ (*dominus*). Tema võim tunnistatakse piiramatuks ja jumalalt saaduks. Ristiusk õpetas, et imperaatori käsust üleastumine ei ole üksnes kuritegu, vaid ka patt, mida karistab jumal. Kogu impeeriumi elanikud on imperaatori alamad (*subjecti*) või orjad (*servi*). Riigi, s. t. imperaatori suhtes olid rikkad ja varata vabad „peaaegu niisama õigusteta nagu orjad oma isandate suhtes“ (Marx ja Engels, XV, 606).

Imperaatorile kuulus seadusandlik võim. Kuid algul anti seadused välja mõlema (Ida- ja Lääne-Rooma riigi) imperaatori nimel: seega toonitati väliselt impeeriumi ühtsust.

Kuid imperaatorid on üksnes suurmaapidajate tahte täitjateks ja troon seisab tihti maa-aadli ülemkihi ja sõjaväe käsutuses; koos impeeriumi langusega kahaneb ka imperaatori võimu autoriteet. Tegelikult valitses impeeriumi arvurikas bürokraatia (Лéвтшэнко, Бюксанси ажалугу, 17).

b) Imperaator valib enesele lähemad kaastöölised, kelledele antakse tiitel *caesar*. *Caesar* on imperaatori järglane. Selle süsteemiga taheti vältida juhuslikkust ja rahutusi trooni vabanemisel. Kuid tihti etendas siin otsustavat osa sõjaväe arvamus; mõningatel juhtumitel oli aga ka senatil kaalu.

37. Keskvalitsus. Peamiseks keskorganiks oli imperaatori juures toimiv nõukogu (*consistorium principis*), kes vaatas läbi kõik tähtsamad asjad.

Tähtsamaks ametiisikuks oli õukonna valitseja (*quaestor sacri palatii*). Peale tema töötas imperaatori juures hulk valitsusasutusi, mis olid rajatud tsentralisatsiooni ja hierarhilise alluvuse printsiibile. Antakse ranged juhised rohkearvuliste ametnike astendite kohta, õiguste kohta, mis kuuluvad igale astendile, edutamise korra kohta ametis jne. Kõikidele nendele valitsusasutustele on omased bürokraatliku aparadi teravad jooned. Ametnike kaadrid täideti tihti mitmesuguste seisuste võsudega.

38. Kohalik valitsus. Kohaliku valitsuse korralduse põhiprintsiipideks on range tsentralisatsioon, ametnike rohkearvulisus ja sõjaväelise valitsuse eraldamine tsiviilvalitsusest. Kohaliku valitsuse kõik niidid jooksid Rooma ja selle valitsuse ülesanneteks olid elanikelt koormavate maksude ning hangete väljapressimine ja kiire, halastamatu võitlus igasuguste rahutuste ja rahulolematuse avaldamiste vastu. „Rooma riik muutus üksnes elanikelt mahla

väljapressimise keerukaks hiiglamasinaks“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 125).

Kumbki riigi pool jagunes kaheks prefektuuriks (läänes — Itaalia Aafrikaga ja Gallia Hispaaniaga ja Britanniaga, idaimpeeriumis — Ida ja Illüüria). Prefektuuri eesotsas seisab *praefectus praetorio*.

Prefektuurid on jaotatud diötseesideks (kahes lääneprefektuuris oli 6 diötseesi ja kahes idaprefektuuris 7 diötseesi). Diötseesi eesotsas seisab *vicarius*, kes on prefekti asemik, kuid kel on ka iseseisev administratiivne, maksude sissenõudmise ja jurisdiktsiooni võim (mõnes suhtes on vikaar allutatud vahetult imperaatorile).

Diötseesid on omakorda jagatud provintsidesse. Itaalia ja Gallia prefektuuris oli kummaski 17 provintsi. Provintsi eesotsas seisab *rector* (või *consularis*, *corrector*, *praeses*).

Provintsid jagunevad ringkondadeks (*pagi* või *vici*), millele administratiivseid funktsioone täidab eriline ametiisik (*praepositus pagi, vici*). Nendes ringkondades tegutsevad ka kohalike elanike organid: senat ja munitsipaalsed magistraadid. Kuid nendes organites on raske näha omavalitsuse organeid: nad on täielikult allutatud riigiametnikele.

Rooma linna valitsetakse erilise korra järgi. Tema eesotsas seisab imperaatorile otseselt allutatud *praefectus urbi*. Senat püsis, kuid üksnes nime järgi: üldreeglina tal on vaid linnanõukogu tähtsus ja tema pädevusse kuuluvad ainult kohalikud asjad. Formaalselt säilivad konsulite, preetorite, kvestorite ametid, kuid need on üksnes auametid (mis aga nõuavad neid ameteid pidavalt isikutelt suuri väljaminekuid, näiteks avalikkude mängude korraldamiseks) ja neil ei ole valitsuses mingit tähtsust.

39. Rooma langus. Rooma riik oli V sajandiks lagunemise seisundis. „Maksud, riiklikud koormised ja mitut liiki obrokid surusid elanikkonna üha suuremasse vaesusse; seda survet süvendasid ja muutsid väljakannatamatuks asevalitsejate, maksude sissenõudjate ja sõdurite väljapressimised. Selleni jõudis Rooma riik oma maailmavalitsemisega: oma olemasolemise õiguse ta rajas sisekorra hoidmisele ja väliselt barbarite vastu kaitsmisele, kuid tema kord oli halvem pahimast korralagedusest, ja barbareid, kellede vastu ta võttis endale kodanike kaitse, ootasid kodanikud päästjana“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 125). Surve talumatus kutsus esile alates III sajandist elanikkonna ekspluateeritavate masside — orjade ja orjastatud talupoegade, koloonide — uue revolutsioonilise laine. „Orjade revolutsioon

kõrvaldas orjapidajad ja kaotas töörahva ekspluateerimise orjapidamisvormi“ (Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 364).

Katastroofilises seisundis olev Rooma impeerium ei olnud suuteline vastu panema põhjast tulevale „barbarite“ pealetungile. Roomal oli üks kaotus teise järel ja tulemuseks oli, et „... kõik barbarid liitusid ühise vaenlase vastu ja kukutasid müriinal Rooma“ (Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 382).

Aastal 476 tõukas barbarite juht Odoaker troonilt viimse Rooma imperaatori, kes saatuse irooniaks kandis Rooma legendaarse asutaja Romuluse ja Rooma impeeriumi rajaja Augustuse diminutiivset nime — Romulus Augustulus. Seda aastat loetakse Rooma impeeriumi lõpuks.

Nii hävitas orjade revolutsioon töörahva ekspluateerimise orjapidamisvormi ²⁷.

Mis aga puutub Ida-Rooma impeeriumisse, siis tema elas lääne-impeeriumist ligikaudu tuhat aastat kauem. Konstantinoopoli vallutasid türklased aastal 1453. Kuid Bütsantsi riigi ajaloo käsitlemine ei kuulu meie ülesannete hulka.

II peatükk.

Elanikkonna üksikute kategooriate õiguslik seisund.

§ 8. Rooma kodanikud. § 9. Vabad inimesed, kes ei olnud rooma kodanikud. § 10. Orjad. § 11. Koloonid.

40. Elanikkonna põhikategooriad. Rooma oli orjanduslik riik. Seepärast on inimeste põhijaotuseks, isegi rooma juristide seisukohast, nende jaotamine vabadeks ja orjadeks.

Vabad inimesed jagunesid omakorda rooma kodanikeks ja vabadeks, kes ei olnud rooma kodanikud. Viimasesse kategooriasse kuulusid nii Rooma poolt vallutatud, vabaduse säilitanud maa-alade elanikud kui ka Rooma kaitse all olevad välismaalased. Ja lõpuks, Rooma riigi viimasel perioodil tekib mittevabade elanike uus kategooria — koloonid. Iga kategooria vajab eraldi käsitlemist.

²⁷ Fašistlikud ajaloolased püüavad väita, nagu oleks Rooma langenud seepärast, et hukkusid rooma ühiskonnast „parimad“ ja et kultuuri said enda kätte rahvamassid. Roomlased lahkusid lavalt ja nende asemele astus germaanlaste loov rass (vt selle „teooria“ paljastust A. Mišulini teoses „Orjade revolutsioonid ja Rooma vabariigi langus“, 1936. a., lk. 99 jj.). Nende saksa fašismile alust rajada püüdvat fašistlike „teooriate“ mõtet on ilmne.

§ 3. Rooma kodanikud.

41. Üldiseloomustus. Täielik õigus rahvakoosolekuist ja sõjaväest osavõtmiseks, ametite pidamiseks, kohtu poole pöördumiseks, vara omamiseks, abieluliste ja perekondlike vahetõrgete sõlmimiseks ning tehingute sooritamiseks rooma õiguse järgi oli üksnes rooma kodanikel (*cives romani*).

Rooma kodakondsus saadi: a) sünniga rooma kodanike abielust või rooma vallalise naiskodaniku lapsena²⁸, b) orja vabastamisega rooma kodaniku poolt (52), c) võõramaalase lapsendamisega rooma kodaniku poolt, d) rooma kodakondsuse andmisega kas tervetele kogukondadele või üksikutele isikutele (seda teed kasutati peamiselt impeeriumi perioodil).

Rooma kodakondsus kaotatakse: a) kui rooma kodanik satub orjusse (eriti kui langeb vangi), b) kui rooma kodanikule määratakse raske kriminaalkaristus (mis on seotud pagendamisega ja keeluga talle anda „tuld ja vett“). Impeeriumi perioodil tõid endaga kaasa kodakondsuse kaotuse väljasaatmine ja tähtajata sunnitööle mõistmine.

Rooma kodanikud jagunesid: a) vabalt sündinuiiks (*ingenui*, sõna otseses mõttes „sugukonda kuuluv“ — *in genu*), b) orjusest vabakslastuiks. Viimaste õigusliku seisundi kohta vt. allpool — 52.

42. Nobiliteet — *ordo senatorius* ja *ordo equester*. Pärast seda kui plebeid said riigiteenistusse astumise õiguse (15), hakkasid vabariigi ajastu teisel poolel esile kerkima rikkaste grupid (moodustused nii patriitsidest kui ka plebeidest), kes olid orjapidajate klassi ülemkihiliks. Neid grappe nimetatakse mõnikord ka seisusteks.

a) Neljandal sajandil e. m. a. hakkasid kujunema „suursuguste seisus“ ehk „*nobiles*“ (*nobilitas*), mille koosseisu kuulusid suurmaapidajad (nii endised patriitsid kui ka rikkad plebeid). Välja arvatud mõned erandid, valiti sellest seisusest magistraadid ja järelikult komplekteeriti senat. Just sellega haaras nobiliteet enese kätte riigi valitsemise ja teda nimetati mõnikord „senaatorite seisuseks“ (*ordo senatorius*). „Suursugustel“ olid mõned auõigused, näiteks kuldsõrmuse kandmise õigus, „õigus“ matustel välja panna oma esivanemate kujusid jms. Hiljem määrati senaatorite seisuse jaoks ühe miljoni sestertsi suurune varanduslik tsensus.

²⁸ Kuid I sajandil ei saanud rooma kodanikuga mitte abielus oleva rooma naiskodaniku lapsed rooma kodakondsust.

b) Teisel sajandil e. m. a. kujunes „ratsanike seisus“ (*ordo equester*). Siia kuulusid kodanikud, kel oli varandust vähemalt 400 000 sesterti eest. Selle seisuse tuumaks on liigkasuvõtjad, kaupmehed, publikaanid provintsidest jms. „Alates vabariigi aja viimastest aastatest, mil manufaktuur oli oma arengus tunduvalt madalam antiikmaailma manufaktuuri keskmisest tasemest, saavutas Vana-Rooma kaupmeeste kapital, rahakaubanduslik kapital ja liigkasuvõtjate kapital oma arengu kõrgeima astme — oma antiiksete vormide piirides“ (Marx, Kapital, III, 1932. a. väljaanne, lk. 426). Ratsanikel, nagu senaatoritegi seisusel, oli õigus osa võtta kohtukomitiistest ja neil olid mõningad auõigused, näiteks õigus kanda kuldšormust, erikohad teatrites jms.

Senaatorite ja ratsanike seisus olid orjapidajate klassi ülemkiht ja nad vastandasid end kogu ülejäänud vabade massile. Nendele seisustele kinnistatud õigused ei anna kujutlust nendest faktilistest privileegiumidest, mis neile kuulusid riigivalitsemises. Kuid tuleb silmas pidada, et nobilitaet ja ratsanikud, maapidajad ja liigkasuvõtjad, rakendades talurahva ja provintside ekspluateerimisel mitmesuguseid meetodeid, vaenutsesid tihti omavahel ja isegi teraval kujul tähtsamates poliitilistes küsimustes, välja arvatud muidugi orjandusliku korra säilitamise vajaduses.

43. Rooma kodakondsuse õiguse laialdumine. Esimestel sajanditel oli rooma kodakondsus Rooma päriselanike privileegiumiks ja seda anti äärmiselt piiratud välismaalastele. Rooma kodakondsus oli seotud rea eelistustega nii riigi valitsemisest osavõtmise kui ka majanduslikul alal (õigus kasutada riigimaid, maksuvabadus jms.).

Koos Rooma riigi laienemisega, vahetuse suurenemisega ja impeeriumi kõikide osade juriidilise seisundi nivelleerumisega tasanduvad tegelikult kodanike ja vabade mittekodanike vahelised erinevusjooned, kõigepealt varandusliku käibe alal. „Inimeste ebavõrdsus etendas kreeklastel ja roomlastel palju suuremat osa kui igasugune muu võrdsus... Rooma impeeriumi ajal kadusid aegamööda kõik need erinevused, välja arvatud vabade ja orjade vaheline erinevus. Koos sellega tekkis, vähemalt vabade jaoks, see eraisikute võrdsus, mille alusel arenes rooma õigus, kõige täielikum õiguse vorm, niipalju kui meil teada, mis rajaneb eraomandile“ (Marx ja Engels, XIV, 103—104).

Teiselt poolt sundisid alalised sõjad rakendama vahendeid rooma sõjaväe ülalhoidmiseks ja tugevdamiseks, kusjuures sõjavägi komplekteeriti vabariigi ja printsipaadi ajastul üksnes kodanikest. Veel vabariigi perioodi lõpul tekkis uus kategooria —

„hääleõiguseta rooma kodanikud“ (*cives sine suffragio*) — niisuguses seisundis olid mõnede allaheidetud itaalia kogukondade elanikud.

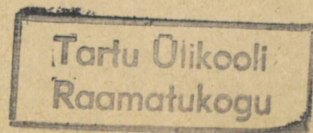
Eriti teravalt ilmnas rooma kodanike ringi suurendamise tendents impeeriumi ajastul. Aastal 212 andis imperaator Caracalla välja määruse (*constitutio Antoniniana*), millega anti kõigile Rooma riigi elanikele rooma kodaniku õigused²⁹. Sellest määrusest nähtub püüe kindlustada impeeriumi. Kuid oma olemuselt on Caracalla määrus üheks nähtuseks selles protsessis, mida Engels iseloomustab järgmiselt: „Kõikides Vahemere basseini maades jätkas Rooma võim sajandite kestel nivelleerivat silumist... Hääbusid kõik rahvuslikud erinevused, ei olnud enam gallialasi, iberlasi, liguurlasi, noriklasi — kõik nad muutusid roomlasteks. Rooma valitsus ja rooma õigus hävitasid kõikjal muistsed sugukondlikud liidud ja ühes sellega ka kohaliku ja rahvusliku isetegevuse viimsed säilmed. „Värskest küpsetatud“ rooma kodakondsus ei pakkunud midagi vastu; ta ei sisaldanud mingi rahvuse tunnust, vaid oli üksnes rahvuse puudumise väljenduseks“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 124).

44. Seisuste kujunemine dominaadi perioodil. Rooma riigi viimisel perioodil, mis on orjandusliku tootmisviisi lõpplülis (34), areneb ühiskonna seisuslik organisatsioon. Kõrgeimad seisused (*honestiores*) ja alamad seisused (*humiliores*) vastanduvad üksteisele. Tekib seisuslik õigusvõime: alamasse seisusse kuuluvad isikud olid kinnistatud oma elukutse külge, nad ei saanud endale valida teist elukutset. Seisuslikkus avaldub ka kriminaalõiguses alamate klasside liikmete suurema vastutuse kujul rea kuritegude eest.

Tekib kaks kõrgeimat seisust: a) senaatorite seisus — „hiilgavaimad“ (*clarissimi*) suurmaapidajad, kes olid peamiselt kõrgeimate riigiametites; b) teenistuslik seisus — pärilik bürokraatia, kes pidas riigi valitsemises teisejärgulisi ameteid (*officiales*).

Sellele ülemkihile on vastandatud alamad seisused: a) provint-

²⁹ Selle määruse täpne tekst ei ole meieni jõudnud. Tuleb arvata, et ka pärast a. 212 ei teostunud impeeriumi kõigi vabade elanike õiguslik võrdsustamine. Nähtavasti moodustasid erandi mõnede provintside talurahvast elanikud. Tõenäoliselt oli nimetatud korralduses juttu kodakondsuse andmisest kõigepealt orjapidajatele ja üldse varanduslikult kindlustatud elanikkonna kihile: just nende kihtide õiguslikku võrdsust nõudsid impeeriumi ülalpidamise ja kaubanduse huvid. Vt. Buckland, Text-Book of Roman Law, 1932, lk. 98; nn. Giesseni papüüruse tekst, kus see määrus on ära toodud (kuigi mitte täielikult), vt. Struwe, Vanaaja ajaloo krestomaaia, II köide, 1936, lk. 174.

siaalne aadel, eriti maapidajad — *decuriones* või *curiales* ³⁰, b) plebeid ³¹, kes omakorda jagunesid väikemaapidajateks, kaupmeesteks, käsitöölisteks ja talupoegadeks.

Kuulumine neisse seisustesse on sunduslik ja päritav; teatavasse seisusse kuulumine oli seotud sundkoormiste ja maksudega. Seepärast kinnistati kõige alamate seisuste liikmed oma elukoha külge ja neid käsitati kõigepealt maksustamise „objektidena“.

Mittetalutavad maksud ja hanked sundisid paljusid linna- ja maaelanikke (välja arvatud muidugi rikkad) oma elukohtadest pagema, pärisorjastuma suurmaapidajate juures, oma varandust maha jätma. „Provintisiaal-dekurioonid — mitte talupojad, vaid maaomanikud — jätsid Rooma impeeriumi viimaseil aastail maha oma majad ja maad, müüsid end isegi orjusse, et ainult pääseda omandist, mis muutus armutu, halastamatu väljapressimise ametlikuks ettekäändeks“ (Marx ja Engels, XXVII, 685).

Linna käsitöölised koondatakse päritavatesse sundkorporatsioonidesse. Korporatsioonid on kohustatud ühiskäenduse alusel riigi kasuks raskeid kohustusi täitma. Ja mõistagi kasvas sel pinnal rahulolematust valitseva korra vastu ³².

Talupoegkonna pärisorjustamisest vt. § 11.

§ 9. Vabad inimesed, kes ei olnud rooma kodanikud.

45. **Võõramaalaste õigusetus.** Rooma põliseks seisukohaks on juhtlause, et ühelgi rooma kodanike koosseisu mittekuuluvale isikule ei ole mingit õigust ega kaitset. Võõramaalast võib tappa ja orjaks teha. Tema on vaenlane — *hostis*. See seisukoht on oma aluse pärinud muistsest sugukondade suletusest, kogukondade vaheliste suhete arenemastusest ja käibe nõrgast arengust. Tõsi, nimetatud seisukohta ei ole ilal absoluutselt läbi viidud — kõikide võõramaalaste õigusetuse mõttes. Kauges minevikus olid mõned õigused lubatud ka ladinlastele (vt. allpool). Võõramaalaste õigusetuse printsiipi piirati hilisemal aegadel veelgi, kuid ta püsis siiski: võõramaalased on üksnes niivõrd õigusvõimelised, kuivõrd on otseselt tunnustatud ühe või teise võõramaalaste grupi õigusvõime. Ja võõramaalaste õigusetu sei-

³⁰ Kitsamas mõttes nimetati dekuriooniks munitsiipiumi senati liiget.

³¹ Neid plebeisid ei tule ära vahetada Vana-Rooma plebeidega.

³² Üksikasjalisemalt vt. „Keskaeg“, I köide (RK „Teaduslik Kirjandus“, Tartu, 1945), lk. 16—18.

sund on roomlaste kui allaheidetud rahvaste vallutajate, eksplua-
taatorite privilegeeritud seisundi väljenduseks.

Võõramaalaste õigusetuse printsiibi järk-järguline piiramine oli tingitud peamiselt tootmise arenemisest ja selle mõjul arenevast käibest. Turusuhted toovad enesega kaasa vastava õigusliku pealisehitise: käibest osavõtvale mittekodanikele antakse teatav õigusvõime, mis on vajalik käibetehingute sooritamiseks. Üksikutel juhtumitel oli võõramaalasele algselt võimaldatud rooma sugukonna või rooma kodaniku poolt kaitse ja protektsioon. Kujunevad individuaalsed erandid võõramaalaste õigusetuse üldreeglist „külalislahkuse“ (*hospitium*) võimaldamise teel. Võõraste kaupmeeste kaitseks kasutati ära klienteeli instituut. „Külaline“ kui klient seisis Rooma kaitse all ja tema võis oma kaitsja kaudu osa võtta tehingute sooritamisest; ta seisundit kaitses religioon. Legendi kohaselt seisnud XII tahvli seaduses, et neetud olgu see patroon, kes tekitab kahju kliendile. Tuleb arvata, et „külalislahkuse“ ja klienteeli instituudi tekkimise üheks põhjuseks oli sisetunde kõvendamine Rooma ja teda ümbritsevate paikkondade vahel.

Majanduselu edasine areng tingib, et õigusvõimet hakatakse andma mittekodanike tervetele kategooriatele. Rooma ei töötanud välja mingeid võõramaalaste õigusvõime üldreegleid. Õiguslik reguleerimine toimus mittekodanike üksikute kategooriate õigusliku seisundi fikseerimise teel. Eriti tuleb eristada vabade mittekodanike kahte põhikategooriat: a) latiinid, b) peregriinid (vanima perioodi plebeide kohta vt. 12).

46. Latiinid. Latiine oli I sajandil e. m. a. kolm liiki: a) „muistsed latiinid“ (*latini veteres* ehk *prisci*), b) *latini coloniarii* (kolooniate latiinid), c) *latini juniani*.

a) „Muistsed latiinid“ olid nähtavasti nende maa-alade elanikud, mis kuulusid Latiumi koosseisu enne selle vallutamist Rooma poolt. Latiine ei võetud rooma kodanike koosseisu, kuid nad said õiguse sooritada tehinguid Rooma territooriumil (*jus commercii*) ja esineda kohtus ning mõnikord oli neil õigus sõlmida abielusid rooma kodanikega. Mõnel juhul anti neile isegi hääletamisõigus rahvakoosolekutel. See latiinide kategooria kadus I sajandil e. m. a. pärast seda, kui Itaalia ladina kogukondadele anti rooma kodakondsuse õigus (22).

b) Latiinide teistel kategooriatel ei ole midagi ühist latiinidega vanima Latiumi elanike mõttes ja „latiinide õiguse“ andmine mõnede mittekodanike kategooriatele oli üksnes juriidiline võte. Eriti anti mõnede kolooniate, provintsilinnade ja isegi tervete

maa-alade elanikele samane õiguslik seisund, nagu see oli latiini-del (välja arvatud abielu sõlmimise õigus). Neid elanikke nime-tati *latini coloniarii*. Mis aga puutub *latini juniani* desse, siis see nimetus tekkis sellest, et *Junia* seadusega (19. a. paiku) anti *latini coloniarii* te õiguslik seisund neile vabakslastuile, kelle vabaks-laskmine orjusest oli toimunud silmas pidamata mõningaid sea-duses ettenähtud reegleid või kellede vabakslaskjaiks oli olnud latiin. *Latini juniani* del ei olnud poliitilisi õigusi ja nende varan-dus langes pärast nende surma nende endisele isandale.

47. Peregriinid. Peregriinide hulka kuulusid: a) Rooma riigi külge liidetud provintside elanikud, kellele ei olnud antud ei kodanikuõigusi ega latiinide õigusi, näiteks „alistunud“ (*dediti-cii*), b) Roomast sõltumatute riikide elanikud, kellele anti Roo-mas varaline õigusvõime (vaieldav), c) rooma kodanikud, kes olid karistuseks välja saadetud. Peregriinid elasid oma kogukonnas ja vahelkordades oma kaasmaalastega nende endi õiguste alusel. Peregriinide poolt nende endi õiguse rakendamine baseerus vor-miliselt *leges provinciae* alusel, millega korraldati üksikute pro-vintside õiguslik seisund. Välismaalaste õiguslik seisund korral-dati rahvusvaheliste lepingutega.

Kaubanduse areng, mis tõi kaasa provintside elanike ja välis-maa kaupmeeste sõitmise Rooma, ning rooma kaupmeeste poolt tehingute sõlmimine provintsidest kutsusid esile vajaduse luua reegleid, mis reguleerivad seda kaubandust. Peregriinide kohta ei laiendatud rooma põlist õigust³³, kuid roomlaste ja peregriinide ning peregriinide-vaheliste õigussuhete korraldamiseks loodi eri õigussüsteem, nn. *jus gentium* (118).

§ 10. Orjad.

48. Üldiseloostus. Roomas valitses orjus alates Rooma riigi tekkimise ajast. Ühiskonna esimeseks klasside jaotuseks oli tema jaotus orjapidajateks ja orjadeks. Orjapidamise põhivormiks oli orjade kuuluvus üksikutele eraomanikele. Orjandusliku korra juures „on orjapidaja esimene ja peamine täisväärtuslik omanik“ (ÜK(b)P ajaloo lühikursus, lk. 117). Ühtlasi on olemas, kuigi see ei etenda mingit põhiosa, riigiorjus, orjade kuuluvus riigile (*servi publici*, *servi populi romani*). Riigiorjad olid pisut kergemas seisundis kui eraisikute orjad.

³³ Alles impeeriumi ajal hakkas rooma õigus aegamööda välja tõrjuma peregriinide kogukondade kohalikku õigust.

Rooma riigi esimeste sajandite orjusel oli kodune iseloom — orje oli suhteliselt vähe ja nad töötasid koos isandaga. Kuid eriti alates III sajandist e. m. a. seoses rea sõdadega kasvab orjade arv ja orjus võtab antiikse orjuse kuju. Orjus on „kogu tootmise aluseks“ (Marx ja Engels, IV, 13). „Antiikne riik oli peamiselt orjapidajate riik orjade rõhumiseks ja oheldamiseks“ (Marx ja Engels, XVI, I jagu, 147). Antiikne riik oli „orjapidajate diktatuur“ (Lenin, XXIII, 340). Orjade ekspluateerimine kasvab ja saavutab ülima määra; eriti ekspluateeritakse orje ettevõtteis, mis toodavad turgude jaoks. Orjad elavad ebanimlikes tingimustes ja orjapidaja ainsaks ülesandeks on orjalt lühima ajaga välja pigistada kõik võimalik, et korvata orja ostuhinda.

Nagu juba öeldud (16), tekivad sel pinnal orjade rohkearvulised ülestõusud, ja orjade revolutsioon lõpptulemusena likvideeris orjapidajad ning kaotas töörahva ekspluateerimise orjapidamisvormi.

49. Orjade õiguslik seisund. Juriidilisest vaatepunktist on ori õigusobjektiks ja tal ei ole mingit õigusvõimet. Analüüsides orjuse vahekordi ütleb Marx: „... Ühiskonna üks osa kohtles teist osa lihtsalt nagu oma tootmise mitteorgaanilist ja loomulikku tingimust“... Tööline „orja ja sunnimaise talupoja näol asetatakse tootmise mitteorgaanilise tingimuse ühte ritta teiste looduse olevustega, kõrvuti loomaga või maalisandina“ (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 22). Rooma juristide õpetuse järgi on orjad asjad. Nende seisund on samane nagu igal teisel omandiõiguse objektil. Orja võis ekspluateerida igaviisi, orja võis müüa, pantida, laenutada, orja võis tappa. „Orjapidamiskorras on tootmissuhete aluseks see, et tootmisvahendid, samuti aga ka tootja — ori, keda orjapidaja võib müüa, osta, tappa nagu looma, on orjapidaja omand“ (J. V. Stalin, Leninismi küsimusi, lk. 489). Riik ei seganud end sinna vahele, orjapidaja omavolile ei seatud mingit piiri (peale üksikute erandjuhtude), nagu ei olnud orjale ette nähtud ka mingit kaitset.

Orjal olid inimlikud omadused, tal oli mõistus, ta võis majanduse alal tegutseda. Kuid ka siin jäi ori isanda käes tööriistaks: „mis omandatakse orja läbi — see omandatakse isandale (Gajus, Inst. I, 52). Kuid peale mõne erandi ei võidud isandale panna kohustusi orja tegevuse tagajärjena: „meie seisund võib orjade kaudu paremaks muutuda, kuid mitte halveneda“ (l. 133, D 50, 17). Isanda huvi oli määrav.

Orjadesse puutuvad rooma õiguse sätted taotlesid kahesugust eesmärki: a) tagada orjade piiramatu ekspluateerimise vabadust, kindlustada isandate piiramatu õigust kõikides üksikasjades, b) aidata õiguslike meetoditega kaasa igasuguse protestivaimu mahasurumisele, anda isandatele „legaalse terrori“ vahendeid kõige pisema sõnakuulmatuse puhuks.

Orjapidajate ja orjade vahelise antagonismi suurenemisega orjade seisund ei paranenud, vaid halvenes. Orjade revolutsioonidele vastasid orjapidajad metsiku terroriga ja hävingule samuv orjapidajate klass püüdis orjade iga väiksematki protestivihjet maha suruda oheldamatu julmusega. Vastavad püüdlused väljendusid reas reegleis, mis välja anti printsipaadi ajal, mis oli, nagu juba teame, orjapidajate sõjaväeline diktatuur.

Meie ajaarvamise algul piirati orjade vabakslaskmise võimalusi. Isand, kes ei olnud veel 20 aastat vana, ei tohtinud orja ilma tõsiste põhjusteta vabastada. On kehtetu orjade vabastamine, mis kahjustas nende isanda kreditoride huvisid. Määratakse kindlaks orjade maksimum-arv, keda võib testamendis vabaks lasta (kui isandal oli 2—10 orja, siis võis vabastada mitte üle poole; kui 10—30 orja, siis mitte üle kolmandiku; kui 30—100 orja, siis mitte üle veerandi; suurema arvu puhul — mitte üle viiendiku, kuid igal juhul mitte üle 100 orja). Nagu nendest arvudest nähtub, oli seadus suunatud suurorjapidamise säilitamisele.

Aastal 10 m. a. j. anti välja nn. *Senatusconsultum Silaniarum*. Kui isand oli tapetud, siis kuulusid tapmisele kõik orjad, kes viibisid isanda surma momendil sama katuse all; erand on lubatud üksnes sel juhul, kui kindlaks tehakse, et orjad osutasid isandale abi oma elu kaalule pannes. Seda seadust rakendati korduvalt ja rooma juristid tõlgendasid seda isegi laiendavalt. Tõsi, anti välja rida korraldusi, mis olid nagu suunatud isandate³⁴ julmuse tõkestamisele, kuid need korraldused ei loonud mingit tõelist kaitset orjade huvidele, nad, pidurdades üksikuid, oma tegevusega orje revolutsioneerivaid orjapidajaid, vastasid orjapidajate klassi huvidele ja, mis kõige tähtsam, jätsid puutumatuks orjade taltsutamatu, halastamatu ekspluateerimise vabaduse. Vaja ainult märkida, et neil erandjuhtumitel, mil orjade julm kohtlemine kutsus välja riigivõimu vahelesegamise, oli ette kirjutatud julma

³⁴ Näiteks Petroniuse seaduse järgi (välja antud meie ajaarvamise algul) võis isand anda orja metsloomadele purukskiskumiseks ainult kohtuniku otsuse järgi (l. I § 2 D 48. 8). Kuid kohtunik ise oli orjapidaja ja kaldus vaevast humaansust avaldama orjale, pealegi veel väärtetoimepannud orjale.

isanda orjad ära müüa: järelikult isand sai orja rahalise väärtuse ja tema varanduslikud huvid ei kannatanud, ainult orjad asusid uue orjapidaja võimu alla. Samuti viidatakse korraldusele haige orja vabastamise kohta, keda isand on maha jätnud. Kuid on selge, et kui isand jättis saatuse hoolde haige orja, siis see tähendab, et ori ei paku isandale enam majanduslikku huvi. Ning vabaduse andmine säärasele orjale (kel oma raske haiguse tõttu pole millestki elada) ei sisalda mingit kaitset orjade huvidele³⁵.

Õige, on olemas mõningaid rooma juristide ütlusi selles mõttes, et orjus on rahvaste õiguse (*jus gentium*) institutsioon, kuid kõik inimesed on oma loomult, looduse õiguse järgi vabad (l. 4 § 1 D 1. 5, l. 64 D 12. 6, l. 32 D 50. 17). Aga need ütlused, väljendades objektiivselt orjandusliku ühiskonna lagunemist, olid üksnes „ilulauseid“ ega takistanud neidsamu rooma juriste oma praktilise tegevusega kindlustamast piiramatut omandiõigust orjade üle.

Ka kristlik kirik nii oma ametliku dogma kui ka oma praktilise tegevusega kaitstes alati orjanduslikku korda ja kuulutas orjapidaja võimu jumalalt seatuks: „Ei ole võimu, mis pole jumalalt“.

50. Pekuulium. Orje ekspluateeriti mitmel viisil. Vabariigi ajajärgul oli eriti levinud orjade ekspluateerimise vormiks nende töötamine suurmõisades (latifundiumides). Kuid tootmisjõudude teataval kasvamisastmel muutub säärase ekspluateerimisviisi mitte küllalt kasulikuks.

Eriti alates printsipaadi perioodist hakkavad orjapidajad otsima tõhusamaid orjade ekspluateerimise vorme, ja üheks sääraseks vormiks on pekuulium.

Pekuulium on osa isanda varandusest, mis antakse orjale majandamiseks³⁶. Pekuuliumiks võib olla maatükk (kõige sagedasem juhtum), rahasumma jms. Sama laadi on juhtumid, kui ori määratakse kaubandusettevõtte juhatajaks või laevakapteniks. Orjale antakse võimalus sõlmida tehing selle majandi juhtimiseks ning nende tehingute eest on vastutav isand; viimase vastu saab esitada hagi. Kuid isanda vastutus on piiratud pekuuliumi väärtusega. Seega on pekuulium isanda vara eraldatud osa. Juriidiliselt jäi pekuulium isanda omandiks ja viimane võis pekuuliumi

³⁵ Lähemalt vt. J. S. Pereterski, „Orjade õiguslik seisund Vana-Roomas“, Moskva Juriidilise Instituudi Teaduslikes Toimetistes, I vihik, 1939. a., lk. 136 jj.

³⁶ Peale orjade eraldati pekuulium ka perekonnaliikmetele ja moodustas nende erivara.

orjalt ära võtta. Kuid faktiliselt oli orjal teatav vabadus pekuuliumi üle valitsemiseks. See suhete vorm võimaldas isandal intensiivsemalt oma vara ekspluateerida ja laiendada oma majanduslikku tegevust. Orjale aga andis pekuulium talutavama äraelamisvõimaluse kui isanda latifundiumil; mõnikord õnnestus orjal koguda sääste ja nende säästude abil isegi end vabaks osta. Isanda majanduslik huvi tingis pekuuliumi suhete kas või relatiivse püsivuse ja soodustas nende suhete levimist.

51. Orjuse tekkimise viisid. Orjuse tekkimise põhiviisid olid järgmised:

a) Iga inimese sõjavangsus või haaramine, kes ei kuulunud Roomaga lepingulises vahekorras olevale riigile. Kui „vallutatakse koos maaga inimene ise kui maa orgaaniline päraldis, siis tema vallutatakse tootmise ühe tingimusena, ja sel teel tekib orjus ja sunnismaine sõltuvus“ (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 24). Võõraste maade rahulike elanike haaramisel ei olnud vajalik sõjakuulutamise, ja Rooma riiki ümbritsenud rahvaste ja suguharude rahulike elanike orjastamist peeti „legaliseerituks“ (välismaalaste õigusetu seisundi kohta vt. 45). Orjapidajate huvid nõudsid orjade kontingentide alalist täiendamist, sest orjad hukkusid ebainimliku kohtlemise tagajärjel kiiresti.

b) Sündimine orjatarist, kuigi isaks oli vaba.

c) Vanimas õiguses — rooma kodaniku müümine orjusse (väljaspool Rooma riigi piire) mõningate kuritegude toimepanemise ja võla mittetasumise puhul. Võlaorjus säilis ka edaspidi provintsielanike kohta. Monarhia ajajärgul oli orjaks muutmine seotud surma või kaevandustöödele mõistmisega. Sääraseid orje nimetati *servi poenae*.

52. Orjuse lõppemise viisid. Isand, kes oli orja omanik, võis orja vabastada oma suva kohaselt. Sellega sai ori vabaks inimeseks³⁷.

Vabastamisviisid: a) isanda pidulik teadaanne magistraadi ees oma tahtest vabastada ori; pärast seda teadaannet kuulutas magistraat orja vabaks; b) kodanike nimekirjade koostamisel (iga viie aasta tagant) võis isand avaldada oma tahet orja sissevõtmise kohta kodanike nimekirja; kuid see nimekirja võtmine toimus üksnes tsensori nõusolekul; c) isand võis testa-

³⁷ On olemas andmeid, mis lubavad oletada, et vanimal perioodil muutus ori, kellest isand loobus, riigi- või templiorjaks; kauges minevikus oli tõenäoliselt orja vabastamiseks nõutav rahvakoosoleku või magistraadi nõusolek.

mendi teel peale oma surma anda oma orjale vabaduse. Seda viimast vabastamisviisi kasutati ohtrasti: isand ei kaotanud ise midagi.

Meie ajaarvamise alguses toimus laiaulatuslik orjade vabakslaskmine. See annab tunnistust orjandusliku majandussüsteemi kriisist: orja tööjõud ei ole progressiivne tootmisviis ning isandal on mõningail juhtudel kasulikum kasutada oma vabakslastute tööjõudu, kellede kaudu võis patroon oma asju ajada. Seepärast orjade vabastamine ei räägi põrmugi orjapidajate „kommete pehmumisest“: muutub üksnes ekspluateerimise vorm (vt. allpool). Orjusest vabakslastud hakkavad Rooma elus tunduvat osa etendama. Marx märgib, et „vanasti peeti linnakäsitööd ja kauplemist häbistavaks tegevuseks, põllundus aga seisis kõrges aus. ... Vabakslastud püüavad oma elu kindlustada säärase tööga, mille tulemusena nad kogusid tihti suuri varandusi: nii olid vanasti need tööndusalad kõige sagedamini nende käes“ (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 11, 12). Orjade vabakslaskmise laienemine kutsus esile ka uute, lihtsamate vabakslaskmise viiside kujunemise. Eriti tunnistati küllaldaseks isanda tahte avaldamine tunnistajate juuresolekul ning isanda kirjalik avaldus, mis anti orjale.

Kuid püüd hoida alles orjanduslikku korda ja säilitada rooma põhikodanike eesõigustatud seisundit kutsus ühtlasi esile rea korraldusvõtteid, mis olid suunatud isanda poolt orjade vabastamise õiguse piiramisele. Eriti — ja see on väga iseloomustav orjanduslikule korrale — tunnistatakse tühiseks vabakslaskmine, mis on toimunud kreditoride huvide kahjuks. (Vt. samuti 49.)

Orjusest vabakslastute õiguslik seisund määrati nende endise isanda seisundi järgi, kuid igal juhul iseloomustas seda vabakslastute õigusvõime piiramine. Orjad, kes olid vabastatud (vastavalt antud reegleile) rooma kodanike poolt, muutusid rooma kodanikeks. Kuid vabakslastute õigused olid piiratud: nad ei võinud olla valitavates ametites, ei võinud abielluda vabadena sündinutega (alates Augustusest olid keelatud vabakslastute abielud ainult senaatorite seisusest isikutega). Säilib vabakslastu sõltuvus oma endisest isandast (patroonist). Orjusest vabakslaskmisel toimus tavaliselt kokkulepe „kinkide“ ja „teenete“ kohta, mida vabakslastu pidi isandale tegema või osutama (näiteks teatav arv päevi, mille jooksul vabakslastu pidi töötama endise isanda jaoks). Vabakslastu ei saa magistraadi loata esitada hagi oma patrooni ja tema laste vastu. Ja lõpuks, kui vabakslastul puuduvad lapsed, kes on sündinud peale vabaks-

laskmist, on patroonil vabakslastu varanduse pärimise õigus. Kõik see näitab, et patroonil olid avarad võimalused vabakslastute ekspluateerimiseks.

Patrooni huvid tagati seega, et oma kohuste mittetäitmise korral anti vabakslastu karistamiseks patrooni võimu alla³⁸ või raskematel juhtudel teda karistati riigivõimuorganite korraldusel. Impeeriumi perioodil võis vabakslastut tema kohustuste jämeda rikkumise korral tagasi anda orjusse ja tagastada orjana oma endisele isandale või ära müüa väljapoole, kusjuures ostuhind anti patroonile.

Kui vabakslaskmine toimus kehtivaid reegleid silmas pidades või kui endine isand oli latiin, siis said vabakslastud latiinide õigused (46). Neil puudusid mitte üksnes poliitilised õigused, vaid nad ei võinud ka üldse abielluda roomlastega. Nad ei võinud teha testamenti ja isegi nende alanevatel sugulasel puudus nende vara pärimise õigus. Seepärast lausuti nende kohta, et „nad elavad nagu vabad ja surevad kui orjad“.

Kui orja omanikuks oli *peregrinus dediticius* või isik, kes oli tunnistatud rooma kodakondsust mitteväärivaks, siis vaadeldi tema poolt orjusest vabastatud isikuid kui *peregrini dediticii*sid; nende huvisid kaitsesid üksnes *jus gentium*'i normid ja nad ei tohtinud elada Roomas ega 100 miili kauguses sellest.

§ 11. Kolooniid.

53. Kolooniide pärisorjastamine. Juba printsipaadi algul oli talupoja väikemaavaldus täielikus languses — selle olid neelanud latifundiumid. Kuid töö mitteküllaldase tootlikkuse ja orjade juurdevoolu kahanemise tagajärjel ei olnud hiljem ka orjajõu rakendamine latifundiumides tasuv. „Orjatööle rajatud latifundiumide majapidamine lakkas andmast tulu . . . väikemajapidamine muutus uuesti ainsaks kasulikuks põllundusvormiks. Üks mõis teise järel jaotati väikesteks partsellideks, mis anti välja pärilikele rentnikele, kes maksid kindlaksmääratud summa, või osanikele — *partiarii*dele, kes olid rohkem valitsejad kui rentnikud ning kes said oma töö tasuks aastasaagist ühe kuuendiku või isegi ainult ühe üheksandiku“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 126). Tekib sõltuv maarahvastik, nn. kolooniid, ja see protsess saavutab erilise arengu seoses III sajandi kriisiga. Majandus-

³⁸ Vanimas õiguses oli patroonil õigus vabakslastu elu ja surma üle.

lik kriis kutsus esile linnaelanike pagemise maakohtadesse. Vabad inimesed, kes siirdusid põlluharimisele, sattusid nende suurmaaomanike sõltuvusse, kellele mõisadesse nad asusid.

Maatükile asunu ei kaotanud esialgu oma isiklikku vabadust ja ta oli seotud maaomanikuga ainult rendivahekorraga teatavateks aastateks. Vormiliselt võis talupoeg renditähataja mööduks haritavalt maalt lahkuda.

Kuid toimub koloonide majanduslik orjastamine. Rasked renditingimused, kolooni sõltuv olek maaomanikust majapidamise esialgseks sisseseadmiseks saadud laenu tõttu, mida ta tihti ei saa kustutada, vajadus kasutada maaomaniku riistu — kõik see viib kolooni tema poolt haritava maa külge kinnistamiseni.

Vabade inimeste asumine mõisadesse ei ole ainsaks kolonaadi allikaks. Koloonideks muutusid „barbarid“, kes asusid (mõnikord isegi tervete suguharudena) Rooma territooriumile. Koloonidena hakati samuti käsutama orje, kellele oli antud maatükke, ja neil juhtudel oli kolonaat pekuuliumi edasiseks arenguks.

Sellega kustub piir orjade ja „vabade“ koloonide vahel; kolooni seisund ei erine palju orjusest ja alates III sajandist toimuvad koloonide massilised ülestõusud maaomanike-ekspluaatäbrite vastu.

Kolonaat tekkis Rooma impeeriumi mitmesugustes piirkondades ning kohalikud erinevused olid küllalt olulised. Alles alates IV sajandist hakkab seadusandlus koloonide seisundit unifiitseerima ja järgnebki talupoegade seadusandlik maa külge kinnistamine.

Kolonaat muutub talupoegade sunduslikuks ja pärilikuks maa külge kinnistamiseks. Ärakaranud koloon tuuakse vägisi tagasi oma maatükile. Koloonidel oli keelatud lahkuda maakohast, kus nad olid sündinud. Nad registreeriti oma maatüki külge. Maaomanik oli vastutav tema koloonide poolt riigi kasuks minevate koormiste täitmise eest. Kui müüakse mõis, siis lähevad omandajale üle ka koloonid.

Koloon võis vara soetada, lepinguid sõlmida, vara pärandada. Kuid seadusandlus märgib, et koloonid on „maa orjad ega või lahkuda ega kohta vahetada, kuid nende omanik kasutab neid“ (IV sajandi lõpp — l. 1 § 1 C 11. 52). Ja seadusandlus juba vaaatab koloonidele „peaaegu nagu orjadele“. Üks määrus a. 396 lausub otseselt, et koloon, kes on kohustatud täitma iga-aastasi koormisi, käsitatakse nende seisundi järgi peaaegu orjapõlves olijatena (l. 2 C 11. 50). Koloonid „olid kinnistatud maa külge ja neid võis müüa koos nende partsellidega; tõsi, nad ei olnud

orjad, kuid neid ei peetud ka vabadeks . . . Nad olid keskaja sunnismaiste eelkäijad“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 126). Sellest nähtub, et maaomanikel oli koloonide suhtes omandiõigus, kuigi see oli mõnes suhtes piiratud (isandal polnud „õigust“ kolooni tappa). Koloonide õiguslik seisund valmistas ette feodaal-suhete sünni orjandusliku ühiskonna põues.

III peatükk.

Õiguse allikad.

§ 12. Vanim ajajärk. § 13. Vabariigi ajajärk. § 14. Impeeriumi ajajärk. § 15. Kodifikatsioon.

§ 12. Vanim ajajärk.

54. Tavaõigus. Roomas (nagu teisteski maades) avaldus õigus vanimal ajajärgul peamiselt õiguslike tavade kujul. Tavad olid laialt levinud juba enne riigi tekkimist; nende abil korraldati kogukondade elu, majandamiskorda ja ühiste tööde korraldamist, abielu ja perekonna suhteid. Kuid tavad olid siis terve kogukonna, mitte aga valitseva klassi tavad ja nad ei olnud seotud õigusliku sunniga.

Riigi tekkimisega astub nende tavade asemele tavaõigus, s. o. käitumisreeglite kogum, mis vastavad valitseva klassi huvidele, on sanktsioneeritud riigivõimu poolt ja mida toetab riigi sundvõim³⁹. Tavaõigust ei fikseerita kirjalikul kujul; see annab tavaõiguse normidele teatava ebamäärasuse, mida tavade kaitsjad võivad kasutada valitseva klassi huvides.

³⁹ Meil ei ole võimalust esitada tavaõiguslike normide kujunemise korda. Tuleb arvata, et real juhtumel tavad, mis moodustusid juba ürgkogukondliku korra ajal, säilivad ka pärast riigi tekkimist (kuivõrd nad vastavad eksploatööriate huvidele), kuid kinnistuvad reeglitenä, millede järgimine kindlustatakse riigi sundvõimuga. Mis puutub uute tavade kujunemisse, siis selle küsimuse mõistmiseks on määrava tähtsusega Marxi järgmised sõnad: „Varasematel ja primitiivsetel ajastutel . . . moodustavadki individuaalsed, faktilised vahekorrad vahetu õiguse kõige jämedamal kujul. Tsiviilse ühiskonna arenemisel, s. t. isiklike huvid arenemisega kuni klassihuvideni, muutusid õigussuhted ja nende väljendus tsiviliseerus. Neid hakati vaatlenu mitte enam individuaal-, vaid üldsuhetena“ (Marx ja Engels, IV, 325). Jõuaktid, mida riigiaparaat ühel või teisel viisil korduva rakendamise teel kaitseb, tüübistuvad ja luuakse reegel, töötatakse välja norm, mis omandab juhindava tähtsuse ka edasiseks.

Meil ei ole küllaldaselt teateid rooma algse tavaõiguse kohta. On olemas vaid üksikuid mälestisi *inveterata consuetudo*, *mos majorum*'i kohta. Kuid uue tavaõiguse tekkimise üldsuund on selge. Vana-rooma tavaõiguse kohta on täiel määral rakendatav iseloomustus, mille andis Engels vana-kreeka tavaõigusele: „Üha lopsakamalt õitsele puhkev suursuguste rahavõim töötas välja ka uue tavaõiguse selleks, et kindlustada kreditori võlgniku vastu, selleks, et sanktsioneerida väiketalupoegade ekspluateerimist rahaomanike poolt“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 90).

Vanim tavaõigus oli läbi põimitud usundiga; vanimal ajajärgul ei olnud õigus üldse usundist piiritletud. Ja juba tollal kasutasid ekspluataatorid religioosseid sanktsioone oma võimu toetamiseks. Marx ütleb, et „... Antiikrahvaste „tõeliseks usundiks“ oli nende oma „rahvuse“ ja nende „riigi“ kultus“ (Marx ja Engels, I, 194).

Tavade hoidjateks ja tõlgitsejateks olid preestrid, kes omistasid enesele vahendaja osa jumalate ja inimeste vahel ja kes kuulusid valitsevasse klassi, mis määraski nende tegevuse iseloomu. Preestrid olid esimesteks rooma juristideks: nad pidasid kalendrit (eriti nimetasid päevad, mil võis ette võtta mingit juriidilist tegevust), olid kohtunikeks, võtsid osa tehingute sooritamisest ja abielude sõlmimisest jms. Kuid juba vanimas ajajärgus hakati Roomas eristama õiguslikke ja religioosseid norme. Oli *jus* (õigus) ja selle kõrval *fas*, kuhu kuulusid normid suhete kohta jumalatega. Ja Roomas kaotas õigus religioosse iseloomu suhteliselt vara⁴⁰.

Mõned vanaaja kirjanikud märgivad, et juba Rooma algsajanditel andsid *rex*'id välja rea seadusi. Kuid selles küsimuses ei ole meil kasutada täpseid andmeid. Igal juhul aga on *rex*'ide ainuiskulise korralduse kujul seaduste väljaandmine vastuolus nende teadetega, mis meil on olemas *rex*'ide kompetentsi kohta (11). Võimalik, et vastavad legendid sisaldavad mälestisi rahvakoosolekute määruste kohta, mis vastu võeti *rex*'i ettepanekul. Samuti on võimalik, et vanasti olid koostatud (tõenäoliselt preestrite poolt) tavade ja üksikute otsuste kogud.

§ 13. Vabariigi ajajärk.

55. XII tahvlit. Kõige vanemaks meile teadaolevaks rooma õiguse allikaks on „XII tahvli seadused“ (*lex duodecim tabula-*

⁴⁰ Kuid avaliku kultuse ala kuulus ka edaspidi osaliselt õiguse valda. Nii arvab Ulpianus avaliku õiguse koosseisu „pühakud“ (l. 1, § 2 D. 1. 1.).

rum), millede koostamise ajaks peetakse valitseva arvamuse kohaselt V sajandit e. m. a.⁴¹.

Meile on säilinud selle allika koostamise korra kohta terve legend. Selle esitamist peame liigseks (rooma juristi Pomponiuse jutustus on toodud Struwe raamatus „Vanaaja ajaloo krestomaatia“, II k., 1936, lk. 169; vt. samuti S e r g e j e v, lk. 56 jj.). Tähendame vaid, et selle seaduse tekst oli legendi järgi kirjutatud 12 tahvlil (millest allika nimetuskski). Kuid need tahvlid hävisid tõenäoliselt gallide retkel Rooma (IV sajandi algul e. m. a.) ja kuigi nad tõenäoliselt rekonstrueeriti (võimalik, et keeleliste arhaismide kõrvaldamisega), ei ole täpne tekst meieni jõudnud. XII tahvli sisu on meile teada ainult hilisemate autorite tööde kaudu, kes viitasid sellele allikale või tsiteerisid selle üksikuid katkendeid (kusjuures tavaliselt mitte vanas keeles, milles olid koostatud XII tahvli, vaid autorite kaasaegses keeles). Üldse on meieni säilinud üle saja säärase katkendi ja mälestise. Selle materjali alusel on ajaloolased pühendanud alates XVII sajandist palju vaeva XII tahvli teksti rekonstrueerimisele, kuid praegugi veel ei ole meie käsutuses (ja vaevalt saab kunagi olema) selle allika enam-vähem usaldatavat teksti. Reas küsimustes on aga XII tahvli sisu küllaldaselt kindlaks tehtud ja annab meile kujutluse vanima rooma õiguse iseloomust. XII tahvli katkendite süstematiseeritud kogu, mis vastab samalaadilistele nüüdisaja uurimustele, vt. Struwe raamatus „Vanaaja ajaloo krestomaatia“, II k., 1936, lk. 21 jj.

Nii palju kui võime otsustada, ei moodusta 12 tahvli koodeksit süstematiseeritud normide mõttes, mis reguleeriks piisava täielikkusega õigussuhete teatavat ala. See on tähtsaimad praktilisi küsimusi käsitlevate lühikeste reeglite kogu. XII tahvli peamiseks sisuks on reeglid tsiviilprotsessi, võõraste õiguste ja huvide rikkumiste sanktsioonide, maavalduse, perekonna kohta ja rida administratiivse iseloomuga reegleid. Selles allikas me näeme põllumajanduslikku perekonda perekonnapea tohutu võimuga, perekonna omandit, mis oli juba languse staadiumis. On näha juba teatavates piirides eraomandit, mida võib võõrandada ja pärandada. Näeme ühiskonna varanduslikku diferentseerumist, mis on seotud kehvikute ekspluateerimisega rikaste poolt, — see avaldub karmides reeglites korratu võlgniku kohta. „Mitte ükski hilisema aja seadusandlus ei paiska võlgnikku nii halasta-

⁴¹ Mõned uurijad eitavad XII tahvli seadusandlikku iseloomu ja peavad neid hilisema aja (IV—III sajandi) erakodeksiks. Kuid see arvamus lükatakse enamiku rooma õiguse ajaloolaste poolt õigusega ümber.

matult ja lootusetult kreditori-liigkasuvõtja jalgade ette nagu Vana-Ateena ja Vana-Rooma seadusandlused“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 142). XII tahvli ajal on olemas juba orjus, kuid see ei ole veel välja arenenud, ja orje mainitakse vähe. Kasinad on reeglid kohustuste kohta (peale laenu) ja nähtub, et käibeprotsessid ei ole veel arenenud.

XII tahvli sisuks on nähtavasti tundivas osas kirja pandud tavaõigus ja kui tekkis õiguse kirjaliku vormistamise vajadus, siis tuleb seda seletada plebeide võitlusega rooma rahvaga. XII tahvli annavad ühtsed reeglid Rooma põliste elanikele ja plebeidele. Ja võib arvata, et see allikas oli tulemuseks plebeide püüdele seaduse kindlate reeglite abil kas või osaliseltki piirata patriitslike magistraatide omavoli ja kindlustada plebeide poolt saavutatud edu. Võimalik samuti, et ka patriitsid püüdsid real juhtumel kindlustada oma privileege plebeide edasiste pealetungide vastu (näiteks võlgnike orjastamise alal) ⁴².

Roomlased hindasid kõrgelt XII tahvli seadusi (eriti kogu vabariigi ajajärgu kestel) ja neil oli rooma õiguse ajaloos tohutu tähtsus. Livius (III, 34) nimetab XII tahvli „kogu avaliku ja eraõiguse allikaks“. See XII tahvli toonitatud tähtsus on seletatav seega, et klassivõitluse teravnemise tingimustes reaktatsioonilised orjapidajad otsisid tuge vanadest karmidest seadustest. XII tahvli kommenteerimisele (s. t. nende kohandamisele areneva elu nõuetega) olid pühendatud rooma juristide rohkearvulised tööd ja sellele allikale viidati erilise austusega. Cicero ütluse järgi õppis tema nooruses nagu teisedki poisid XII tahvli pähe nagu „tarviliku laulu“ (*carmen necessarium*, Cicero, De leg. 11, 23, 59).

56. Seadused. Seadust nimetati *lex*. Kuid algselt tähendati selle sõnaga iga reeglit, mis sidus seda andnud subjekti (võrdle *obligatio*). Tehes testamenti lausus rooma kodanik: *ita lego*; reeglit, mis kuulus müügilepingu koosseisu, nimetati mõnikord *lex venditionis*. *Lex* rahvakoosoleku otsuse mõttes tähendas reeglit, mis oli antud kodanike poolt ja sidus neid, nagu oleks see kodanike vastastikune kohustus. (I. 1 D 1. 3: seadus on ühine ettekirjutus, tankade meeste otsus, riigi üldine vanne). Alles hiljem saab termin „*lex*“ „rahva käskimise“ tähenduse: „seadus — see on

⁴² Muidugi, XII tahvli reeglid olid kasulikud rikastele plebeidele. „Karmid seadused, mis kaitsesid kreditoride huvisid, eraomandit, tõendavad, et osa patriitse liitus rikka plebeide ladvikuga“ (P. Galanza, „Üldise riigi ja õiguse ajaloo“ kursuse loengute konspekt, I tr., lk. 141).

see, mida rahvas käsib ja määrab“ (Gai Inst. I, 2) ⁴³. Seaduste väljaandmise korra ja plebistsiidide kohta vt. 18, 19 ja 15.

Seadus kandis seaduseelnõu esitanud magistraadi nime. Näiteks *lex Tullia* (a. 63 e. m. a.) on seadus, mis on välja antud konsul Marcus Tullius Cicero ettepanekul. Mõnikord lisandatakse ka seaduse sisu lühike osutis. Näiteks *lex Licinia agraria* (a. 367 e. m. a.).

Roomas ei olnud ette nähtud seaduste väljakuulutamise kindlat korda. Kuid sageli pandi välja tahvleid vastuvõetud seaduse tekstiga. Lisaks sellele seaduste tekstid säilitati riigilaekas (*aerarium*).

Vabariigi ajajärgul anti välja küllalt palju seadusi, kuid nad käsitlesid ainult üksikuid küsimusi. Puudus kirjutatud, ühtsa aktina koostatud konstitutsioon. Ei olnud koodekseid, mis oleksid reglementeerinud teatavate suhete kogu ala. Seadused anti välja konkreetsete küsimuste puhul, millel oli tähtsus antud perioodil. Sel ajajärgul olid seadusandluse peamiseks sisuks küsimused riigikorra, maavalduse, administratsiooni ja osaliselt ka kohtuprotsessi kohta. Vastupidi, rooma õigus on vaene seaduste poolest, mis puudutavad omandit, servituute, lepinguid, panti, abielu ja pärandust. See on „eraõiguse“ ala, mis arenes tavade ja kohtupraktika kaudu. Rooma õigus korraldab esmajärjekorras riigi tegevust, valvab tema julgeoleku üle, kaitseb valitseva klassi põhihuvisid.

57. Ediktid. Magistraadid võisid neile kuuluva võimu alusel anda kohuslikke reegleid (edikte). Esialgu olid magistraatide korraldused suulised, kuid pärastpoole (mitte hiljem kui II sajandil e. m. a.) sai kombeks anda reegleid kirjalikus vormis. Ametisse astumisel avaldas magistraat need reeglid, millistest ta juhindub. Edikt on nagu magistraadi tegevuskava.

Eraõiguse arengus oli eriline tähtsus preetori ediktil (osaliselt ka kuruul-ediiilide ediktil), eriti alates II sajandist e. m. a. Rooma kiire kasv, majandusliku elu arenemine, orjapidamise edenemine ja suurmaamandi kontsentratsioon ja sellega ühes vastuolude teravnemine — kõige selle tagajärjeks oli, et vana õiguse karmid, real juhtumel kasinad sätted ei saanud enam rahuldada elulisi nõudeid. Orjapidajate huvides oli tarvilik vana õiguse norme täiendada, neid muuta, sisse tuua uusi reegleid. Ja preetor talle antud *imperium*'i alusel astus endise õiguse piiridest üle, ta regle-

⁴³ Peale selle kandsid *lex*'i nime magistraatide (või senati) korraldused mingi ühendatud provintsi korralduse kohta (*lex data*).

menteeris uued õigussuhted. Ta andis juhiseid, missugustel juhtumitel ta võimaldab hagi, ja neil preetori juhistel oli kohtuniku suhtes tingimusteta kohuslik jõud (77). Nii said orjapidajad muutuvas tingimustes eneste huvidele paindliku kaitse.

Preetori poolt väljaantud edikt kehtis tolle aasta kestel, mil preetor ametis oli, ja seda nimetati seepärast *edictum perpetuum*. Seega see edikt vastandati preetori korraldusele üksikute juhtude kohta. Preetori ametivolituste lõppemisel kaotas ka tema poolt väljaantud edikt oma jõu. Jõustus järgmise preetori poolt väljaantud edikt. Kuid see ei tähenda, et iga preetor andis välja sisult täiesti uue edikti. Kui olid leitud antud perioodi valitseva klassi huvisid rahuldavad formuleeringud, siis need formuleeringud läksid üle ühest ediktist teise ning edikti seda osa nimetati *edictum tralaticium*. Ediktile juurdelisatud määrust nimetati *edictum novum*iks. Nii arenes rooma eraõigus vahetpidamatult.

Kuigi preetori poolt antud normid olid üldkohustuslikud, ei vaadatud nendele ometi kui „päris“ õigusele. Neil puudus „rahva“ formaalne kinnitus. „Õiguseks“ sõna täies mõttes tunnustati see, mis oli sätitud rahvakoosoleku vahetu määrusega (seadusega) või antud normi (tava) „üldise“ tunnustamise teel. Seepärast tähendas *jus* hulk aega üksnes seda õigust, mis oli sätitud seadusega või tavaga. Hiljem, tõenäoliselt juba impeeriumi ajajärgul, hakkasid juristid seadusi ja tavaid tähistama terminiga „*jus civile*“ („tsiviilõigus“ õiguse mõttes, mis oli omane Rooma linnale). Ediktidega kujundatud õigust hakati tähistama terminiga „*jus honorarium*“ (sest et sõnaga „*honores*“ tähistati magistraate) ja eriti preetori poolt kujundatud õigust terminiga *jus praetorium*. Nii kujunes „tsiviilõiguse“ ja „preetoriõiguse“ eristamine. Ja kui tsiviilõigus koondas enesesse orjandusliku ühiskonna tardunud vanad reeglid, mis olid sanktsioneeritud kauaaegse kestusega, siis preetoriõigus peegeldas orjandusliku ühiskonna suhete edasist arengut ja tõi õigusse uusi norme (võrdle 119, *jus civile* ja *jus gentium*’i dualismi üle).

58. Juristide tegevus. Vastuolude teravnemine orjapidajate klassi sisimas, võitlus maa pärast, majandusliku elu arenemine ja komplitseerumine põhjustasid alates III sajandist e. m. a. õiguste ja kohustuste täpse formuleerimise, üha tüsistuvatele nõuetele vastavate normide väljatöötamise, kohtuasju ajavatele isikutele juriidilise abi andmise. Kõige selle tagajärjel omandab juristide tegevus erilise tähtsuse. Endiste juristide-preestrite asemel astuvad ilmekud juristid, kes täidavad tsiviilõiguse tõlgitsemise ülesandeid, kohandavad seda arenevate elunõuetega ja

töötavad välja uusi norme. Juristidel on silmapaistev koht ka preetoriõiguse formuleerimises.

Ilmliku jurisprudenti tekkimise kohta on säilinud legend: umbes a. 300 e. m. a. avaldas konsul Appius Claudius kirjutaja Flavius kalendri ja hagide formelid ning need tema poolt koostatud juhised kannavad nimetust *jus civile Flavianum*. See legend peegeldab nähtavasti seda fakti, et plebeide võidud, patriitsliku aadli privilegeeritud seisundi nõrgenemine jms. tingisid ilmliku jurisprudenti vajaduse. Plebeid ei võinud lubada, et õiguse tõlgitsemine ja rakendamine püsis preestrite käes, kes kuulusid patriitside hulka.

Juristide tegevusel oli puhtpraktiline iseloom; nende ülesandeks olid nõuandmine (*respondere*), aktide redigeerimine (*cavere*), poolte protsessuaalse tegevuse juhtimine (*agere*). Juristide vanimatel teostel (mis on meieni jõudnud ainult üksikute fragmentide kujul või millede kohta on olemas vaid hilisemate juristide viiteid) oli samane puhtpraktiline iseloom ja nad kujutasid enesest juristide poolt antud nõuannete ja nende poolt välja-töötatud aktide kogusid. Ühtlasi tuleb märkida, et paljud silmapaistvad juristid olid konsulite ja preetorite ametites: on näha side juristi töö ja poliitilise tegevuse vahel.

II sajandi e. m. a. juristidest tuleb märkida Sextus Aelius Poetus Cato't (kelle teosed kannavad nime *jus Aelianum*) ja peale selle Marcus Manilius't, Marcus Junius Brutus't ja Publius Mucius Scaevola't, kellede kohta hilisema aja juristid lausuvad (muidugi liialdades), et nad „rajasid tsiviilõiguse“ (I. 2 § 39 D 1. 2).

Jurisprudenti järgnevas arengus evib hoopis suuremat tähtsust I sajandi e. m. a. jurist Quintus Mucius Scaevola, kes on jättnud tsiviilõiguse ülevaate ja juriidiliste mõistete raamatu. Muciuse tööd kannavad kreeka filosoofia pitserit, ta püüab fikseerida juriidilisi mõisteid ja anda neile määranguid. Tema sama suunda pooldanud õpilastest tuleb nimetada Aquilius Gallus't, Servius Sulpicius Rufus't ja Alfenus Varus't. Esimese sajandi e. m. a. silmapaistev jurist oli ka kuulus Cicero.

§ 14. Impeeriumi ajajärk.

59. **Leges ja senatus consulta.** Nagu oli juba osutatud (29), kaotasid rahvakoosolekud impeeriumi ajajärgul küllalt kiiresti igasuguse tähtsuse. Kui meie aegkonna esimestel aastakümnetel

seaduseelnõud esitatakse veel rahvakoosolekule (kuigi ka see on vaid formaalsuse täitmine), siis hiljem see seaduse väljaandmise kord kaob.

Printsipaadi perioodil omandavad seaduse jõu senati otsused (*senatus consulta*). Teise sajandi esimesel poolel oli senatile lõplikult antud seadusandlik kompetents (kuid seda tunnustati ka varem). Kuid senatil ei olnud seadusandlikku algatust ning senati otsused olid oma olemuselt üksnes imperaatori ettepanekute vormistamine (*orationes ad senatum*).

Alates III sajandi lõpust kaotab senat hoopiski oma seadusandliku kompetentsi.

60. Imperaatori seadusandlik tegevus. Õiguse peallikaks kujunevad järk-järgult imperaatori ainuisikulised korraldused. Esialgu, printsipaadi ajajärgul, oli imperaatori kohustuslike korralduste väljaandmise formaalseks aluseks tema varustamine kõrgeima võimuga (*lex de imperio*) pärast tema valimist. Kuid üleminekul dominaadile hakati imperaatori seadusandlikku võimu käsitada juba imperaatori enese jumaliku võimu väljendusena. Seega imperaator tõuseb seadusest kõrgemale ja tema ainuisikulisel tahtel on tingimusteta, üldkohustuslik tähendus. Rooma juristid „põhjendasid“ imperaatori piiramatut võimu; „nad koostasid imperaatoritele kõige kunnatuma riigiõiguse, mis eales on olnud“ (Marx ja Engels, XV, 607). Kuulus jurist Ulpianus ütles juba III sajandi algul: „Mida suvatseb printseps, sellel on seaduse jõud. See, mida määrab imperaator, on kahtlemata seadus“ (I. 1 § 1 D 1. 4).

Imperaatori korraldused kannavad üldnimetust *constitutiones*. Korraldused jagunevad järgmistesse liikidesse: a) *edicta* — üldkorraldused kogu impeeriumi rahvastikule (mitte ära segada vabariiklike magistratide ediktidega); b) *mandata* — instruktsioonid ametiisikutele, eriti provintside valitsejatele; c) *rescripta* — korraldused üksikute asjade kohta, näiteks korraldused vastuseks imperaatorile esitatud palvetele; d) *decreta* — vaidlus-, eriti kohtuasjade lahendused. Hiljem saavad imperaatori korraldused nimetuse „seadus“ (*lex*).

Imperaatorite seadusandlus lõi mitmel alal kogu impeeriumi kohta ühtsa õiguse. „Rooma kohtunikud langetasid kõikjal oma otsused rooma õiguse alusel ja seega kuulutati kohalik kord kehtetuks, kui võrd see ei ühtinud rooma õiguskorraga“ (Marx ja Engels, XV, 606). Imperaatorite seadusandlusele rajatud üldist rooma õigust rakendasid rooma ametiisikud. See õigus reguleeris rooma kodanike suhteid, neid suhteid, milledest oli huvitatud

impeeriumi juhtiv ladvik ja milledes avaldus rahvastiku eksplua-
teerimine (näiteks maksud, kolonaat). Ja kuigi püsib kohaliku
õiguse kehtivus, siis ainult provintsielanike puhtsisemiste vastas-
tikuste suhtlemiste alal (33).

Imperaatori korraldused koostatakse imperaatorlikes kantse-
leides. Need korraldused on „bürokraatliku jurisprudenti“ pahi-
maks näiteks. Neid anti välja määratu suurel arvul, neid iseloo-
mustasid paljusõnalisus, raske ja segane stiil, kõrvalepõiked,
igal juhul imperaatori piiramatult ja jumaliku võimu toonitamine.
Mitmesuguste korralduste seas esines kooskõlastamatusi ja vastu-
käävusi. Tekkis korralduste segadik, mis suurendas „kantselei-
juristide“ tähtsust. Hästi iseloomustab imperaatorlikku seadus-
andlust imperaator Theodosius II (V sajandi algul): „Mõõtmatu
võim imperaatorlikke korraldusi, mis tõuseb nagu läbitungimatu
udusein inimloomuse kõigi püüete ette neist jagu saada.“

Dominaadi ajajärgul omandavad samuti tähtsuse kõrgeimate
ametiisikute üldkorraldused: *praefecti praetorio* (nn. *formae*) ja
praefecti urbi (ediktid). Need korraldusi tehakse küsimuste kohta,
mis ei ole reglementeeritud imperaatori korraldustega.

61. Preetori edikt. Koos imperaatori võimu kasvamisega ja
kohtuasjade tunduva osa üleviimisega imperaatori ja tema teenis-
tujate kompetentsi kaotab preetori tegevus järk-järgult oma täht-
suse. Preetori edikt lakkab olemast kehtiva õiguse arendava vormi
väljendajaks. Ühtlasi olid enam-vähem välja kujunenud hagide
põhitüübid ja õiguse kaitseviisid ja nad ei vajanud alatist revi-
deerimist. Preetori edikt tardub aegamööda. Ja 130. a. paiku
koostab jurist Salvius Julianus imperaatori ülesandel preetori
edikti lõpliku teksti — *edictum perpetuum*. See tekst sai kohus-
liku jõu tuleviku jaoks. Sellega ühtlasi hakkab olemuslikult
kaduma tsiviil- ja preetoriõiguse vastandlikkus. Kogu seadus-
andliku võimu koondumine imperaatori kätte kõrvaldab preetori
endise tegevuse võimaluse.

Meieni ei ole jõudnud Julianuse edikti tekst; on säilinud üks-
nes üksikud fragmendid hilisemate juristide töödes. Julianuse
edikti sisu on korduvalt katsutud restaureerida.

62. Rooma jurisprudenti õitseng. Rooma õigusteaduse õit-
seng langeb meie aegkonna kolmele esimesele sajandile. See fakt
võib tunduda imelikuna. Rooma astub juba languse perioodi.
Mida enam edasi, seda rohkem omandab printsepsi tahe õiguse
allikana peamise tähtsuse. Millist „õiguse kujundavat“ osa võib
etendada sääraustes tingimustes juristide tegevus?

Rooma juristide tegevuse põhialaks on varaõigus, s. t. õigus-

suhted, mis puudutavad omandit, lepinguid jms. Sügavad sotsiaalsed vastuolud, mis ilmsesid erilise jõuga monarhia perioodil, nõudsid muu hulgas valitseva eesõigustatud klassi juriidilist vormistamist, esmajärjekorras piiramatut omandiõiguse kindlustamist. Asja seda külge toonitab Marx, öeldes, et „eraomandiõigus, eraõigus, saavutas oma kõrgeima arenguastme tõepoolest imperaatorite ajastul, kuid see areng on rohkem poliitilise languse tulemus, kui poliitiline langus eraomandiõiguse arengu tagajärg“ (Marx ja Engels, I, 636). Rooma juristid kuulusid orjapidajate klassi ja kogu nende tegevus oli suunatud juba kõikuma lõõnud orjandusliku korra toetamisele: valitsev klass püüab võimalikult laiemalt ära kasutada riigivõimu aparaati ja seaduse jõudu, et pikendada oma ülevõimu. Teiselt poolt, monarhia esimesel perioodil laiendab Rooma riik veelgi oma territooriumi ja kujunevad majanduslikud suhted isegi kaugete riikidega Idas. Tõsi, kaubanduse tagajärjel toimus kulla äravool Roomast ja seepärast impeeriumi võimsus ei tugevnenud, vaid nõrgenes. Kuid kaubanduse pinnal rohkenesid ja tuisistusid igasugused kaubanduslikud tehingud, kusjuures tekkisid iga laadi juriidilised küsimused, mis nõudsid peent juriidilist analüüsi. Vajati painduvaid, konkreetselt otstarbekaid otsuseid, üksikute asjade kohta otsuste kohandamist orjapidajate üldhuvidega.

Rooma juristide põhisuunaks oli praktiline suund. Rooma juristid tegelesid vähe õigusfilosoofiaga ja sel alal nad ei andnud midagi ajalooliselt tähtsat. Kuid tuleb tähendada, et reale rooma juristidest avaldasid mõju filosoofilised õpetused (eriti stoikute koolkond); see avaldub näiteks loodusõiguse ja „loomuliku õigluse“ õpetustes, millede ülesandeks tihti oli üksnes kehtiva korra õigustamine.

Rooma juristid ei töötanud välja õigussüsteemi (süsteemaatika küsimused huvitasid neid peamiselt õppe-eesmärkidel). Nad ei püüdnud anda üldisi definitsioone (nad ütlesid isegi, et „igasugune definitsioon on ohtlik“). Rooma juristide tugevus seisnes üksikute küsimuste lahendamises ja seepärast nad on enamikus kasuistid. Nad oskasid anda, lähtudes mitte lahenduses eneses väljendatud üldprintsiipidest, vaid konkreetsest otstarbekusest, üksikute kaasuste kohta lühidaid ja täpseid ning valitseva klassi huvidele vastavaid lahendusi.

Rooma juristid ei olnud, vähesed erandid välja arvatud, õiguse ajaloolased; õigusnähtuste uurimise ajalooline meetod ei olnud otseselt seotud praktilise jurisprudentsiga ega olnud ühendatav rooma juristide ühe põhiülesandega — „õigustada“ impe-

raatori võimu, mis järsult murdis endised traditsioonid. Kuid ühtlasi olid rooma juristid ses mõttes vanameelsed, et nad püüdsid säilitada endisi õigusvorme; nad surusid tihti uusi nähtusi vanadesse raamidesse ja põhjendasid sageli oma otsuseid mitte sisuliste motiividega, vaid viidetega endiste autoriteetsete juristide arvamustele.

Imperaatorliku Rooma juristid — imperaatori ustavad teenrid — asetsesid kõrgel sotsiaalsel positsioonil. Nad olid imperaatori poliitika teostamise üheks kanaliks ja imperaatorid sallisid seda tegevust üksnes niivõrd, kuivõrd see toetas nende poliitikat. Jurisprudents muutus printsepsite tegevuse vahendiks. Silmapaistvad juristid said alates Augustusest õiguse anda ametlikke konsultatsioone (*jus publice respondendi*). Need olid arvamused, mis anti imperaatori ülesandel vastuseks küsimustele, milledega tema poole pöörduti. Aegamööda muutusid need arvamused kohunikele kohustuslikuks. Õigusteadusega tegelemine ja õiguse õpetamine avas silmapaistvatele juristidele tee juhtivatele riigiametitele: paljud juristid olid imperaatori nõukogu liikmed, kõrgemad ametnikud jms.

Rooma juristid on meile jätnud palju teoseid. Need on enamikus kas juristide poolt antud konsultatsioonide (*responsa*) kogud või kommentaarid (näiteks ediktide kommentaarid) või õppevahendid (*quaestiones* — õppeküsimuste kogud, *institutiones* — õpperaamatud). Leidub ka süstemaatilisi käsitlusi — *digesta*. Muidugi ei ole nende tööde liigid rangelt piiristatud. Meieni on säilinud üksnes vähene arv rooma juristide teoseid, peamiselt väljavõtetena ja rikutud kujul.

Rooma õigusteadus saavutas oma arengu haritipu II sajandi lõpul ja III sajandi algul. Just sel perioodil töötas rooma õigusteadus välja lõppkujul orjandusliku ühiskonna eraõiguse ja need õigusprintsüübid, mis andsid hilisematel sajanditel kuulsuse rooma eraõigusele ning põhjustasid selle õiguse ülevõtmise feodaalsete ja kodanlike riikide poolt.

Alates III sajandi keskpaigast algab kiire langus. Rooma riik muutub üksnes oma alamate mahla väljapressimise gigantseks keerukaks masinaks; toimub üldise vaesumise, kaubanduslike suhete kahanemise, linnade languse ja põllunduse madalamale tasemele tagasipöördumise protsess (Marx ja Engels, XVI, I j., 125). Õiguse ainsaks allikaks on imperaatori tahe. See kõik toob endaga kaasa õigusteaduse kui õiguse allika tähtsuse kadumise. Jurisprudentsi langust tähistab juristide tsiteerimise kohta a. 426 väljaantud seadus. Selle seaduse järgi oli kohustuslik täht-

sus juristide Gajuse, Papinianuse, Pauluse; Ulpianuse ja Modestinususe töödel (ja nendel juristidel, kellede töödes tsiteeritakse loetletud autoreid). Kui nende juristide vahel tekkis lahkarvamus mingis küsimuses, siis asuti seisukohale, mida on pooldanud enamik, häälele võrdsuse korral aga on otsustavaks Papinianuse arvamus. Juristide loova töö asemel omavad määravat tähtsust „surnute hääled“.

63. Üksikud juristid ⁴⁴. Meie aegkonna esimestele aastatele langeb juristide kahe suurkuju — Antistius Labeo ja Atejus Capito tegevus. Esimese üheks õpilaseks oli Proculus, mistõttu selle koolkonna järglasi nimetatakse „prokuliaanideks“. Capito õpilaseks oli Massurius Sabinus ja selle koolkonna järglasi nimetatakse „sabiniaanideks“. Rooma juristi Pomponiuse (1. 2 § 47 D 1. 2) sõnade järgi püsis Capito juba väljatöötatud õiguse alusel, kuna Labeo taotles uuendusi. Kuid säilinud andmed ei anna alust nende koolkondade vaheliste erinevuste kindlakstegemiseks. Võimalik siiski, et need mõlemad koolkonnad väljendasid esialgselt orjapidajate kahte rühmitust: valitsemise vanade meetodite pooldajad, orjandusliku demokraatia poolehoidjad (sabiniaanid) ja avaliku diktatuuri pooldajad (prokuliaanid).

I ja II sajandi tähelepanndavad prokuliaanid olid Nerva, Celsus isa ja Celsus poeg (teravate juriidiliste aforismide ja definitsioonide meister), Neratius; sabiniaanid — Cassius Longinus, Javolenus Priscus ja Salvius Julianus (61).

Teise sajandi juristidest asub esikohal Gajus. Meil on tema elu ja tegevuse kohta kasinad andmed (pole isegi säilinud tema täisnimi). Oma eluajal polnud Gajus kuulus (temale ei viita II ja III sajandi juristid). Kuid hiljem saavutavad tema tööd tohutu kuulsuse: Justinianuse kodifikatsioon võttis palju tema töödest ja nimetas teda „*noster Gajus*’eks“ ning tema teoste osad on sisse võetud *lex romana Visigothorum*’isse (198). Gajuse rohkearvulitest töödest omavad erilist tähtsust institutsioonid — II sajandi keskpaiku koostatud eraõiguse ja protsessi lühike õpik. Lühidalt, selgelt ja süstemaatiliselt esitab Gajus rooma õiguse põhialused ning tema institutsioonid on üheks tähtsamaks rooma klassikalise õiguse tundmaõppimise allikaks. Tuleb märkida, kuidas see teos meieni jõudis. 1816. a. avastas teadlane Niebuhr Verona kated-

⁴⁴ Me ei loetle kõiki, isegi mitte silmapaistvamaid juriste, vaid nime-tame ainult kõige tähtsamaid. Üksikasjalisemaid andmeid vt. Kipp’i raamatust „Rooma õiguse allikate ajalugu“ (1908), Bruns-Lenel, „Rooma õiguse välisajalugu“ (1904) ja Sinaiski „Rooma õiguse allikate ajalugu“ (1911).

raali raamatukogus käsikirjalise pärgamendi, mis sisaldas kirikuisa Hieronymose tööd (127 lehte). Kuid selgus, et see käsikiri oli kirjutatud ühe vanema käsikirja peale (umbes V sajandist). Keskaja mungad kaapisid tihti vanade käsikirjade tekstid maha, et kasutada sellist pärgamenti igasuguste kiriklikkude tööde jaoks, ja säärasel teel on hukkunud palju antiikse kirjanduse hinnalisemaid allikaid. Verona käsikirja vana teksti õnnestus restaureerida; see osutus peaaegu täielikuks Gajuse institutsioonide koopiaks. Tõsi, see oli vaid koopia, mis oli kirjutatud mitu sajandit pärast Gajuse surma, ja selles koopias leidub moonutusi, vigu ja vahelejätmisi. Kuid siiski me saame küllaldase ettekujutuse sellest tööst ⁴⁵. A. 1927 ja 1933 leiti papüürid (III ja IV sajandist), mis sisaldasid Gajuse institutsioonide katkendeid, millised täiendavad meile varem tuntud teksti lünki (eriti III raamatu § 153, 154, 167—174 ja IV raamatu § 16—18, 57, 68—73).

Teistest II sajandi juristidest tuleb märkida *Pomponius't* (kellelt on säilinud osa rooma õiguse allikate ajaloost) ⁴⁶, *Africanus't* ja *Marcellus't*.

II sajandi lõppu ja III sajandi algusse langeb rooma kõige kuulsamate juristide tegevus. Nende hulka kuuluvad:

Papinianus (suri a. 212). Paljud peavad *Papinianust* kõige suuremaks rooma juristik.

Julius Paulus — *Papinianuse* kaastööline — üks viljakamaid kirjanikke (suri III sajandi 40. aastatel).

Domitius Ulpianus — samuti *Papinianuse* kaastööline (suri a. 228). *Ulpianuse* tööd ilmutavad juriidilise kirjanduse suurt tundmist ja küsimuste iseseisva otsustamise püüdlust.

Herennius Modestinus — *Pauluse* kaasaeglane.

III sajandi teise poole ja järgneva aja juriste nimetatakse „järelklassikalise“ aja juristideks. Ülalesitatud põhjustel (62) läheneb õigusteadus kiiresti langusele. Kaob *jus respondendi*. Juristid töötavad ametnikena imperaatori kanteleis. Juriidilised tööd piirduvad peamiselt klassikaliste juristide tööde tõlgitsemise ja nende kohandamisega.

Hilisema aja juristidest võib nimetada *Hermogenianus't* (oletatavasti — IV saj.). Selle ajajärgu meieni säilinud tundmatute autorite töödest, kuigi mitte täielikena, tuleks märkida: a) *Ulpiani liber singularis regularum* — *Ulpianuse* tööde lühend-kokkuvõte,

⁴⁵ Gajuse institutsioonide venekeelne tõlge *Rassneri* poolt (1888. a.) ja (parim tõlge) *Dödönskilt* (1892).

⁴⁶ Osaliselt avaldatud *Struwe* „Vanaaja ajaloo krestomaatias“, II k., 1936, lk. 169.

b) *Pauli sententiae* — Pauluse tööde kompilatsioon, c) *fragmenta Vaticana* — imperaatori seaduste ja juristide tööde kompilatsioon IV sajandi lõpust või V sajandi algusest, d) *Collatio legum Mosai-carum et Romanarum* — katse kõrvutada nn. „Moosese seadust“ (piiblis) rooma õigusega.

§ 15. Kodifikatsioon.

64. Kodifikatsiooni esimesed katsed. Rooma õiguse õitsengu perioodil ei mõeldud kodifitseerimisele, s. t. olemasolevate reeglite ühtekogumisele: õigus arenes ja kodifikatsioon võis kitsendada preetorite ja juristide tegevust üksikute küsimuste klassile otstarbekate otsuste leidmises. Seepärast ei andnud tulemusi ka Gaesari mõte süstematiseerida tsiviilõigus (Suetonius, Julius 44).

Kodifitseerimiskatseid hakati tegema siis, kui rooma õigus lakkas arenemast orjandusliku ühiskonna lagunemise mõjul säärase intensiivsusega, nagu see sündis varem. Ühtlasi tekkis tunduvalt praktiline vajadus viia mingisugusessegi süsteemi imperaatorite korralduste hiiglavirn (60), kindlas ja süstemaatilises vormis fikseerida olemasolev õigus, milles väljendusid orjapidajate õigustused.

Imperaatorite korralduste (*leges*)⁴⁷ esimesed kodifikatsioonid tehti eraisikute poolt. III sajandi lõpul koostati juristide poolt kaks koodeksit⁴⁸ — *codex Gregorianus* ja *codex Hermogenianus*. Esimene neist sisaldab imperaatorite korraldusi alates II sajandi lõpust kuni III sajandi lõpuni (kuni a. 291), teine — mõningate hilisemate aastate korraldusi. Need koodeksid ei ole meieni säilinud.

65. Codex Theodosianus. Imperaator Theodosius II ajal, aastal 438, anti välja esimene ametlik kodifikatsioon — *Codex Theodosianus*. Sellesse koodeksisse on paigutatud imperaatorite korraldused alates IV sajandi algusest. Need korraldused on süstematiseeritud eri küsimuste järgi: koodeks jaguneb 16 raamatuks ja raamatud tiitliteks. Igas tiitlis on korraldused paigutatud kromoloogilises järjekorras.

66. Corpus Juris Civilis. Rooma õiguse tähtsaimaks kodifikatsiooniks on kodifikatsioon, mis teostati juba pärast Lääne-

⁴⁷ Sel perioodil tähendas sõna „*leges*“ imperaatori korraldusi, *jus* — õigust, mis on väljendatud juristide töödes.

⁴⁸ Sõna „*codex*“ tähendab (kõrvale jättes vanemad tähendused) tahvliket, millele kirjutati, hulka tahvlikesi — raamatut (näiteks tulude ja kulude raamat), eriti raamatut, millesse olid koondatud seadused.

Rooma riigi langust Bütsantsi imperaatori Justinianuse ajal (a. 527—565). Nendele kodifikatsioonikogudele anti hiljem, XII sajandil, üldnimetus *Corpus Juris Civilis* — „Tsiiviilõiguse Kogu“⁴⁹.

Justinianuse ajal saavutas Ida-Rooma impeerium uuesti tunduva mõju, kuigi lühikeseks ajaks. Rea sõdade tulemusena laiendati riigi piire ja Justinianus oli vallutatud ideest restaureerida ühtne endine Rooma impeerium.

Juba Justinianuse valitsuse algul algasid kogu rooma õiguse kodifitseerimise tööd. Kavassee võeti töötada ümber nii kogu rooma õiguse kui ka möödunud sajandite pärand vastavalt kaasaajale nõuetele, eriti kõrvaldada arhaismid, järjekindlalt läbi viia imperaatori piiramatute võimude põhimõtte, kindlustada kristluse kui Bütsantsi ofitsiaalse ideoloogia ja kiriku kui Bütsantsi imperaatorite poliitilise tööriista seisund. Seega oli püstitatud kaks ülesannet, mis olid üksteisega teatavas vastuolus: a) anda kehtiva õiguse kogu, b) säilitada vanad mälestised, mis on teatava määraneni endise õiguse kehtivuse taastamine. Justinianuse kodifikatsioon kannab nende vastandlike tendentside kompromissi pitserit.

Justinianuse kodifikatsiooni klassimõtte seisnes selles, et vanade normide süstematiseerimise ja „värskendamise“ abil säilitada kõikuma lõõnud, Lääne-Rooma impeeriumis juba kukutatud orjanduslikku korda. Orjandusliku Rooma õiguse kodifitseerimine Bütsantsi kehtiva õigusena oli teostatav seepärast, et Bütsantsis püsisid orjanduslikud suhted kauemini; „Bütsantsil tuli omakorda asuda sotsiaalsete ja majanduslike suhete feodaalseks ümberkorraldamise teele, kuid suuorjapidajad ja suurmaadomanikud oskasid feodaliseerudeski säilitada tsentraliseeritud valitsusaparaati idamaise despotismi näol ühes tugevasti arenenud bürokraatiaga ja just sellega kindlustada oma poliitilist võimutsemist“ (Keskaeg, I k., Tartu, 1945, lk. 180)⁵⁰.

Rooma õiguse kodifitseerimise grandioosne ülesanne teostati imperaatori kõrgeima ametniku Tribonianuse juhtimisel. Selle

⁴⁹ Sõna „civilis“ tähendas Roomas tihti „Rooma riiki puutuv“. *Jus civile* (Justinianuse kodifikatsiooni mõttes) — rooma riigiõigus (mitte üksnes tsiiviilõigus praeguses tähenduses, vaid mitmesugustesse õigusalaadesse puutuvate kõikide õigusnormide kogum). Seepärast on Justinianuse kodifikatsiooni sisse võetud riigiõigusse, kriminaalõigusse ja -protsessi puutuvad sätted.

⁵⁰ „Orjuse tugevate igandite säilimine ekspuuteerimise sunnismisuse vormide arengus oli Bütsantsi spetsiifiliseks iseärasuseks“ (Levitšenko, Bütsantsi ajalugu, lk. 27).

tööga tegelesid tolle aja silmapaistvamad juristid, eriti Konstantinoopoli ja Beiruti õigusteaduslike koolide professorid. Tuleb nimetada Constantinus't, Theophilus't, Leontius't, Dorotheus't ja Anatoliust.

Töödega tehti algust aastal 528. Aastatel 529—534 koostati kolm suurt teost: a) *Institutiones*, b) *Digesta* ehk *Pandectae*, c) *Codex Justinianus*.

Kõik need tööd said seaduse jõu. Nende puutumatuse ja neid sanktsioneerinud imperaatori võimu prestiiži hoidmise eesmärgil keelas Justinianus kommentaaride koostamise tema poolt väljaantud kogude kohta: „Ärgu julgegu keegi nüüdisaegsetest ja tulevastest juristidest lisada nendele seadustele kommentaare“ (Const. Tanta 533. a., 21; võrdle l. 12 § 1 C 1, 14).

67. *Institutiones sive Elementa* koostati a. 533. See oli õiguse elementaarne õpperaamat, kuid õpperaamat, mille sisu omas seaduse jõudu. Nagu öeldakse institutsioonide sissejuhatuses, on nende väljaandmise eesmärgiks noormeestele võimaluse pakkumine „õppida õiguse alussambaid mitte vanade juttude järgi“. Institutsioonide üheks peallikaks on Gajuse tööd. Institutsioonides on toodud peamiselt põhireeglid isikute, asjade, pärimise, tehingute ja protsessi kohta.

Institutsioonid koosnevad 4 raamatust, mis jagunevad pealkirjadega varustatud tiitlikeks. Hiljem jaotati tiitlid paragrahvideks.

Institutsioonide teksti tunneme rea hilisemate käsikirjade kaudu, milledest vanim kuulub IX sajandisse.

Institutsioonide tsiteerimise viis: esiteks märgitakse tiitli paragrahv, siis täht I (*Institutiones*), siis raamat ja tiitel; või täht I ja siis raamat, tiitel, paragrahv. Näiteks kohustuste jaotamise sätted tsiviilseteks ja preetorlikeks kohustusteks sisalduvad § 1 I 3, 13 või I 3⁵¹, 13, 1⁵².

68. *Digesta seu Pandectae*⁵³ — Justinianuse kodifikatsiooni tähtsaim osa — koostati a. 530—533. Digestid on väljavõtted 4 juristi teostest, alates Quintus Mucius Scaevola'st (I sajandist e. m. a.) kuni Charisius'eni (IV sajandi algus). Digestidesse on võetud fragmente rohkem kui 1500 raamatust, mis on kirjutatud

⁵¹ Tiitli algus kuni § 1 nimetatakse *pr. (principium)*. Näiteks ostumüügi üldsätted on toodud I 3, 23 pr. Osutamiseks, et mingi säte on paigutatud § lõppu, lisatakse tähed: *i. f. (in fine)*.

⁵² On olemas Institutsioonide venekeelne tõlge — Proskurjakovilt (1859).

⁵³ *Digesta* — ladinakeelne sõna ja tähendab „kogutud“, „korda viidud“. *Pandectae* — kreeka keelne sõna ja tähendab „eneses kõike sisaldav“.

rooma juristide poolt. Väljavõtete pooltest on esikohal Ulpianus (neid on ligi üks kolmandik digestide tervikust) ja Paulus (neid on umbes $\frac{1}{6}$).

Digestid on jaotatud 50 raamatuks, millel puuduvad pealkirjad ja mis ei ole paigutatud mingis korrapärases süsteemis⁵⁴; nähtavasti vastab digestide materjali käsitlemise kord põhiliselt preetori edikti ajalooliselt kujunenud korrale. Iga raamat jaguneb tiitleiks, mis on varustatud pealkirjadega. Igas tiitlis on toodud vastava küsimuse materjal täies ulatuses. Iga tiitel jaguneb fragmentideks (üldse on digestides 432 tiitlit ja 9123 fragmenti). Iga fragment kuulub mõnele juristile, kusjuures fragmenti pealkirjas mainitakse juristi nimi ja teose pealkiri, kust antud fragment võetud. Hilisemal ajal jaotati pikad fragmentid paragrahvideks.

Tekstinäide digestidest: raamat 50, tiitel 17 („vana õiguse mitmesuguseid sätteid“), fragment 54: „Ulpianus, 46 (kommentaaride) raamat edikti kohta. Keegi ei või teisele anda rohkem õigusi, kui ta neid ise omab.“

Nähtavasti olid digestide toimetajatel kasutada rooma juristide tööd, mida sajandite vältel oli moonutatud hilisemate juristide lühendite, muutmiste ja lisanditega, kes neid töid „ümber töötasid“ (neid moonutisi nimetatakse glosseemideks ehk enne-Justinianuse-aegseteks interpolatsioonideks)⁵⁵. Vaevalt püüdsid digestide toimetajad ja vaevalt oli neil võimalustki neid moonutisi välja otsida ja ära parandada. Kuid ka vaatamata sellele digestide toimetajad muutsid teadlikult vanu tekste, kõrvaldades arhaisme, moderniseerides teksti, muutes terminoloogiat ja tehes lisandeid ja lühendeid (tegemata märkusi nende muutuste

⁵⁴ Seepärast ka nn. „pandektiline süsteem“, mille järgi on koostatud paljud rooma õiguse dogma õpperaamatud ja mõned kodanlikud tsiviilkoodeksid (üldosa, asjaõigus, obligatsiooniõigus, perekonnaõigus, pärimisõigus), ei ole Justinianuse pandektide süsteem, vaid on Saksamaal tekkinud uuemal ajal (peamiselt XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul) „kaasaegse rooma õiguse“ või „pandektilise õiguse“ käsitlemisel.

⁵⁵ Nisuguse glosseemi näidis: 1. 3 § 10 D 41. 2: „Kui minu omandiks olnud ori käitub nagu vaba, nagu seda tegi Spartacus, ja nõus on kohtuprotsessi alla minema, siis teda ei arvata olevat isanda valduses, kelle vastaseks ta valmistub saama“. Sel Spartacuse mainimisel on teatav ajalooline tähtsus (tõendab, et Spartacus käitus nagu vaba ja vaidles oma orjaseisundi vastu) ja see ongi minu arvates glosseem: mainida Spartacust, keda niivõrd vihati rooma ekspluaatorite poolt, ei võinud ei lojaalseim imperaatori ametnik Paulus (kelle teostest on võetud osundatud fragment) ega Justinianuse minister Tribonianus. See tundmatu isiku poolt IV-V sajandil tehtud lisand näitab, kuivõrd tugev oli Roomas mälestus Spartacusest.

kohta)⁵⁶. Näiteks „uuendades“ digestidesse võetavaid tekste, kustutasid kodifitseerijad vanade, tarvitusest juba kadunud institutide nimetused ja asendasid need kaasaegsetega; nii kirjutasid nad *mancipatio* asemele *traditio*, *in jure cessio* asemele *cessio*, *fiducia* asemele *pignus*, *sponsor* asemele *fideiussor*. Neid muudatusi nimetatakse interpolatsioonideks. Seetõttu ei esine digestides mitte vanade teoste algupärane, vaid üksikutes kohtades moonutatud (üksteise järgi) tekst. Mõned interpolatsioonid avastati juba XVI sajandil, kuid interpolatsioonide otsimiste süstemaatiline töö langeb XIX ja XX sajandile. Ent vaatamata filoloogilise ja ajaloolise kriitika kõikidele peentele võtetele ei tarvitse arvata, et on avastatud kõik interpolatsioonid, ja kaugeltki mitte kõikide kahtlustäratavate kohtade interpoleeritus ei ole küllaldaselt tõestatud.

Interpolatsioone leidub vaid mõnedes üksikutes kohtades. Tervikuna aga moodustavad digestid esmajärgulise ajaloolise tähtsusega mälestise. Enamikul juhtumel on nad rooma juristide tööde ainsaks tundmaõppimise allikaks meile ja seega rooma õiguse uurimise põhiallikaks.

Digestid on meile säilinud mitmes hilisemas käsikirjas. Parim neist, nn. *littera Florentina*, on pärit VI—VII sajandist.

Digestide tsiteerimise viis: fragment (märgistatav: *fr.* või *l.* — lühend. *lex*), fragmendi paragrahv, täht *D* (*Digesta*), raamat ja tiitel, või täht *D*, siis raamat, tiitel, fragment ja paragrahv. Näiteks reegel selle kohta, et müüja esimeseks kohustuseks on asja andmine ostjale, on paigutatud 19. raamatu 1. tiitlisse (seda tiitlit nimetatakse *de actionibus empti venditi*) selle tiitli 11. fragmendi ja selle fragmendi § 2. See koht tsiteeritakse järgmiselt: *l. (või fr.) 11 § 2 D. 19. 1* või: *D. 19. 1, 11, 2.*

69. Codex Justinianus — imperaatorite korralduste kogu. Justinianuse koodeksi esimene redaktsioon (pole meieni säilinud), nn. *novus*⁵⁷ *codex Justinianus*, koostati a. 529. Koostajad võtsid koodeksisse üksnes tähtsust mittekaotanud korraldused, lühendasid neid ja peale selle real juhtumel võtsid sisse reskripte, mis olid välja antud eraküsimuste kohta. Eesmärgiga lahendada kõige

⁵⁶ Nende muudatuste tegemiseks olid digestide toimetajad Justinianuse poolt otseselt volitatud. Digestide koostamise konstitutsioonis 15. detsembrist a. 530 öeldakse: „Me käsime koguda ja parandada rooma õigusse puutuvad vanade tarkade raamatud... et ei jääks võimalikult mingeid kordumisi ega vastuolusid“.

⁵⁷ Sõna „*novus*“ (uus) vastandab selle koodeksi endisele koodeksile — Theodosiuse koodeksile (65).

tähtsamad vastuolud varem olnud korralduste vahel andis Justinianus a. 530 välja 50 korraldust (*L decisiones*). Kogu selle materjali alusel anti a. 534 välja koodeksi uus redaktsioon (*codex Justinianus repetitae praelectionis*), mis on säilinud meie ajani. Mõned hilisemad korraldused on toodud kreeka keeles.

Kodeks jaguneb 12 raamatuks, raamatud tiitlileks (igal tiitlil on pealkiri). Tiitli alla paigutatud korraldused on nummerdatud ja pikad korraldused on jaotatud paragrahvideks. Iga korralduse alguses on öeldud, missugune imperaator selle välja andis ja kellele see määrati.

Imperaatori korraldustest koosnev kodeks on languseajajärgu rooma õiguse mälestis. Justinianuse koodeksist hoovab fanaatilise munkliku Bütsantsi hõngu. Piisab, kui märkida, et I raamat algab sanktsiooniga „püha kolmainu“ teotamise eest, ja selle raamatu edasistes tiitlites on toodud kiriku eesõigused, ketserite ja juutide õigusvõime kitsendamised jne. Algupärase rooma õiguse tundmaõppimisel on selle koodeksi tähtsus mõõtnatult väiksem kui digestide või institutsioonide oma.

Kodeks on säilinud reas IX—XII sajandist pärit olevates käsikirjades.

Kodeksi tsiteerimise viis: korralduse number tiitlis (tähe *l* (*lex*) või *c* (*constitutio*) lisamisega), korralduse §, täht *C* (*codex*), raamat ja tiitel või täht *C*, ja siis raamat, tiitel, korraldus, §. Näiteks 2. raamatu 3. tiitlis (tiitli pealkiri — *de pactis*) 6-ndale kohale on paigutatud imperaator Antoninuse (Caracalla) korraldus a. 213 Julius Basiliuse nimele selle kohta, et kokkulepped, mis ei vasta seadustele või headele kommetele, on tühiised. See koht tsiteeritakse järgmiselt: *l* (või *c*) 6 *C* 2. 3 või *C*. 2. 3. 6.

70. Novellae (leges) — nii nimetatakse Justinianuse korraldusi, mis on välja antud pärast koodeksi koostamist. Paljud novellid olid kreeka keeles. Neid uusi korraldusi ei koondatud ametlikku kogusse. On olemas vaid novellide kogud, mis on koostatud eraisikute poolt. Kõige täielikum kogu, kuhu on paigutatud ka mõned Justinianuse järglaste korraldused, sisaldab 168 novelli. Säilinud on selle kogu XII—XIV sajandi käsikirjad.

71. Rooma õiguse hilisemad bütsantsiaegsed kodifikatsioonid⁵⁸. Hiljem Justinianuse kodifikatsioon töötati rohkem kui kord Bütsantsis ümber. Nende ümbertöötamiste peasihiks oli

⁵⁸ Me anname nende juba feodaalpohhi kuuluvate kodifikatsioonide kohta lühiteateid üksnes selleks, et näidata *Corpus Juris Civilis*'e edasist saatust Bütsantsis.

Justinianuse kodifikatsiooni lühendamine, lihtsustamine ja selle kohandamine feodaalsuhetega. *Corpus Juris Civilis*'est tehakse üksnes väljavõtteid, kusjuures jätkub rooma õiguse moonutamine.

Nendest ümbertöötatud kodifikatsioonidest märgime järgmisi: a) Leo Isauruse *Ecloga* (a. 740), b) *Basilica*, mille koostamisega tehti algust Basileios Makedoonlase ajal ja lõpetati Leon Targa ajal (a. 886—912), c) samal ajal antud õiguse lühendatud institutsioonide taoline väljaanne nimega *Procheiron*; d) Thessalonice kohtuniku Konstantinos Harmenopulose „kuusraamat“ (a. 1345). Huvitav on märkida, et see viimane moonutatud rooma õiguse ümbertöötatud tekst pandi kehtima seadusena mõnedes Ida-Euroopa riikides, muu hulgas Kreekas (XIX sajandil). Ta kehtis ka Bessaraabias ⁵⁹.

IV peatükk.

Kohus ja protsess.

§ 16. Kuriteoasjade ja üksikute isikute vaheliste vaidluste läbivaatamine vanimal ajajärgul. § 17. Üksikute isikute vaheliste vaidluste lahendamise kord. § 18. Kuriteoasjade läbivaatamise kord.

§ 16. Kuriteoasjade ja üksikute isikute vaheliste vaidluste läbivaatamine vanimal ajajärgul.

72. Üldpõhimõtteid. Meil on kasutada üksnes äärmiselt kasi-naid teatmeid riigi huve rikkunud isikute jälitamise vanima korra kohta, samuti riigiorganite poolt üksikute isikute vaheliste vaidluste läbivaatamise korra kohta. Kuid on selge, et Roomas vanimal perioodil ei olnud erilisi kohtuorganeid ega spetsiaalset korda nende asjade läbivaatamiseks.

Riigiorganid, mis olid kujunenud osalt ürgkogukondliku korra endistest organitest, ent muutunud valitseva klassi organiteks, ja need, mis osalt olid uuesti tekkinud, teostavad muude ülesannete kõrval ja võrdselt ka neid funktsioone, mis hiljem diferentseerusid kohtufunktsioonidena. Ja säärane seisund püsib kord vähe-

⁵⁹ Selle kogu venekeelsed tõlked (väga puudulikud) on olemas pealkirja all „Seaduste käsiraamatu ehk nn. Harmenopulose kuusraamatu tõlge“, 1831. ja 1854. a. Selle seaduste kogu sätted andis süstematiseeritud kujul välja Grossman (Bessaraabia kohalikud seadused, 1904. a.).

mas, kord suuremas ulatuses ka rooma ajaloo pärastistes etappides. Me näeme näiteks, et preetori kohtufunktsioon tugines tema üldvõimule — *imperium*’ile ja et preetor võis teha korraldusi, mis kaugelt ületasid kohtuniku tegevuspiire selle sõna hilisemas mõttes. Edasi me näeme, kuidas impeeriumi ajajärgul imperaator ja kõrgeimad ametnikud täiendasid oma võimukülluse ulatust kohtuniku funktsioonidega. Üldse ei loonud Rooma kogu oma kestuse ajal kohtuorganite suletud süsteemi, mis oleks eraldatud riigivõimu teistest organitest.

Mis puutub üksikutesse rooma kodanikesse, siis rikutud õiguse esialgseks kaitsmise vormiks oli kannatanu vahetu arveteõiendaamine rikkujaga. Alles pikkamisi võtavad riigi kui valitseva klassi organiseeritud aparaadi organid vastavate asjade⁶⁰ lahendamise enda kätte. „Tänu tööjaotusele läks üksikute indiviidide omavahel kokkupõrkavate huvide kaitse väheste kätte, millele järgnes ka õiguse teostamise barbaarse viisi kadumine“ (Marx ja Engels, IV, 325). See kohtufunktsiooni monopoli riigi kätte koondamise protsess ulatus läbi pika perioodi. Isegi meie aegkonna II sajandil peeti vargus tõendatuks, kui omanik oli asja tunnistajate juuresolekul varga juurest leidnud (Gai Inst. 3, 186, 192). Tähendab, varguse juurdlus oli veel „eraasjaks“. Ka näiteks puhtvaraliste vaidluste alal, mis tulenesid tehingutest, laienes õiguse riikliku kaitse sfäär üsna aeglaselt. Paljude sajandite vältel oli Roomale võõras kujutelm, et kannatanu nõudel peab iga õigus kaitstud olema riigi poolt, et õiguse kohtulik kaitse on lahutamatu seotud õiguse enese olemasoluga. Õigusele anti kaitset üksnes siis, kui riigiorganid nägid ette antud asjade kategooriale hagi esitamise võimaluse. Kui ei ole ette nähtud hagi, ei ole ka riigi poolt kaitstavat õigust. Rooma eraõigus oli, nagu me allpool üksikasjaliselt näeme, kõigepealt *actiones*’te, hagide süsteemiks selle sõna rooma mõttes (76).

Vanimal perioodil rakendasid riigiorganid — *rex*, rahvakoosolek — riigi huvide rikkumise korral neid vahendeid, mida nad tunnistasid vajalikuks, — kurjategijalt elu võtmist, pagendamist jms. Nende asjade läbivaatamiseks ei olnud loodud mingit erilist korda. Võimalik, et *rex*’i otsuse peale võis kaevata rahvakoosolekule (säärasest pärimusest jutustab Cicero, De republica, 2, 31), kuid vaevalt võib siin kõnelda edasikaebuse täpse korra loomisest, kompetentside piiristamisest jms. Tõenäoliselt võis *rex* lahendada

⁶⁰ Seda kaitset evisid üksnes rooma kodanikud. Vt. ülal (45) välismaalaste õigusetuse kohta.

ka üksikisikute-vahelised vaidlused poolte pöördumisel palvega tema poole. Võimalik, et *rex* andis abi ka üksikutele isikutele (eriti aristokraatia esindajatele) nende huvide rikkumise puhul, kuid midagi kindlamat me selle kohta ei tea.

Kuritegu vaadeldi real juhtumel religioosete reeglite rikkumisenähtena ja ta kutsus esile religioosse sanktsiooni — süüdlase neeldustamise. Ja tõenäoliselt seepärast kuulusid need asjad mõnel juhul preestrite kolleegiumi kompetentsi. Kuid Roomas kadus preestrite kohtumõistmine võrdlemisi vara.

73. *Judicia publica* ja *judicia privata*. Võrdlemisi vara tekkis mõiste *judicium* (sõnast *jus dicere*) — „õiguse sättimine“, s. t. konflikti lahendamine või antud reeglite kohaldamine asjaomase võimu poolt. Aegamööda kujunes kaks kategooriat asju: a) *judicia publica* — asjade läbivaatamine, mis olid seotud riigi huvide rikkumisega ja mis enesega kaasa toovad süüdlase karistamise, ja b) *judicia privata* — asjade läbivaatamine, mis puutuvad üksikutesse isikutesse. *Judicia* jaotus *publica*’ks ja *privata*’ks vastab rooma õiguse jaotusele avalikuks ja eraõiguseks (89) ja üksnes osalt ühtib kriminaal- ja tsiviilprotsessi hilisema eristamisega. Üksikute isikute vaheliste vaidluste (*judicia privata*) valda kuulusid esialgselt ka säärased teod, mis hiljem, klassivõitluse teravnenemisel, kuulutati kuritegudeks ja millelele järgnes riigivõimu poolt määratav karistus; siia kuuluvad näiteks mõned varavastased teod (vt. VII ptk.). *Judicia publica* on kategooria, mis kordkorralt laieneb. Teiselt poolt, riigi ja üksikute isikute vahelised varalised vaidlused (näiteks vaidlused, mis olid tekkinud riigi tehingute alusel üksikute isikutega) olid eri seisundis. Neid asju vaatasid läbi, nagu iga teistki administratiivset asja, konsulid, hiljem tsensurid ja ediliid. Nimetatud asjade kohta ei rakendatud asjade kohtuliku läbivaatamise üldreegleid (siis, kui anti need reeglid).

Meil on vajalik vaadelda riigivõimu kohtuorganite funktsioonide tekkimise ja arenemise kohta olemasolevaid ajaloolisi andmeid: ühelt poolt *judicia publica*, teiselt poolt *judicia privata*. Me algame viimastest, sest et need diferentseerusid riigiorganite pädevuses seisnud administratiiviasjade üldkategooriast varem ja suuremal määral.

Me piirdume riikliku õigusemõistmise organite ja nende tegevuse vaatlemisega. Majaisanda õigusi pereliikmete suhtes (92), isanda õigusi orjade suhtes ei kontrollitud riigi poolt. Isanda võimu aktid ei kuulunud *judicium*’i alasse.

Peale selle tuleb märkida, et riigiorganite poolt toimetatava

vaidluste lahendamise kõrval oli Roomas nähtavasti olemas ka vanal ajal vaidluste lahendamise eraviisiline kord: pooled leppisid kokku anda vaidlus nende poolt valitud isikute lahendada (vahekohus). Seda kohut ei reguleeritud riigivõimu aktidega. Kuid vahekohtute tegevuse kohta meil puuduvad üksikasjalised andmed.

§ 17. Üksikute isikute vaheliste vaidluste lahendamise kord (judicia privata).

A. VABARIIGI AJAJÄRK.

74. Asja läbivaatamise staadiumid. Roomas juba vanal ajal loodud ja kogu vabariigi perioodil kestnud üksikisikute-vaheliste vaidluste läbivaatamise korra iseloomustavaks iseärasuseks on asjaolu, et see läbivaatamine jaotatakse kaheks omavahel teravalt piiristatud staadiumiks: a) *jus* ja b) *judicium*. Üldreeglina peab vaidlus läbima järjepäraselt need mõlemad staadiumid.

a) *jus* tähendab antud juhul magistraadi tegevust õiguse fikseerimise alal või kohta, kus magistraat teostab oma ülesandeid.

Staadium *in jure* tähendab poolte nõudluste läbivaatamist magistraadi (ja mitte kohtuniku) poolt. Seejuures oli mõlema poole juuresolek kohustuslik. Selleks pidi hageja kõigepealt kutsuma kostja magistraadi ette: riigiorganid veel ei tegelnud kostja väljakutsumisega, see oli veel hageja „eraasi“. Meieni säilinud XII tahvli fragmendid sisaldavad üksikasjalisi reegleid, kuidas peab hageja toimima. Ta peab kostja välja kutsuma tunnistajate-kaasaaitajate juuresolekul; kui aga kostja ei tulle, siis võib hageja teda vägivaldselt tuua, jms. Juba sellest nähtub klassiloomus, mis läbistas õigusemõistmist ka vanimal ajal: vaevalt oli vaesel tegelikku võimalust toimetada säärasel teel magistraadi ette rikast patriitsi, kes oli ümbritsetud klientide ja teenrite hulgaga. Poolte ilmudes magistraadi ette nad formuleerisid oma nõudmised; hageja esitab protsessi alustamiseks vajaliku avalduse, kostja — vaided. Magistraat kinnitab tunnistajate juuresolekul esitatud avaldused (*litiscontestatio*)⁶¹ ja siis järgneb kohtuniku määramine. Kohtuniku valivad pooled ja ta määratakse magistraadi

⁶¹ On olemas arvamus, et *litiscontestatio* on poolte toiming (mis sõlmistakse magistraadi osavõtul ja isegi survele) nende vaidluse kohtusse andmise kohta.

poolt. Kui pooled kokkulepet ei saavuta, siis toimub määramine magistraadi poolt.

b) *Judicium* — asja läbivaatamine kohtuniku (*judex*) ees. Siin toimub vaidluse sisuline arutamine. Nähtavasti selliseks arutamiseks formaalset korda ette nähtud ei olnud. Arutamine seisnes poolte avalduste (hilisemal ajal ka nende poolt kaasatoodud isikute) ärakuulamise ja tõendite läbivaatamises. Pooltel oli tõendite esitamisel kasutada suur vabadus, kuid tõendite hindamine toimus kohtuniku suva kohaselt. Asja läbivaatamine lõppes seega, et kohtunik langetas oma otsuse (*sententia*).

Kui üks pooltest kohtusse ei ilmunud, siis langetati otsus kohaloleva poole kasuks.

75. Vaidlusi läbivaatavad organid. a) Vabariigi algajal toime-tasid asja läbivaatamist *in jure* konsulid. IV sajandi keskel e. m. a. läksid need funktsioonid üle uuesti asutatud magistraadile — preetorile. Rooma riigi laienemine, käibe arenemine, mitterooma kodakondsusest kaupmeeste sõidud Rooma — kõige selle tulemu-seks oli, et rooma kodanike ja peregriinide ning peregriinide-vahe-lised tülid anti III sajandi keskel e. m. a. eri preetori — *nn. prae-tor peregrinus*'e kompetentsi. Mõnedes asjades olid kompetentsed kuruul-ediilid, kes teostasid järelevalvet turgude üle.

b) Vaidluse sisulist läbivaatamist (*in judicio*) toimetab ainu-isikuline kohtunik (*judex unus*). Kohtunik valiti erilisse nime-kirja kantud isikute hulgast. Esialselt võisid kohtunikeks olla üksnes senaatorid, pärast pääses ka ratsanike seisus kohtumõist-mise ametitesse (ja varakad kodanikud — *tribuni aerarii*, kel oli 300 000 sesterti väärtuses varandust) ⁶².

Vabariigi lõpul kanti kohtunike nimekirja 900 inimest.

Judex unus'e kõrval lahendasid vaidlusi ka mõned teised organid. Juba vanimal ajajärgul toimisid *arbitri*'d; viimased tõenäoliselt vaatasid läbi naabrite ja sugulaste vahelisi vaidlusi (näiteks päranduse jagamisi) ja toimetasid kohtumõistmist vaid-luse all oleva varanduse asupaigas. Võimalik, et arbitri lahenda-da anti ka teisi asju, kus väljamõistmise ulatus oleneb kohtu-nike suvast ja hinnangust. Arbitri erineb tavalisest kohtunikust seepoolest, et asja otsustamisel etendab suuremat osa tema suva. Rooma kirjaniku Festuse sõnade järgi nimetatakse arbitriks koh-

⁶² Siin toimub samane võitlus, nagu seda oli suurorjapidajate mitme-suguste rühmituste võitlus osavõtu eest kriminaalkohtust (87). Oletatakse isegi, et kriminaalkohtu liikmeiks määratavate isikute koosseisu muutused riivasid ühtlasi ka nende kohtunike nimekirjade koostamist, kes olid kutsu-tud lahendama eravaidlusi.

tunikku, kelle suvale ja võimule usaldatakse kogu asi. Monarhia ajajärgul nimetati arbitriks isikut, kellele vaidlus anti lahendada poolte kokkuleppel ilma pöördumiseta riikliku kohtu poole (vahekohtunik).

Mõningaid rooma kodanike ja peregriinide ning peregriinidevahelisi vaidlusi vaatasid läbi *recuperatores* (kollegiaalses koosseisus — 3, 5, 7 isikut). Rekuperaatorite kohus moodustati mõnikord Rooma ja teiste riikide vahel sõlmitud lepingute alusel, kuid üldse ei ole nende kohtuorganite kompetents küllaldaselt kindlaks tehtud. Oli olemas ka kolleegium *decemviri stlitibus judicandis*. Vabariigi ajajärgul allusid sellele kolleegiumile asjad küsimustes, kas antud isik on vaba või ori (see kolleegium kadus impeeriumi perioodi algul). Oli olemas ka kolleegium *centumviri*, mis koosnes 105 liikmest, kes valiti kolme isiku kaupa igast triibusest (hiljem tõusis liikmete arv 180-ni). See kolleegium jagunes mitmesse sektsiooni. Selle kohtu kompetentsi kuulusid mõned omandiõiguse ja päranduse asjad, s. t. need asjade liigid, milledest oli ülihuvitatud orjandusliku klassi ladvik (pärast läksid tsentumviridele üle ka need asjad, mida varem arutasid *decemviri stlitibus judicandis*).

76. Legis actiones⁶³. Vanimaks meile teadaolevaks üksikisikute-vaheliste vaidluste lahendamise korraks on nn. legisaktsiooniline protsess. *Legis actio* on rooma kodaniku pidulik avaldus magistraadi ees, mis on väljendatud rangelt kindlaksmääratud sõnadega ja mis mõnikord on seotud rangelt kindlaksmääratud toimingutega ja on vajalik selleks, et kohtus alata vaidlust või teostada oma õigust. See on toiming magistraadi ees (*actio*); ta peab vastama täpselt seadusele (*lex*); sellest ongi tulnud selle protsessiliigi nimetus.

Neid toiminguid oli viis eri vormi, mis tekkisid eri aegadel.

a) *Legis actio per sacramentum* — põhimine ja kõige rohkem levinud vorm; see pärineb tõenäoliselt ajast, mil vaidlusi lahendasid preestrid, kuid meile teadaoleval perioodil on see muutunud juba ilmlikuks vaidluste lahendamise korraks.

Gajus (Inst. 4, 13 jj.) kirjeldab üksikasjaliselt seda protsessi. Seda rakendati nii omandiõiguse vaidluse puhkuldel kui ka teistes

⁶³ Sõnal *actio* on rida tähendusi. *Actio* (sõnast *agere, actum*) peatähendus on „toiming“, „tegu“. (Sama tähendus on sõnal *actus*.) Selle kõrval on sõnal *actio* rida spetsiaalseid juriidilisi tähendusi: tegu, millel on juriidiline tähendus, mis sätib või väljendab õigust, eriti toiming, mis on sooritatud magistraadi ees. *Actio* on samuti protsessuaalne termin ja tähendab nõudja toimingut, mis on protsessi alguseks — hagi, samuti nõudlus, s. t. õigus, mida teostatakse kohtus.

vaidlustes, näiteks kui hageja väidab, et kostja võlgneb temale teatava summa. Jälgime mingile asjale omandiõiguse vaidluse protsessikäiku näite varal. Vaidlusalune asi tuuakse magistraadi juurde (kui vaidlus puudutab maatükki, siis tuuakse magistraadi ette tükk sellest krundist võetud maad). Protsessi alustanu puudutab kepiga (*vindicta*)⁶⁴ vaidlusalust asja ja teatab, et asi kuulub temale. Sama kordab ka vastane. Pooled nagu valmistuksid võitlusse astuma. Kuid magistraat segab end vahele ja käsib kepid ära võtta. Siis küsib hageja kostjalt: „Nõuan, et sa ütleksid, mis põhjusel sa puudutasid oma kepiga“ (s. t. sümboolselt avaldasid, et asi on sinu). Vastane vastab: „Ma teostan oma õigust ja seepärast puudutasingi kepiga“. . . Seejärel teeb hageja kostjale ettepaneku maksta sisse teatav summa (esialgselt oli tõenäoliselt sääraseks kautsjoniks kariloom) tõendiks, et kostjal on õigus. Samase summa maksab sisse ka hageja. Seda summat hüüti *sacramentum*’iks. Toimub asja arutamine. Kohtu poolt kaotajaks tunnistatud pool kaotab oma kautsjoni. Esialgselt maksti *sacramentum* preestrite kätte ning kaotanud poole *sacramentum* langes preestrite kasuks (sellest ilmneb selle protsessi esialgne religioosne iseloom). Kuid juba kauges minevikus (millal nimelt, seda me ei tea) omandas *sacramentum* ilmliku iseloomu: ta langes riigilaeka heaks. Peale selle oli ette nähtud, et *sacramentum*’i võis sisse maksta mitte enne kohtulikku arutamist, vaid pärast otsustamist. Selles uuenduses võib näha plebeide teatavat võitu; *sacramentum*’i maksmisel enne otsust puudus varatul üldse võimalus protsessida ja selles avaldusid rikaste eesõigused kõige jämedamal kujul. *Sacramentum*’i suurus oli kindlaks määratud 500 as’ile, kui vaidlusalasja väärtus ületas 1000 as’i, ja 50 as’ile kõigil teistel juhtudel.

Asja *in judicio* läbivaatav kohtunik piirdub küsimuse otsustamisega selle kohta, kelle *sacramentum* on *justum* ja sellega ühtlasi, kelle *sacramentum* peab langema riigilaeka kasuks. Kuid see otsus on ühtlasi ka vaidluse sisuliseks otsuseks.

b) *Legis actio per manus injectionem*. Sel juhtumil on jutt võlgnikult võla sissenõudmise korrast. Kui võlgnik on mõistetud teatava summa maksmisele või kui ta võtab võla õigeks magistraadi ees või kui ta on vastutav *nexum*’i järgi (109), siis kreditor teeb 30 päeva möödudes magistraadi ees oma nõudluse teatavaks, „panebed oma käe“ võlgnikule ja viib ta enese juurde. Võlgnik ise ei võinud vastu vaielda (tema kaotas juba oma vabaduse). Kuid

⁶⁴ *Vindicta* on nähtavasti piigi sümbol.

võlgniku eest võis välja astuda mõni teine rooma kodanik (*vindex*). Toimub asja selgitamine *vindex*'i ja kreditori vahel, ja kui *vindex* kaotab, siis tal tuleb tõenäoliselt varaliselt kahekordselt vastutada. Hiljem oli *manus injectio* lubatud real teistel juhtudel, isegi kohtuotsuseta, kuid teisest küljest võis võlgnik mõnel juhul end ise kaitsta ilma vahenduseta. Antud *legis actio* tekkis tõenäoliselt õige vanal ajal, mil võlgnik vastutas oma võlausaldaja ees vahenditult oma isikuga. Selles *legis actio* vormis on märgata veel õiguse omavolilise teostamise jälgi, ja sel oli kahtlemata suur tähtsus liigkasuvõtjate nõudluste realiseerimises, kes orjastasid vaeseid.

c) *Legis actio per judicis postulationem*. *Legis actio* sellele vormile annavad mõningat selgitust mitte kaua tagasi leitud Gajuse institutsioonide fragmendid. Nagu nimetus ise näitab, on jutt hageja nõudmisest määrata kohtunik. Seda korda rakendati näiteks perekonna vara või ühisomandi jagamise puhul (ja võimalik, et üldse siis, kui vajalik oli mingit asja hinnata). On olemas andmeid, et peale selle oli käsitatav protsessivorm kaitseks nõudeõigusele, mis tekkis vandelisest lubadusest sooritada mingi tegu (*sponsio*). Nähtavasti hageja esitas oma nõudmise ja kui kostja seda ei täitnud, siis määrati viivitamatult kohtunik.

d) *Legis actio per condictionem*. See vorm tekkis nähtavasti kõigist teistest *legis actiones*'test kõige hiljem (võimalik, et II sajandil e. m. a.) ja peegeldas areneva käibe vajadusi, mille huvidele ei vastanud *sacramentum*'i nõuded. Antud protsessiliiki rakendati teatava rahasumma (*certa pecunia*) või teatava asjade hulga (*certa res*) nõudmisel. Hageja avaldas: „Ütlen sulle, et võlgned mulle 10 000 sesterti; nõuan, et sa sellega nõustuksid või seda eitaksid“. Kui kostja ei tunnistanud end kohustatud olevaks, siis hageja teatas (*condico*), et kostja ilmugu kohtuniku määramisele 30 päeva pärast.

e) *Legis actio per pignoris capionem*. Seda *legis actio*'t võib sooritada magistraadi juuresolekuta. Lausudes kindlaksmääratud sõnad, võtab kreditor võlgniku asja ja hoiab seda enda käes pandiks (*pignus*) seni, kuni võlgnik on oma kohustuse täitnud. *Pignoris capio*'t kohaldati üksnes mõnedel teatavatel juhtudel, näiteks isiku vastu, kes oli ostnud võlgu ohvrilooma, mõnede korratute maksumaksjate vastu jne.

77. Formulaarprotsess. Orjapidajate mitmesuguste rühmituste vaheliste vastuolude teravnemisega ja käibe arenemisega ei saanud legisaktsiooniline protsess, kus valitses range formalism ja mis andis kaitset üksnes täpselt fikseeritud juhtudel, enam

orjapidajate huvisid rahuldada. Vanima protsessi formalismi näite annab Gajus (Inst., IV, 11): „*Legis actiones*’eid peeti muutmatuks nagu seadusigi. Seepärast, kui keegi esitas hagi viinapuuväätide hävitamise pärast, siis ta kaotas selle protsessi, sest ta oleks pidanud neid nimetama viinamarjapuudeks: XII tahvli seadus, mille alusel esitati hagi lõigatud väätide pärast, rääkis lõigatud puudest üldse“. Vajati uut paindlikumat protsessi, mis oleks andnud kaitset ulatuslikumale huvide ringile. Nähtavasti etendas siinjuures suurt osa peregriinidele kohtuliku kaitse andmise vajadus (kes ei võinud osa võtta legisaktsioonilisest protsessist). Juriidiliste suhete korraldamine mitterooma kaupmeestega oli tingitud areneva kaubanduse vajadustest ja koos sellega oli Rooma riigi kindlustamiseks vajalik ka mõnede õiguste andmine Rooma alamatele, kes ei olnud rooma kodanikud.

Oma *imperium*’i alusel rakendab preetor järk-järgult uusi protsessivorme. Arvatavasti need vormid arenesid peamiselt *praetor peregrinus*’e tegevuse läbi (kellelt tuli tihti uute õigusvormide loomise initsiatiiv). Esialgselt kohaldati neid uusi õiguse kaitsevorme üksnes neil juhtudel, kui mingit huvi (mis oli valitseva klassi seisukohast tunnistatud kaitset vajavaks) ei saadud kaitsta *legis actio* teel. Seega siis uus, nn. *formula* *pro* *process* täitis vaid lünki. Kuid pikkamisi ta hakkas asendama ja välja tõrjuma legisaktsioonilist protsessi ja juba alates II sajandist e. m. a. muutus ta peamiseks protsessivormiks, kuigi pärastpoolegi oli mõningaid *legis actiones*’te juhtumeid.

a) Menetlus *in jure*. Juba enne magistraadi poole pöördumist peab hageja koostama oma hagi kirjaliku *formula*, s. t. esitama oma nõudmise aluse ja eseme. Tunduvat osa etendasid siin juristid. See *formula* tehakse teatavaks kostjale (*actionis editio*), et viimane saaks oma vaideid formuleerida.

Kostja kutsumine magistraadi ette toimus endise korra järgi. Ei ilmu aga kostja, siis võib teda sundida trahvi maksmisele, juhul aga, kui kostja kohtust kõrvale hoiab, antakse kostja vara hageja valdusse.

Magistraadi ees hageja põhjendab oma hagi, kostja formuleerib oma vaided. Mõnel juhul on lubatud ühe poole ülekuulamine ja vande andmine. Kui kostja võtab hagi õigeks (*confessio*), siis real juhtudel lõpetatakse edasine menetlus ja hageja saab õiguse teostada oma nõudmine.

Kohtus võivad esineda poolte kõrval ka nende poolt valitud isikud (*cognitores*, *procuratores*), kes põhjendavad poolte nõudmisi, kuid kes ei ole esindajateks sõna otseses mõttes. Magistraat

(preetor) kas tunnistab hagi vastuvõetavaks või keeldub hageja nõudluse kaitsest. Esimesel juhul preetor kinnitab hageja poolt esitatud *formula*, kannab sinna sisse kostja vaided, määrab kohtuniku ja annab viimasele käsu asi läbi vaadata. Kõik see avaldatakse kirjalikul *formula* kujul, mille töötab välja preetor.

Menelluse *in jure* lõppakt on *litis contestatio*. Preetor kinnitab, et pooled võtavad *formula* vastu, ja annavad oma asja kohtu lahendada.

b) *Formula* koostisosad. *Formula* peamisteks osadeks on: aa) *judicis nominatio* — osutamine, kes on määratud antud asja kohtunikuks, bb) *intentio* — hageja nõudluste kokkuvõte (mõnikord lisatakse *demonstratio*, mis sisaldab hageja nõude aluse, näiteks hageja poolt sõlmitud leping), cc) *adjudicatio* — kohtunikule õiguse andmine mõista hagejale omandiõigus (näiteks ühisomandi jagamise hagides), dd) *condemnatio* — käsk kohtunikule kostja „süüdi mõista“ (*condemnare*), kui hageja poolt esitatud faktid osutuvad tõendatuks, või vastasel korral vabastada kostja vastutusest. *Condemnatio* väljendub rahasummas, mille määrab preetor või vastavalt asjaoludele kohtunik.

Mõnedes *formula*tes esinevad veel täiendavad osad: ee) *praescriptio* — *formula* algusse paigutatud osutus erilistele asjaoludele, mida kohtunik pidi silmas pidama asja arutamisele asumisel, näiteks piirdumine hageja nõudluste osalise arutamisega, eriti nende maksetega, millede tähtaeg oli juba saabunud, või osutus, et kõigepealt tuleb läbi vaadata küsimus, kas hagi ei tule tagasi lükata mingi erilise asjaolu (näiteks aegumise) pärast; ff) *exceptio* — kostja vaiete esitus; *exceptio* on säärane vaie, mis osutab uutele faktidele ja nõuab erilist kontrollimist ja millede kinnitamine kõrvaldab võimaluse kostjat süüdi mõista; kostja võib tunnistada hageja osutuste õigsust, kuid ta toob ette asjaolusid, millele tõttu hageja nõudlused ei kuulu rahuldamisele; näiteks hageja kohustus võlga mitte nõudma või andis võlgnikule pikendust või hageja ise ei täitnud lepingulisi kohustusi. Kohtunik on kohustatud kontrollima *exceptio* õigsust, ja kui seal etetoodud faktid leiavad kinnitust, siis tuleb hageja rahuldamata jätta.

c) *Formula*te ja hagide tüübistumine. *Formula*arprotsessi levimisega tüübistuvad *formula*d, s. t. töötatakse välja kindlasisulised *formula*d üksikjuhtumite tervete kategooriate jaoks (näiteks ostust-müügist, üürivahetusest tekkinud hagid jne.). Selles asjas etendas tohutut osa preetori edikt: preetor teatas ette, mis juhtudel tema võimaldab kohtulikku kaitset,

ja samuti ka need *exceptiones* ed, mida tema tunnustab ja *formula* sse võtab.

Kui konkreetse nõudluse jaoks ei ole sobivat *formula* t, siis ei saadud ka protsessi võita, s. t. antud juhul ei olnud kohtulikkus kaitset. Nagu ülalpool juba tähendatud, ei olnud rooma õigus õigussuhete koosseisu abstraktselt formuleerivate reeglite kogum, vaid hagide kogum. Hageja ülesandeks on olemasolevate *formula* te hulgast välja otsida (juristi abil) sobiv. Kuid see ei tähenda, et *formula* d kujutasid enesest midagi muutmatut: sõltuvalt valitseva klassi vajadustest muutsid preetorid endisi *formula* id, tõid uusi, laiendasid juba kujunenud hagisid juhtumite ulatuslikumale ringile (sel teel tekkisid nn. *actiones utiles*) ja seega arenes formulaarprotsess.

Sellega käib kaasas ka see, et üksikud hagid ühendatakse järk-järgult hagide tüüpidesse. Eriti eristatakse: 1) *actiones in rem* ja *actiones in personam*; esimesed (asjaõiguslikud hagid) on suunatud õiguse tunnustamisele teatava asja kohta (näiteks omandi väljanõudmine, servituudi tunnustamine), teised (isikulised hagid) — kohustuste täitmisele teatava võlgniku poolt (näiteks võla tasumise nõudmine); 2) *actiones rei persecutoriae* ja *actiones poenales*; esimeste sihiks oli asjade või raha väljanõudmine, s. t. peamiselt kostja poolt rikutud seisundi ennistamine, teised taotlevad kostja karistamise sihti (näiteks mõnedel varguse juhtumitel võis kannatanu nõuda vargalt varastatud eseme neljakordset väärtust); 3) *actiones privatae* ja *actiones populares*; esimesi esitab teatud isik, kelle õigusi on rikutud, teisi võib esitada iga kodanik üldhuvide kaitseks (teise kategooria hagisid tuleb ette harva — riigivõimu poolt antud reeglite rikkumised mõnedel juhtumitel); 4) *actiones civiles* ja *actiones praetoriae* (ehk *actiones honorariae*); esimesed on rajatud õigusele, on fikseeritud seadustes ja tavades, teised — reeglitele, mis on antud preetori poolt (esimestes sisaldab *intentio* osutuse seadusele — *in jus concepta*, teistes — osutuse faktide teatavale koosseisule — *in factum concepta*). Mõnikord laiendas preetor tsiviilhagi juhtudele, mis ei vastanud selle hagi nõuetele, käskides kohtunikul asja otsustada, nagu esineksid seaduslikud tingimused (näiteks mõnikord lubati peregriinidele hagi esitada, nagu oleks hageja rooma kodanik); 5) *actiones civiles* jagunevad omakorda *actiones stricti juris* („range õiguse“ hagid) ja *actiones bonae fidei*; viimastes anti kohtunikule õigus hinnata poolte vastastikuseid suhteid mitte range juriidiliste reeglite, vaid südametunnistuse järgi (*ex fide*

bona; näiteks arvesse võtta, kas ei esinenud pettus, kas võlgnik ei täitnud oma kohustust pärast *litiscontestatio*-t jms.).

Mõningaid hagisid nimetati *condictiones*. *Condictio* esemeks on peamiselt kostjalt vara tagasisaamise nõudmised, kui see vara on tema käes õigusliku aluseta. Kuid mõnikord mõistetakse *condictio* all üldse isikulist hagi.

d) Menetlus *in iudicio*. Kohtuniku põhiülesandeks on *formula*'s osutatud faktide kontrollimine. Mingeid protsessuaalreegleid ei ole antud. Poolte (ja nende kaitsjate) seletused kuulatakse ära, vaadatakse läbi tõendid. Kohtunik võib keelduda otsuse langetamisest, kui asi tundub temale mitte küllaldaselt selge.

Kuid kohtunik on seotud osutustega, mis sisalduvad *formula*'s. Kui *intentio*'s nimetatud faktid on kinnitust leidnud, siis kohtunik on kohustatud hagi rahuldama ja ta ei või kõrvale kalduda järeldustest, mis on tehtud *formula*'s. Seega preetor määrab kindlaks hagi juriidilise koosseisu ja kohtunik uurib üksnes asja faktilist külge. Kohtunik on kohustatud otsuse tegema nende faktide piirides, mis on toodud *formula*'s. Kui *formula*'sse on libisenud ebatäpsus, siis kohtunik ei või seda ära parandada. Eriti kui hageja nõudis enam, kui kostja talle võlgneb (*plus petitio*), siis kohtunik, veendudes, et kostja ei võlgne hagejale säärast summat, on kohustatud hagi tagasi lükkama täies ulatuses. Ja hageja ei või enam esitada uut hagi vähendatud summale — tema nõudlused on juba tagasi lükatud.

Kohtuniku otsus lahendab lõplikult pooltevahelise vaidluse. Kui tulevikus sama hageja esitaks sama kostja vastu uue hagi juba kord läbivaadatud asjas, siis on kostjal õigus nõuda, et seda uut hagi ei võetaks arutusele: *bis de eadem re ne sit actio*. Seda kostja vaiet nimetatakse *exceptio rei iudicatae*.

Eelnevast käsitlusest nähtub, et formulaarprotsess tingis juristide kaasatõmbamise vajaduse nii *formula* leidmiseks hageja jaoks, nii ülesastumiseks preetori ees ja kohtus kui ka preetori abistamiseks *formula* lõplikul koostamisel. Formulaarprotsessi arenemine toimus juristide tihedal osavõtul. On selge, et formulaarprotsessi sisseseadmine on rooma õigusteaduse arenemise üheks põhjuseks.

78. Preetori poolt rakendatavad eri-kaitsevahendid. Preetori oli üheks kõrgeimaks magistraadiks; tema võis talle kuuluva *imperium*'i tõttu anda kohustuslikke käske ja karistada alistumataid. Seda oma võimalust kasutas preetor säärase huvide kaitseks, mis valitseva klassi seisukohast olid tähelepanuvääri, mida aga millegipärast ei saadud kaitsta kohtu üldkorras.

Nende eri-kaitsevahendite hulka kuuluvad:

a) *Stipulationes praetoriae*. Preetor sundis pooli sõlmima omavahel suulise lepingu (*stipulatio*). Selle eesmärgiks oli kindlustada kreditori õigust, mida ei saadud kaitsta ilma selle lepinguta. Võlgniku sundimise vahendina selle lepingu sõlmimiseks kasutas preetor kautsjoni võtmist, võlgniku varanduse andmist kreditori valdusse jms.

b) *Missio in possessionem (in bona)*. Preetor annab loa võtta valdusse mingi varandus, mis kuulub teisele isikule, kuni viimane ei soorita ühte või teist tegu. Näiteks kreditorile lubatakse võtta selle võlgniku varandus, kes ei soovi osa võtta protsessist või täita kohtuotsust.

c) *Restitutio in integrum*. Preetor ennistab „esialgsesse seisundisse“ isiku, kellele tehti kahju seaduse sätete rakendamise tagajärjel tema vastu, kui preetor leiab, et see kahju on ülekohutune. Näiteks restitutsiooni osaliseks said isikud, kes ei olnud veel 25 a. vanad, kui nad oma järelemõtlematute tegudega kahjustasid oma varandust (sel teel kaitses preetor ülika rooma noorsoo huve), või kui isik oli langenud pettuse ohvriks. Preetor uurib asja isiklikult (*cognitio*) kannatanu kaebuse alusel ja kui peab vajalikuks, annulleerib kõik kaevatud teo tagajärjed. Kui jutt on tehingust, siis peavad pooled üksteisele kõik tehingu alusel saadu tagasi andma ja järelikult ennistatakse see olukord, milles nad olid enne tehingu sõlmimist.

d) *Interdicta* on preetori käsud sooritada teatavaid tegusid või nende sooritamist hoiduda. Näiteks kui keegi hoiab enese juures võõrast last, siis preetor kirjutab ette laps isale välja anda; kui keegi keelust hoolimata ehitab võõrale krundile hoone, kirjutab preetor ette hoone ära vedada. Preetori käsu rikkumisel võib rikkujat mõista teatava summa maksmisele (mis kindlaks määratakse preetori ees poolte vahel sõlmitud stipulatsiooniga).

79. Otsuste täitmine. Kohtuniku otsust (nii legisaktsiooni-likes kui ka formulaarprotsessis) ei viida täide vahetult riigigorganite poolt. Hageja võib üksnes endale nõuda otsuse täideviimise õigust. Vanimal ajal seda saavutati *manus injectio* teel (76, punkt b). Ei täida kostja otsust vabatahtlikult, siis formulaarprotsessi juures peab hageja esitama uue hagi — otsuse täideviimise kohta (*actio judicati*). Seda hagi võib esitada vaid pärast 30 päeva möödumist. Kui otsus täidetakse *actio judicati* tulemusena, siis otsuses näidatud summa kahekordistub. Seega on otsuse vabatahtlikult mittetäitmise eest sisse toodud trahv. Kaua aega võis nõudmist pöörata kostja enese isikule. Kostja anti täielikult võla-

usaldajale, kes võis kostjat müüa väljaspool riigi piire või teda kinni pidada, kuni keegi tema välja ostis või kuni võlgnik oma võla tööga tasa tegi. Seega oli kohtuotsus allikaks, mis riigi poolt asetaski kehvikud rikkaist orjanduslikku sõltuvusse. Alles alates a. 326 e. m. a. (*lex Poetelia* järgi) ei olnud hageja enam õigustatud kostjat müüma või teda tapma.

Mõnedel juhtudel hakati nõudmist pöörama (alates II sajandist e. m. a.) mitte võlgniku isikule, vaid tema varale. Esialgselt ühendati nõudmise pööramist varale isikliku vastutusega või sellel oli iseseisev iseloom (näiteks kui võlgnik ei ole kohal või kreditor keeldub pööramast nõudmist isikule). Võlgniku kogu vara antakse kreditorile. Teatava aja möödudes kreditor müüb vara ära; vara müüakse kogu ulatuses, kuigi selle väärtus ületab võimaluma. Alates I sajandist e. m. a. võis võlgnik vabaneda isiklikust vastutusest, kui ta andis kogu oma vara kreditorile.

Otsuste täideviimise korra juhised on üheks rooma õiguse üldise halastamatuse väljenduseks võlgniku suhtes. Nende huvidel ei olnud mingit kaitset. See seletub muidugi seega, et nõudmised pöörati valdavas enamikus kehvikute vastu, kel puudus võimalus täita oma kohustusi, täita vabatahtlikult kohtuotsust jms. Orjapidajate ladviku huvisid kaitsva rooma kohtu klassiloomus avaldub siin viimistletud kujul.

80. Edasikaebamise puudumine. Vabariigi ajajärgul ei olnud ette nähtud mingit otsuste peale kaebamise normaalset viisi. Poolte poolt vormiliselt valitud ja preetori poolt nimetatud kohtunikku vaadeldi rooma rahva esindajana ja tema otsused olid lõplikud.

Otsust sai tühistada üksnes erakorralisel viisil — a) *restitutio in integrum* (78 c) kaudu ja b) magistraadi *intercessio* teel preetori *in jure* (20) tegevuse vastu. Peale selle, kui otsuse vastu olid olemas tõsised vaided, siis võis sellele järgneda keeldumine *actio iudicati*'st.

B. IMPEERIUMI PERIOOD.

81. Ekstraordinaarne protsess. Juba vabariigi aja lõpul hakkab tärkama uus protsessivorm — preetori poolt asja vahetu läbivaatamine temale antud *imperium*'i alusel. Kuna siin toimus asja otsustamine väljaspool üldkorda (*extra ordinem*), siis hakati seda protsessi nimetama ekstraordinaarseks. Teisiti nimetati seda protsessi mõnikord kognitsiooniliseks, sest et siin toimetaski magistraat ise asja uurimist (*cognitio*).

See protsessivorm hakkas intensiivsemalt arenema Rooma üleminekul impeeriumiks. Teostades sõjaväelist diktatuuri, juurivad preetorid sihikindlalt välja vabariiklikke vorme, milledes avaldub mingisuguseid demokraatia elemente: kohtunike valimine, preetori iseseisev ja järelevalveta funktsioonide teostamine osutuvad ühtimatuks impeeriorivõimuga, mis püüab enda kätte haarata kõiki riigielu alasid. Teiselt poolt, impeeriumi uus organisatsioon nõudis ühtsat tsiviilkohtumõistmise konstruktsiooni kogu riigi ulatuses.

Nagu teistelgi aladel, ei tühista imperaatorid otseselt endist korda: vana kõrvale nad toovad sisse uusi vorme ja nõrgendavad endised. Impeeriumi ajajärgu algul on olemas veel formulaarprotsess, preetorite arv isegi suureneb (18-ni), kusjuures loodi rida erifunktsioonidega preetorite ameteid (näiteks eestkostesajade alal). Kui aga preetorid lahendasid hagsid, milledes hageja nõudlus oli rajatud imperaatori korraldusele, siis preetoril puudus *formula* iseseisva väljatöötamise võimalus: nimetatud korraldused kuulusid kohuslikult rakendamisele.

Kõrvuti preetorikohtuga tekib ja areneb (muutub alates III sajandi lõpust ainsaks vormiks) imperaatori ametnike kohus. Printseps võis oma *imperium*'i tõttu arutada isiklikult igat asja väljaspool üldkorda (*extra ordinem*), ta võis anda asja otsustamise oma ametnikule. Imperaator „annab pooltele kohtuniku“ ja seepärast nimetataksegi *judex datus*’eks seda ametnikku, kellele on ülesandeks tehtud kohtuasjade läbivaatamine. Asjade säärast läbivaatamise korda nimetatakse ekstraordinaarseks protsessiks.

Roomas sai tsiviilasjades peamiseks kohtunikuks *praefectus urbi*, kelle otsuste peale võis edasi kaevata imperaatorile.

Provintsidest teostas kohtuõigust iga provintsi *praeses* või *rector* (ja ainult vähem tähtsad vaidlused otsustati ringkondades kohalike organite poolt). Peale selle võis *praeses* (peamiselt väikestes asjades) anda kogu asja tema poolt peamiselt advokaatide hulgast valitud kohtuniku (*judex pedaneus*) läbivaatamisele. *Praeses*’e otsuste peale esitati kaebus *praefectus praetorio*’le.

Nende ametnike juures tegutsesid erilised isikud asjade ettevalmistamiseks, nn. *assessores* ja *consilarii*. Peale selle oli hulk kantsleisid. Sel abistaval aparaadil oli oluline mõju protsessi tulemusele. Kohus muutub bürokraatlikuks.

Iga kohtu juurde organiseeritakse spetsiaalse juriidilise ettevalmistusega isikutest koosnev advokaatide korporatsioon (*corpus togatorum*), näiteks kuulus *praefectus praetorio* juures olevasse advokaatide korporatsiooni kuni 150 isikut.

Seatakse sisse kohtulõiv. Need kohtulõivud ja kantseleimaksud ja advokaatide honorar olid põhjuseks, et kohtuskäimine oli seotud suurte kuludega ja rahvastiku vaestel kihtidel oli küll teoreetiliselt „õigus“ kohtulikule kaitsele, kuid tegelikult puudus neil võimalus kohtu teel oma asju ajada.

82. Asjade läbivaatamise kord⁶⁵. Ekstraordinaarses protsessis kaovad asjade läbivaatamise jaotused *jus* ja *judicium*. Protsessi toimetab algusest lõpuni üks ametnik.

Hageja annab ametnikule oma hagiavalduse. Seejärel ta annab kohtu nimel kostjale kutse (*ex auctoritate judicis*) määratud päeval ilmuda asja läbivaatamisele. Kord-korralt hakatakse kostja kutsumist toimetama vahetult kohtukantselei teenistujate poolt.

Kui hageja asja läbivaatamiseks määratud päeval ei ilmu, siis asi lõpetatakse. Ei ilmu aga kostja, siis kutsutakse tema välja ametlikul teel. Kui vaatamata ettevõetud abinõudele kostja ei ilmu, võetakse asi arutusele ja hageja nõudluse tõendatuse korral saab tema kostja vara oma valdusse sel määral, kui on vajalik hageja nõudluse rahuldamiseks. Mõne aja möödudes võis vara saada müüdud ja saadud raha langes hagejale.

Kui määratud päeval ilmuvad mõlemad pooled (või nende esindajad — *procuratores*), siis kõigepealt peab kostja teatavaks tegema taandamis põhjused (kui tal neid on), s. t. vaided antud asja läbivaatamise kohta antud kohtus (näiteks kohtu mittekompetentsuse tõttu). Pärast seda esitab hageja oma nõudluse ja kostja oma vaided (*narratio proposita et contradictio objecta*).

Siis annavad pooled ja nende advokaadid vande, et nad ajavad protsessi ausameelselt ega taotle protsessi ajamisega mingit pahatahtlikku sihti (*jusjurandum calumniae*). Poolte advokaadid (*patroni, scolastici, advocati*) esinevad juriidiliste argumentatsioonidega, mis põhistavad hagi ja vaideid. Toimub tõendite läbivaatamine. Tõendite kohta ei ole kindlaid reegleid: tõendite esitamise võimalus oleneb ametnikust, kes asja arutab. Kuid tunnistajate ütlusi võetakse arvesse üksnes mitme tunnistaja olemasolu

⁶⁵ Kõrvuti meie poolt käsitletava asjade läbivaatamise üldkorraga on protsessi eriliike, peamiselt dominaadi ajajärgul. Nii võivad pooled, vältides alamastmeid, oma vaidlusega otseselt pöörduda imperaatori poole. Viimane kas annab asja läbivaatamisele ühele oma ametnikule või teeb ise otsuse. See tee oli avatud muidugi üksnes kõrgematele kihtidele, kellel oli pääs imperaatori juurde või kes andsid suuri altkäemakse kantseleis. Kõrvuti sellega seati mõnedes asjades sisse lühendatud menetlus, mille iseloomustuseks oli see, et pooled olid vabastatud kirjalike dokumentide esitamisest ja et edasikaebus ei olnud lubatud.

korral; tekib juba reegel (millel on suur tähtsus ka tsiviilprotsessi edasises ajaloos): *testis unus testis nullus*, s. t. ühe tunnistaja seletust arvesse ei võeta. Tõendite pealiigiks on mitmesugused kirjalikud tõendid.

Võrreldes formulaarprotsessiga on kohtuotsusele iseloomustav see, et kohtuotsuse sisu võib olla mitmekesisem. Kostjat võib mõista mitte üksnes rahasumma maksmisele, vaid ka asja väljaandmisele, mingi teo kordasaatmisele. Kui leitakse, et hageja nõudis rohkem kui talle kuulus, siis võib kohtuotsusega hagi nõude rahuldada osaliselt. Otsust langetavad ametnikud on imperaatori poliitika truud väljendajad. Seepärast muutub õiguse allikaks kohtupraktika, s. t. kohtute ühetaolised vaated mingis küsimuses. Teise sajandi lõpul või kolmanda sajandi algul määrati, et vaieldavatel juhtudel evib püsiv kohtupraktika seaduse jõudu (l. 38 D 1. 3).

Kui pärast kogu asja materjali läbivaatamist ametnik ei jõua järeldusele, kuidas asi lahendada, siis ta võib otsust tegemata saata asja kõrgemasse instantsi. Selles väljendub muuhulgas tolle perioodi õigusemõistmise bürokraatlik iseloom. Nimetatud juhul asi otsustatakse kõrgema instantsi poolt.

83. Otsuste täitmine. Otsuse täideviimist ei toimeta enam hageja, vaid hageja palvel riigivõimu-organid.

Otsuse sundtäitmisele võib asuda üksnes sel juhul, kui võlgnik ei täida otsust vabatahtlikult teatava aja jooksul (2 kuud).

Võlgniku isiku kinnipidamine püsib, kuid ainult neil juhtudel, kui võlgnikul ei ole vara, mis on küllaldane otsuse täitmiseks. Kuid võlgniku vabadust ei saa enam võtta kreditor: teda hoitakse kinni riiklikus türmis. Maksujõuetute võlgnike vabadusekaotamise kõrval rakendatakse sama vahendit ka mõnede fiskuse võlgnike vastu.

Otsuse sundtäitmise peamiseks viisiks on nõudmise pööramine võlgniku varandusele. Varanduse peale pannakse arest ja seda vahendit käsitatakse varanduse „pandiks“ võtmisena eesmärgiga ergutada võlgnikku täitma kohtuotsust. Mõne aja pärast müüakse võlgniku vara ära, kuid mitte koguna, vaid üksikute esemete viisi; müük lõpetatakse, niipea kui on laekunud küllaldane summa kõikide kreditoride nõudluste rahuldamiseks.

84. Edasikaebamine. Kõikide otsuste (välja arvatud imperaatori otsused) peale saab edasi kaevata. Seda nimetatakse *appellatio*ks. Kõrgem instants vaatab asja läbi sisuliselt, täies ulatuses.

Edasikaebuse avaldus tehakse tolele ametnikule, kes langetas

otsuse. Tähtaeg selleks määratakse õige lühike — 2—3 päeva. Hiljem dominaadi ajajärgul tuli kaebus avaldada suuliselt otsekohe pärast otsuse tegemist või esitada kirjalikus vormis 10-päevase tähtaja jooksul. Kaebuse saanud kohtunik peab kõrgemasse astmesse tegema asja kohta ettekande. Pooled võivad ettekandele lisandada oma kaalutlused.

Imperaatorile esitatavad kaebused vaadatakse läbi imperaatori nõukogus. Otsus koostatakse imperaatori reskripti kujul.

Aluseta kaebuse andmise eest karistati kaebajat kuni ühe kolmandiku hagihinna ulatuses trahviga ja alates IV sajandist võis teda karistada ka kriminaalkorras.

Præfectus praetorio otsuste peale ei saa kaevata imperaatorile üldise korra järgi, sest et prefekt asendab imperaatorit. Otsusega mitte rahulolev pool võib üksnes imperaatorit „tungivalt paluda“ (*supplicare*) otsust muuta.

Asja otsust sisaldavatel imperaatori reskriptidel oli seaduse jõud; neil oli juhindav tähtsus analoogiliste asjade otsustamisel tulevikus ja seepärast nad on impeeriumi perioodi üheks tähtsaks õiguse allikaks.

§ 18. Kuriteasjade läbivaatamise kord (*judicia publica*) ⁶⁶.

85. Kriminaalkohtu eriorganite tekkimine. Nähtavasti olid juba vanimal ajal kõrvuti riigivõimu üldorganite poolt kuritegude läbivaatamisega (72) loodud eriorganid kõige tähtsamate kuritegude arutamiseks. Siia kuuluvad: a) *duo viri perduellionis*, kelle pädevuses seisis ülestõusude ja reetmiste asjad, b) *quaestores parricidii*, kes toimetasid rooma kodaniku tapmise asjade juurdlust. Need organid säilisid ka vabariigi ajajärgul, kuid nende kompetents ei ole küllaldaselt selge.

86. Magistraatide ja rahvakoosolekute õigused. Vabariigi perioodil kuulus õigus mõista rooma kodanikule surmanuhtlust ja kehalisi karistusi kõrgeimatele magistraatidele, esmajoones konsulitele. Kuid nende otsuste peale võis kaevata (*provocatio*) tsentuuriate koosolekutele. Kuid kaebuse esitamine oli lubatud üksnes siis, kui otsus oli tehtud Roomas või vähemalt ühe miili kauguses linnamüürist. Väljaspool Rooma enda piiri oli magistraatide võim piiramatult (kuid hiljem lubati apelleerida Rooma

⁶⁶ Kindel kord oli loodud Roomas rooma kodanikele. Mis puutub aga mittekodanikesse, siis toimus nende süüdistamine ja karistamine ilma mingisuguste protsessuaalvormideta. Küsimuse lahendas asjaomase magistraadi suva.

nendel rooma kodanikel, kellede kohta provintside valitsejad olid langetanud süüdimõistva otsuse). Apelleerimisele ei kuulunud diktaatorite otsused.

Kõikidel magistraatidel oli õigus määrata kodanikele rahatrahvi. Aga kui magistraat mõistis teatavast määrast suurema trahvi, siis võis selle otsuse peale kaevata tribuutkoosolekule.

Säärastes tingimustes ei olnud magistraatide karistusotsused (vabariigi ajajärgu esimesel poolel) lõplikud ja kuulusid real juhtudel revideerimisele.

Magistraat formuleerib süüdistuse ja nimetab karistuse, mille ta kavatseb kahealusele määrata. Kui süüalune ei anna käendust, siis võib teda kinni pidada. Süüdistuse esitamine toimus, vähemalt mõnel juhul, avalikult (*contio*⁶⁷). Asja arutamisel kanti ette süüdistus ja kaitsekõned, uuriti tõendeid, eriti kuulati tunnistajad üle. Kui kuulati üle orje, siis neid piinati. Pärast asja läbi vaatamist langetas magistraat otsuse ja määras karistuse⁶⁷.

Kui süüalune apelleeris rahvakoosolekule, siis karistust täide ei saadatud ja asi anti koosolekule. Koosolekul lahendati asjad üldkorra järgi, mis oli ette nähtud rahvakoosolekute jaoks (18). Muidugi oli orjapidajate valitsevatel rühmitustel võimalust mõjutada asja kohta tehtavat otsust. Lisaks sellele võis süüalune kuni viimse tsentuuria või triibuse arvamuse avaldamiseni oma otsuse teatavaks teha ja maapakku minna. Sellega ta kaotas rooma kodakondsuse ning hääletamine lõpetati.

37. Quaestiones perpetuae. Kuritegude arvu suurenemine ja kriminaalasjade kiirema läbivaatamise kindlustamise vajadus vabariikliku perioodi teisel poolel kutsusid esile kriminaalkohtu eriorganite kujundamise.

Juba II sajandi (e. m. a.) algul moodustasid rahvakoosolekud (senati ettepanekul) erakorralisi kohtuid (*quaestiones extraordinariae*) üksikute kuritegude arutamiseks. Nende kohtute esimehed määras senat. Nende otsused ei kuulunud apelleerimisele.

Teise sajandi (e. m. a.) keskpaiku asutati alatised kohtud (*quaestiones perpetuae*). Nende võimkonda kuulusid esialgselt ametialased kuriteod, eriti altkäemaksu asjad, kuid hiljem anti nende pädevusse ka teisi asju (eriti laiendati nende kompetentsi alates Sullast — a. 82 e. m. a.).

Quaestiones perpetuae valitakse üheks aastaks. Üldreeglina seisab nende eesotsas preetor. Nende koosseisu kuuluvad preeto-

⁶⁷ Tuleb tähendada, et see kord ei olnud ette nähtud seadusega, vaid oli üksnes tavaks. Tõenäoliselt rakendati rohkem lihtsustatud korda, kui toimusid ülestõusud jne.

rite poolt valitavad kohtunikud (*judices selecti*), arvult 300—450 isikut. Üksiku asja otsustamiseks moodustati kohtunike koosseis liisu järgi (asja arutavate kohtunike arv ei ole täpselt teada; mõnel juhul oli kohtu koosseisus 30—40 kohtunikku). Pooltel on kohtunike taandamise õigus.

Esialgselt valiti kohtunikke senaatorite hulgast (ja seega oli *quaestiones perpetuae* loomine mõnede kohtulike funktsioonide üleminekuks rahvakoosolekult orjapidajate ülemkihilile). Teise sajandi lõpul ja esimesel sajandil e. m. a. toimub ratsanike äge võitlus nende laskmise eest *quaestiones*'te koosseisu. Selle tulemusena moodustatakse alates a. 70 e. m. a. kohtunike koosseis võrdselt kolmest grupist — senaatoritest, ratsanikest ja iseseisvatest kodanikest (*tribuni aerarii*).

Quaestiones perpetuae arenemise tagajärjel kaotasid vabariigi aja lõpul rahvakoosolekud oma kohtufunktsioonid.

Quaestiones perpetuae'de menetluse korra määras peamiselt tava ja see oli põhiliselt järgmine:

Süüdistajaks võis olla iga rooma kodanik, kuid nõutav oli preetori luba. Kui süüdistajana tahavad esineda mitu isikut, siis valiku nende vahel teeb preetor. Pärast süüdistamiseks loa andmist kannab süüdistaja ette süüdistuse (*libellus inscriptionis*) isiku juuresolekul, kelle vastu on asi algatatud. Viimane muutub sellest momendist alates süüdistatavaks ja ta kaotab õiguse olla riigiametites. Protsessi ettevalmistamiseks (*inquisitio*) anti süüdistajale teatav aeg.

Määratud päeval toimus asja arutamine *quaestio perpetua*'s. Süüdistaja mitteilumumisel langeb süüdistus ära ja süüdistaja saab karistada (rahatrahv ja usalduse kaotus — *infamia*). Süüdistatava mitteilumumisel arutatakse asja tema tagaselja (aga kui süüdistatav läks maapakku ja seega eneselt võttis rooma kodakondsuse, siis asi lõpetatakse). Asja läbivaatamine seisneb poolte või neid esindavate isikute (*patroni* ja süüdistatava poolt — *advocati* või *laudatores*) ärakuulamises ja tõendite läbivaatamises. Põhitõenditeks on tunnistajate ütlused, dokumendid, orjade ülekuulamise protokollid (orjad kuulati üle protsessi eelstaadiumil, kusjuures neid piinati).

Otsuse tegemiseks kohtunikud eemaldusid. Otsus langetati hääletenamise alusel. Hääletamine toimus tahvlikese äraandmise teel kohtunike poolt. Tahvlike tähega A tähendas õigeks mõistmist (*absolvo*), täht C tähendas süüdimõistmist (*condemno*). Kui kohtunik tunnistas asja mitteküllaldaselt selgitatuks, siis ta andis tähega L varustatud tahvlikese (*non liquet*); kui enamik

kohtunikest leidis asja olevat mitte küllalt selge, siis asuti uuesti asja läbivaatamisele.

Quaestiones perpetuae otsused ei kuulunud edasikaebamisele.

Süüdistatava õigeksmõistmise korral võidi algatada süüdistust süüdistaja karistamiseks laimamise eest. Vastupidi, kui kohtu alla antu on süüdi mõistetud, siis süüdistaja võib kohtumääruse alusel saada tasu (mitte ainult rahalist, vaid ka muul kujul).

88. Protsess impeeriumi perioodil. Impeeriumi perioodil toimub piiramatult võimu keskendamine imperaatori kätte eesmärgiga kiiresti ja otsustavalt võidelda kõiksuguste rünnetega orjandusliku korra vastu. Endised kohtuorganisatsioonid valitava kohtukoosseisuga ja menetluse avalikkusega ei ole imperaatori käes küllaldaselt paindlikud ja kuulekad vahendid; nad langevad tagaplaanile ja kaovad hiljem. Monarhia perioodil rahvakoosolekud ei tegele üldse enam kriminaalasjade läbivaatamisega. Algul piiratakse *quaestiones perpetuae* de kompetentsi ja hiljem need organid kaotatakse (II ja III sajandil).

Printsipaadi algul toimetas mõnedes poliitilistes kuritegudes (milledesse olid segatud kõrgeimad ametiisikud) kohtumõistmist senat. Kuid senati määrused neis asjades seisid printsepi üldmõjutuse all ja ei saa juttu olla mingist senati iseseisvusest (30). Aegamööda senati kohtufunktsioon piirdub mõnede kuritegude läbivaatamisega, mis on toime pandud senati liikmete poolt ⁶⁸.

Kohtuvõimu põhiorganiks muutub imperaator. Viimane ei ole ainult seadusandja ja kõrgeim administraator, vaid ka „õigusemõistmise allikas“. Oma *imperium* i tõttu võib imperaator teha igas asjas isiklikult otsuse (kusjuures asja eeluurimine toimub mõnikord imperaatori nõukogus). Sel juhtumil ei ole imperaator seotud kehtivate seadustega. Enamikul juhtudel paneb imperaator kriminaalasjade läbivaatamise oma kõrgeimate ametnike peale — *praefectus praetorio* tele, *praefectus urbi* dele, provintside valitsejatele jne. Need ametnikud tegelesid kriminaalasjade läbivaatamisega oma teiste funktsioonide kõrval. Seega siis kadusid erilised kohtuorganid (mis olid vabariigi perioodil) ja kohtulik menetlus kuulus administratiivsete funktsioonide üldkoosseisu.

Seda uut kriminaalasjade läbivaatamise korda nimetati „erakorraliseks“ ⁶⁹ uurimiseks“ (*extraordinaria cognitio*). Seda rakendati esialgselt üksnes tegude toimepanemise puhkudel, mis olid

⁶⁸ See ei takistanud printsepi talifamast senaatoritega oma suva kohaselt.

⁶⁹ Erakorraliseks nimetati seda korda selles mõttes, et ta esialgselt vastandati endisele, tavalisele kriminaalasjade läbivaatamise korrale.

kuulutatud imperaatori korraldustega kuriteolisteks. Kuid hiljem laiendati see kord printsepi *imperium*'i tõttu ka teiste kuritegude kohta.

Asja menetlusel on järgmised iseloomujooned. Ei olnud mingit kindlaksmääratud protsessuaalkorda. Asi alustatakse ükskõik missugusest allikast saadud teadete alusel selle ametniku suva järgi, kelle kompetentsi kuulub asja arutamine. Tohutut osa etendavad salakaebused, kusjuures seatakse sisse salakaebajate tasusüsteem. Asja algatanud ametnik toimetab asja juurdlemist (oma kantselei abil); temast sõltub tõendite vastuvõtmine ja hindamine. Piinamist rakendatakse ka vabadele inimestele (välja arvatud kõrgeimad seisused ja sõdurid); piinamist võib toimetada nii süüdistatava kui ka tunnistajate kallal. Ametniku isikus on ühendatud uurija, süüdistaja ja kohtunik. Asja juurelnud ametnik langeb ise ka otsuse. Ametnik toimib oma suva järgi kõikides staadiumides alates asja algatamisest kuni otsuseni (seda enam, et nagu me allpool VII peatükis näeme, ei olnud kindlaid reegleid ei kuritegude koosseisu ega karistuste kohta). Kogu menetlusel lasub läbipaistmatu kantseleilik saladus. Kahtlemata etendasid suurt osa altkäemaksud ametnikele ja kantseleiteenistujaile, kelledel tegelikult oli suur mõju asja lõpptulemusele.

Ametnike otsuste peale võis kaebust esitada imperaatorile. Viimane võis oma suva kohaselt otsuse tühistada või muuta. Ka selles staadiumis etendasid tegelikult tohutut osa imperaatori kantseleiametnikud ja edasikaebamine oli seotud uute altkäemaksudega.

Alates III sajandist saab provintsi valitsejate poolt läbivaadatud asjade jaoks apellatsiooni instantsiks *praefectus praetorio*.

V peatükk.

Eraõigus⁷⁰. Vanim periood.

§ 19. Vanima eraõiguse üldine iseloom. § 20. Perekond. § 21. Omand. § 22. Pärimine. § 23. Tehingud. § 24. Deliktid.

89. Eraõiguse mõiste. Käsitluse süsteem. Lähtudes puhtjuriidilistest tunnustest jaotasid rooma juristid kogu õiguse

⁷⁰ Rooma ei tundnud terminit „tsiviilõigus“ selles mõttes, nagu see termin selle sai järgneval epohhil, s. t. vara- ja perekonnaõiguse mõttes. Roomas tähendas *jus civile* (hilisemal ajal) üldse Rooma riigi õigust, mis hõlmas riigi-, kriminaal-, era- ja protsessiõigust (66).

kaheks suureks alaks — avalikuks õiguseks ja eraõiguseks. „Avalik õigus“, ütleb Ulpianus, „on õigus, mis puudutab Rooma riigi seisundit (*ad statum*), eraõigus — üksikisikute kasu, sest et ühed asjad moodustavad avaliku, teised erakasu; avalik õigus hõlmab pühamuid, preestreid (nende tegevust), riigiameteid; eraõigus jaguneb kolme ossa: ta koosneb loomulik-õiguslikest eeskirjadest, või rahvaste ⁷¹ eeskirjadest või tsiviilõiguslikest eeskirjadest (riigi eeskirjadest)“ (I. 1. § 2 D. 1. 1). Eraõigus (*jus privatum*) koosseisu kuuluvad kõik üksikisikute õigussuhted, eriti ka vaidluste lahendamine (*judicia privata* — 73). Kuid käesolevas peatükis me võtame vaatluse alla üksnes üksikisikute materiaalsed (erinevalt protsessuaalsetest) õigussuhted (kohtuliku kaitse kohta vt. IV peatükki).

Mis puutub eraõiguse süstemaatikasse, siis kõige üldisema juhise annab Gajus: „Kõik õigused, mida me kasutame; käivad kas isikute, asjade või tegude (*actiones*) kohta (Gai Inst. I, 8). Sellest jaotusest me peamegi kinni. Meil on seepärast vajalik vaadelda:

a) rooma kodanike õigusvõimet ja selle kitsendusi, perekonnasuhte korraldust;

b) õigussuhteid, mis tulenevad asjade kuuluvusest üksikisikutele, kõigepealt omandiõigust. Seoses sellega tuleb vaatlamise alla võtta ka pärimine, mis on üheks varanduse ühelt isikult teisele ülemineku liigiks;

c) juriidilisi tegusid, s. t. lepinguid ja lubamatuid tegusid.

Nende küsimuste vaatlemist tuleb toimetada ajajärkude viisi. Eraõiguse alal on otstarbekohane kogu käsitus jaotada kahte perioodi:

a) vanim periood (kuni IV—III sajandini e. m. a.) — väikese riigi periood väikemaaomandiga, arenematu käibega, orjusega alles koduse orjuse kujul;

b) rooma eraõiguse õitsengu periood (alates III sajandist e. m. a. kuni III sajandini) — selle „maailma-suurnriigi periood“, kes oli rajatud orjade ekspluateerimisele ja suurmaavaldusele, kellel oli ulatuslik kaubandus ja kes vajas eraõiguse arenenud süsteemi. Impeeriumi aja eristamine eri perioodiks ei ole antud juhul otstarbekas: printsipaadi periood mahub eraõiguse alal vahetult rooma õiguse õitsenguepohhi (Marx ja Engels, I, 636, vt. ülalpool, 62). Dominaadi perioodi, mis on orjandusliku ühiskonna lagunemise periood, iseloomustab õiguse edasise arene-

⁷¹ On mõeldud *jus gentium* (118).

mise nõrgenemine. Tekivad vaid üksikud uuendused, põhiliselt aga säilivad õigusnormid, mis olid välja töötatud rooma eraõiguse õitsenguperioodil. Üldreeglina ei paku dominaadi perioodi uuendused suurt huvi. Kõige tähtsamaid nende hulgast võib märkida eelneva perioodi õigusinstituutide käsitlemisel.

§ 19. Vanima eraõiguse üldiseloom.

90. Üldised kaalutlused. Vanimal ajajärgul kujutas Rooma enesest väheldast põllumajanduslikku riiki. Veel säilib kogukondlik omand (näiteks on olemas riigimaa — *ager publicus*). Kuid selle kõrval tekib ka eraomand orjade, koduse majapidamise esemete ja hiljem ka maa peale. „Tõeline eraomand tekib antiiksetel rahvastel, nagu ka uutel, ainult koos vallasomandiga (orjus ja kollektiivne organisatsioon) (*dominium ex jure Quiritium*)“ (Marx ja Engels, IV, 52). Tavaõigus sisaldab veel, eriti perekonna ja pärimise alal, ürgsete tavade jooni, kuid tavad on võtnud juba õigusliku iseloomu (vt. ülalpool, 54).

Täisõiguslikuks isikuks, õigussubjektiks on üksnes rooma kodanik (41). Õigus teenindab valitseva klassi poolt toimepandava riisumise seadustamise sihte; temas peegelduvad „veel kõige jämedamal kujul individuaalsed tegelikud suhted“ (Marx ja Engels, IV, 325). Vanim eraõigus, mida roomlased nimetasid „kiviriitlikuks õiguseks“ (*jus Quiritium*), on vähe arenenud, puine ja näeb ette üksnes vähearvulisi kõige lihtsamaid tehinguid. Perekonda iseloomustab selle suletus, orjad ja perekonna vabad liikmed on allutatud perekonna peaaegu piiramatule võimule. Käive ei ole veel arenenud. Laenutajal on tohutu võim laenuvõtja isiku üle. Ostutehingud on haruldased nähtused (selle perioodi mälestise — XII tahvli — üldise iseloomustuse kohta vt. ülalpool, 55).

Koos sellega tuleb tähendada, et õigus on vahetult seotud usundiga; õiguse rikkumine toob tihti enesega kaasa religioosse sanktsiooni.

91. Formalism ja sümboolika. Vanim õigus on täis formalismi. Juriidiliste tegude kehtivuseks oli vajalik teatavate sõnade lausumine, rangelt kindlaksmääratud tegude sooritamine (vt. näiteks, 76 — legisaktsioonilise protsessi kohta). Sellel pinnal areneb õigussümboolika (kuigi õiguslikud sümbolid etendasid Roomas vähemat osa kui teistel rahvastel). Käsi on võimu sümbol, käega kinni haarata (*manu capere*) tähendas saada omanikuks (*mancipatio*), abielunaine oli *in manu mariti*. Puudutada asja kepiga, mis tõenäoliselt asendas piiki, tähendas tõestada oma võimu asja

suhtes. Kohtusse tuli tuua vaidlusalune asi; kui tüli käis karja kohta, siis sümboliseeriti karja lambaga, kitsega või villatutiga (Gai Inst., V, 17), jne. Enesestmõistetav oli, et need õiguslikud sümbolid olid osalt veel olemasoleva, osalt möödunud aja reaalsuse peegeldused. *Manus* naise suhtes väljendas mehe piiramatut võimu, kepp väljendas jõuga õiguse teostamise barbaarset viisi jne. Formalismil ja sümbolismil oli muide see tähendus, et nad pidid toimetatava akti ligikondsete mällu suruma; kirjalikkus ei olnud arenenud ja toimepandavate tegude teadvuses säilitamiseks oli tarvis erilisi viise. Sellest siis järgnebki juriidiliste aktide avalikkus — nende sooritamine kodanike koosolekul⁷² või tunnistajate juuresolekul.

Ühtlasi oli formalism kasulik ekspluataatoritele — rikastele. Neil oli rohkem võimalust peensusteni uurida kehtivaid tavandeid ja anda nende poolt sooritatavale aktile juriidiliselt laitmatu vorm. Vaene võis teadmatusest mitte täita vajalikke formaalsusi ja mitte õigust saada, mitte vabaneda kohustustest, kuigi ta sisuliselt tegi kõik, mis tundus vajalikuna — maksis hinna jms. Formalismi säärase kasutamise kajastusi näeme hilisemal perioodil, mil preetor oli sunnitud pehmemdama formaalsuste tähtsust, kui pool tegutses heausklikult. Muidugi, mõnikord andis formalism kasu mitte ainult üksikutele ekspluataatoritele. Formalism lõi mingisuguse korra, mis vastas valitseva klassi kui terviku huvidele; formalism oli teatavaks garantiiks võõra omandi omavolilise eksproprieerimise vastu jms. Sellest seisukohast oli formalism ajalooliselt samm edasi võrreldes aegadega, mil „individuaalsed faktilised suhted kõige jämedamal kujul moodustavadki vahetu õiguse“ (Marx ja Engels, IV, 325).

Samuti on vanimale õigusele omane erakordne konservatism. Juriidilised vormid avaldavad suurt visadust, nad säilitavad oma jõu ka siis, kui suhete olemus juba tunduvalt on muutunud. Uued suhted ei leia enesele mitte kohe uut õigusvormi, vaid nad surutakse vanade formelite ja instituutide raamidesse. See nähtus on üldse iseloomulik ekspluataatorliku ühiskonna õigusele, kuid Roomas võib seda märgata eriti selgesti. Ekspluataatorid püüavad säilitada õigusvorme muutmatuina; sellega püüavad nad toonitada õiguse vankumatust, erilist autoriteetsust, „pühadust“, nagu eksisteeriks õigus sõltumatult elulistest vahetorkadest. Formalism, sümbolism ja konservatism, need kuju-

⁷² Kuid on vaja tähendada, et vanimal perioodil oli rahvakoosolekutel aktide sooritamise sihiks kodanikelt loa saamine selleks aktiks, näiteks lapendamiseks.

tavad enesest niisuguseid nähtusi, mis ka väliselt sugulustab õiguse usundilise kultusega.

§ 20. Perekond.

92. Familia. Kõige vanemal perioodil, mille kohta meil on säilinud teatmeid, oli Roomas juba olemas patriarhaalse perekonna vahevorm. Kuid see perekond — *familia* — ei tähenda ainult vanemaid ja lapsi: rooma *familia* oli laiem koondis ja siia hulka kuulusid kõik meesisiku — perekonnapea — *paterfamilias*'e⁷³ võimu all olevad. „Oluliseks on mittevabade arvamine perekonna koosseisu ja isavõim; seepärast on selle perekonnavormi väljakujunenud tüübiks rooma perekond“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 41).

Printsiibilt on *paterfamilias*'e võim piiramatu kõikide perekonna koosseisu kuuluvate isikute suhtes. Tema õigus ulatub isegi kuni tapmiseni — *potestas vitae necisque* (Marx ja Engels, XVI, I j., 41). Riik mitte ainult ei seganud end sise-perekondlikesse vahekorrisse, vaid garanteeris *paterfamilias*'e võimu. *Paterfamilias*'e võim on piiramatu, ka ajaliselt: see lõpeb alles tema surmaga⁷⁴. Kuid vanimal ajajärgul me ei märka veel perekonnapea eraomandiõigust kogu perekondlikule varale; siin leidsid veel perekondliku omandi jooni (isegi § 3 I 3. 1 räägitakse, et vanema surma järel nagu kestaks omand).

Familia koosneb: a) naisest, b) lastest ja nende järglastest, c) orjusse võetud vabadest inimestest (maksujõuetud võlgnikud, ostetud vaeste lapsed), nn. *personae in mancipio*, d) orjadest. Kõik nad seisavad majajaisanda eluaegse võimu all. Aga kui *paterfamilias*'e surmaga pojad muutusid vabadeks, kui orjusse võetud end välja ostsid (kuigi harukordadel) või oma võla tasa töötasid, siis orjad jäid ka pärast *paterfamilias*'e surma orja seisundisse ja läksid pärandusena üle lastele.

⁷³ Sõnal „*familia*“ on hulk tähendusi. Esialgselt tähendas see orja (Marx ja Engels, XIV, I j., 41). Peale selle tähendas sõna „*familia*“ vara, kõik, mis kuulus kodusesse majapidamisse, isikuid, kes olid „*paterfamilias*'e“ võimu all, s. t. kes olid omavahel sugulusega seotud.

Allikad ei anna meile konkreetseid andmeid matriarhaadi kohta Roomas. Kuid mõningad mälestised selle kohta nagu oleksid säilinud. Näiteks esitatakse ühes hilisemas kogus (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* 4.8) Papinianuse sõnad selle kohta, et ühe vanima valitseja seaduse järgi oli isale antud poja suhtes õigus elu ja surma üle. Tähendab, isavõimule ei vaadatud kui põlisele institutsioonile.

⁷⁴ Ja *paterfamilias*'e poolt rooma kodakondsuse kaotuse korral.

Orjapidamise arenemise ja orjatöö tähtsuse suurenemise mõjul laguneb ka vana rooma perekond. Kuid see protsess langeb juba vabariigi aja teise poolele.

93. Abielu. Roomlased nimetasid „õigeaks abieluks“ (*justum matrimonium* ehk *justae nuptiae*) mitte igat mehe ja naise ühendust, vaid ainult säärast, mis vastas seaduses nimetatud tingimustele; üksnes sel juhul olid abielus sündinud lapsed rooma kodanikud.

Kui abielu sõlmiti isikute vahel, kes olid nende perekondade peade võimu all (ja see oli tavaline nähtus), siis oli paratamatuks tingimuseks kahe *paterfamilias*'e vaheline kokkulepe; abiellu astujate isiklik nõusolek hakkas juriidilist tähtsust omandama alles järgneval perioodil. Nähtavasti eelnes abielu sõlmimisele perekonnapeade eelkokkulepe kaasavara või lunahinna kohta; sellele eelkokkuleppele anti lepingu vorm (*sponsio*) ning selle mittetäitmine tõi enesega kaasa varandusliku sanktsiooni.

Justum matrimonium'i sõlmimiseks olid järgmised tingimused:

a) Kummalgi abiellujal pidi olema rooma seaduste poolt tunnustatava abielu sõlmimise õigus (*jus conubii*). Seda õigust evidis üksnes rooma kodanikud ja mõnikord *latini veteres* (46). Peregrinidel oli *jus conubii* ainult selle õiguse erilise andmise korral neile. Esialgselt plebeidel ei olnud lubatud abielluda patriitsidega. Kuid aastal 445 e. m. a. saavutasid plebeid selle kitsenduse tühistamise.

b) Teatava vanuse saavutamine. Esialgselt pidi isa tõendama, et tema poeg või tütar on saanud suguküpsaks. Kuid küllalt varakult määrati tütarlastele üldiseks abiellumiseeaks 12 a., kuna noormeestele kindla abiellumiseea määramine (14 a. v.) toimus alles hiljem.

c) Suguluse puudumine: üldreeglina oli keelatud ühte sugukonda kuuluvate isikute abielu (Marx ja Engels, XVI, I j., 100).

Abielu sõlmimise viisid:

a) *Confarreatio* — religioosne tavand preestri juuresolekul, millega kaasnes leiva ohvriks toomine (*farreus*) kindlate sõnade ja tseremooniaga. Nähtavasti rakendati seda vormi üksnes patriitside kohta.

b) *Coemptio* — naise ostmine *mancipatio* kujul (108). Esialgselt kujutas see vorm endast reaalselt ostu, mille sooritas *paterfamilias* naise omandamiseks perekonna tööde tegemiseks ja laste

sünnitamiseks. Kuid aegade jooksul see abielu sõlmimise viis sai vaid sümboolse tähenduse.

c) *Usus* — naise üle võimu teostamine üldise igamistähtaja jooksul, s. t. ühe aasta vältel. Võimalik, et see viis kinnitas abielu, mis oli sõlmitud ilma nõutavate formaalsusteta, kuigi see sõlmimine oli teostatud kummagi perekonnapea kokkuleppel ja tavandite sooritamise (näiteks naise pidulik viimine mehe majja). Gajus (Inst. I, 111) teatab, kui naine ei soovinud, et mees ta üle võimu saab, siis pidi ta XII tahvli seaduste järgi veetma igal aastal kolm ööd väljaspool mehe maja ja seega katkestama igamise.

94. Abielunaise õiguslik seisund. Abielu sõlmimisega langeb naine mehe võimu (*manus*) või *paterfamilias*'e võimu alla, kui mees on võimualune isik. Võimalik ka, et võimualusel pojalt oli *manus* oma naise üle (Ulpiani lib. sing. 22. 14); siin oli tõenäoliselt kahekordne võim — äia ja mehe oma.

Naine astub mehe perekonda, on selle perekonna kultuse osaline, kaotab juriidilise seose oma endise perekonnaga ja vabaneb oma endise *paterfamilias*'e võimu alt. Sümboolselt avaldus see selles, et naine võttis mehe perekonna vett ja tuld (l. 66 § 1 D. 24. 1)⁷⁵. Naine on mehe suhtes õigusteta. Mees haaras ka kodus juhtimise ohjad, aga naine „... muudeti mehe ihade teenijaks, orjaks, lihtsaks lastesünnitamise vahendiks“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 40). Rooma perekond oli rajatud perekonnaliikmete eksploateerimisele perekonnapea poolt: „Esimene klassisurve langeb ühte naissoo orjastamisega meessoos poolt“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 48).

Naisel ei ole isiklikku õigusvõimet. Tema õiguslik seisund tehakse üheväärseks laste seisundiga. Naise varandus on mehe või *paterfamilias*'e omandiks. Seepärast ta ei saa iseseisvalt sooritada tehinguid ja esineda kohtus. Tema elu surutakse perekonna majapidamise juhtimise kitsastesse raamidesse.

Mehel on võim naise isiku üle. Seda võimu kitsendatakse mitte õigussätetega, vaid ühiskondlikkude vaadetega. Kuid on kindlaks tehtud, et mees võis truudusemurdmise korral naise ära tappa. Tuleb aga tähendada, et tegelikus elus rooma kodanike naised evisid lugupidamist. „Roomlaste juures... naisel oli suurem vabadus ja lugupidamine kui kreeklaste juures“ (Marx ja

⁷⁵ Vee ja tule juurde lubamine väljendas üldse inimese vastuvõtmist kollektiivi, seepärast kodakondsuse kaotus ja pagendamine olid seotud *aquae et ignis interdictio*'ga („eemaldamine veest ja tulest“).

Engels, XVI, I j., 50). Halikarnassose Dionysiose legendi järgi tahtis Romulus, et naine võtaks osa kogu varast ja pühamutest (2. 25). Hilisemate juristide sõnade järgi abielu on „kogu elu ühendamine, jumaliku ja inimliku õiguse ühistamine“ (l. 1 D. 23. 2). Naine on majas perenaine (*paterfamilias*).

95. Abielu lõpetamine. Abielu lõpeb ühe abikaasa surmaga, samuti ka tema vabaduse või kodakondsuse kaotuse puhul (näiteks kui mees langeb vangis).

Muudel juhtudel võis ainult mees (või *paterfamilias*) omal tahtel abielu lõpetada. Sisuliselt oli see naise äraajamine perekonnast. Kuid abielu lõpetamine nõudis kindlate vormide silmaspidamist. Kui abielu oli sõlmitud *confarreatio* vormis, siis oli vajalik toimetada „vastupidine“ usundiline tavand, nn. *diffarreatio*. Muudel kordadel naine „müüdi tagasi“ endisele *paterfamilias*-ele või variisikule, sihiga seda naist hiljem vabastada. Kuid võimalik, et vanimal ajal toimus ka tõeline naise müümine. Naisel aga kui võimualusel isikul puudus õigus nõuda abielu lõpetamist.

Kui abielu lõppes, siis naine ei muutunud iseseisvaks inimeseks. Vanimal perioodil pandi *in manu* mitteolev naine eestkoste alla. Seega kogu naise elu möödus mehe võimu all: isa — mees — eestkostja.

96. Laste õiguslik seisund. Nagu juba öeldud, oli vana-rooma perekond rajatud kõikide perekonna koosseisu kuuluvate isikute ekspluateerimisele perekonnapea poolt. *Paterfamilias*-e suhtes olid lapsed samases juriidilises seisundis nagu isikud *in mancipio* ja orjad. Neil lasus *paterfamilias*-e piiramatul võimel. Lapsed olid *personae alieni juris*, s. t. eraõiguse seisukohalt vaadatuna neil polnud iseseisvat õigusvõimet, vaid nad võisid teostada üksnes võõrast õigust — *paterfamilias*-e õigust. Ja täisealisuse saavutamise ei toonud selles suhtes mingit muutust: *paterfamilias*-e võim oli eluaegne.

Isa võis mitte tunnistada vastsündinut oma lapseks, s. t. mitte võtta teda oma perekonda. Ta võis lapse tappa. Kuid nähtavasti oli ses suhtes juba vanasti tehtud mõned kitsendused. Vanima epohhi kajastusi on näha Halikarnassose Dionysiose poolt üleskirjutatud legendist: Romulus keelas ära alla 3-aastase lapse tapmise, välja arvatud monstrumina sündinud ja vördjad, keda võis tappa otsekohe peale sündimist. Kuid lapse tapmiseks on vajalik last näidata viiele lähemale naabrile ja viimased peavad isa otsuse heaks kiitma.

Isa võis oma last müüa, ta võis teda orjusteenistusse anda. Kuid ka need aktid ei lõpetanud isa võimu. Gajus toob ära XII tahvli reegli selle kohta, et poeg vabaneb isa võimu alt alles pärast seda, kui isa teda on kolm korda mujale andnud.

Kõik, mida lapsed muretsevad, on isa omand. Kui võimualune tekitas kellelegi kahju, siis selle kahju eest vastutab *paterfamilias*, kuid ta võis võimualuse anda kannatanule (116).

Võimualuste isikute (eriti poegade) seisundi iseärasuseks oli Roomas see, et poja õigusvõime kaotus perekonnas ei mõjutanud tema poliitilist õigusvõimet. Poeg võis kuuluda sõjaväe koosseisu, osa võtta rahvakoosolekust ja vaatamata sellele oli ta perekonna piirides oma isale allutatud.

97. Lapsendamine, s. t. antud perekonda mittekuuluva inimese võtmine võimualusena perekonda, poja seisundisse. Eristatakse kahte lapsendamise juhtu:

a) isiku lapsendamine, kes kuulub teise perekonda (*adoptio*); see toimus võimualuse sümboolse müümisega tolle perekonna pea poolt, kuhu ta kuulus, selle perekonna peale, kuhu ta astub. Kui osteti võõra poeg, siis oli endise isavõimu lõpetamiseks vajalik sooritada kolm korda võõrandamisakt;

b) iseseisva inimese, eriti *paterfamilias*'e lapsendamine (*adrogatio*). Säärane lapsendamine toimus preestrite osavõtul (tõenäoliselt, kes olid asja uurinud) ja teostus rahvakoosoleku otsusega (kuriaat-komiitsial); rahvas pidi andma oma sanktsiooni iseseisva *paterfamilias*'e muutmiseks võimualuseks isikuks.

Lapsendamine võis puudutada ka võõramaalasi, s. t. rooma rahva koosseisu mittekuuluvaid isikuid (Marx ja Engels, XVI, I j., lk. 101). Niisuguse lapsendamise võimalus nähtub sellest, et kui isegi orjale võis anda vabaduse ja ta võis saada rooma kodaniku õigused, siis seda enam võis võõramaalt asetada sõltuvasse seisundisse rooma *paterfamilias*'est.

Lapsendatu astub lapsendaja perekonna koosseisu ja ta on samas seisundis nagu teised lapsed.

98. Eestkoste. Isik, kel ei ole *paterfamilias*'t, ei ole mitte igal juhul iseseisev. Mõnikord ta antakse eestkostja valve alla, kes kaitseb tema isikut ning valitseb tema ja tema pärijate huvides tema vara.

Muuseas määrati eestkoste: a) naiste üle pärast abielu lõpetamist (95), b) lapsealiste üle, kelle isa on surnud või kadunud. Peale selle määrati eestkostja ka vaimuhaigete üle.

Paterfamilias võis oma testamendis tähendada, kelle ta määrab eestkostjaks. Kui pole testamenti, siis määratakse eestkostjaks

tavaliselt eestkostetava lähim pärija — sama perekonna või sama sugukonna liige.

§ 21. Omand ⁷⁶.

99. Vanima omandi üldine iseloomustus. Asjade liigid. Esialgselt tähendas omand „inimese suhtumist tema tootmise looduslikesse tingimustesse kui temale kuuluvatesse, kui tema omadesse (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 24). Omand on olemas ka ürgkogukondliku korra tingimustes, kuid ühiskonna jagunemisel klassidesse, riigi tekkimisega tekib ka omandiõigus, mida kaitstakse riigiorganite poolt ja millel on eriline tähtsus valitsevale klassile.

Ajalooliselt on omandi aluseks mingi eseme valdus, selle eseme haaramine. Omandi omandamist nimetatakse *mancipium*, *mancipatio*, omandiõiguse vanimaid objekte — *res Mancipi*. Need terminid on tuletatud sõnadest *manu capere* — „käega võtma, kinni haarama“, s. t. teostada võimu, võtta ese tegelikku valdusse, võtta midagi oma omandi koosseisu. Selles väljendub haaramise, valdusse võtmise kui omandi aluse tähendus. Vanimal ajal individuaalsed faktilised suhted moodustavadki „kõige jämedamal kujul vahetu õiguse“ (Marx ja Engels, IV, 325). See peab paika nii sugukondliku või riikliku omandi kui ka eraomandi suhtes.

Rääkides eraomandist ütleb Marx: „Eraomandi tõeline alus, valdus, on fakt, seletamatu fakt, aga mitte õigus. Alles tänu juriidilistele definitsioonidele, mis ühiskond annab faktilisele valdusele, saab viimane õigusliku valduse, eraomandi iseloomu“ (Marx ja Engels, I, 635).

Vana-Roomas võis omand kuuluda üksnes rooma rahvale ja hiljem ka üksikuile rooma kodanikele. Sellest ka omandi nimetus: *dominium ex jure Quiritium*. „Omand eeldab ... indiviidi kuuluvust mingisse suguharru“, „omand on kviriitlik, rooma omand; maa eraomanikuks kui niisuguseks on üksnes roomlane, aga kui roomlane on ta tingimata maa eraomanik“ (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 25 ja 11) ⁷⁷.

Meieni on säilinud vanima rooma omandiõiguse üle ainult

⁷⁶ Vanimas ladina keeles veel puudus termin omandi märgistamiseks üldse. *Mancipium* tähendas vaid *res Mancipi* omandamist. Sõnad *dominium*, *proprietat* esinevad alles vabariigi ajajärgu lõpul. Üldised õiguslikud mõisted töötati välja üldse väga pikaliselt ja aste-astmelt.

⁷⁷ Rooma kodanike õigusest riigimaadele vt. allpool, 100.

kasinad andmed. Kuid nähtavasti juba kaugematel aegadel olid asjad jaotatud *res Mancipi*'deks ja *res nec Mancipi*'deks. *Res Mancipi* hulka, mis olid vana kviriitliku omandi põhimisteks objektideks, kuulusid: maa Rooma ümber — *ager romanus* (alles hiljem arvati selle kategooria hulka üldse maa Itaalias), hooned, küla servituudid (106), orjad, maa harimiseks vajalik kari. *Res nec Mancipi* kategooriasse kuulusid kõik ülejäänud asjad, eriti majapidamisesemed, majapidamistooted, väkeloomad, raha. Seda kategooriat tähistati mõnikord terminiga „*pecunia*“.

Asjade säärase jaotuse tekkimise küsimus kuulub rooma õiguse ajaloo kõige tumedamate küsimuste hulka. Selle küsimuse lahendamiseks on vajalik kõigepealt selgitada, milles seisnes erinevus nende kahe liigi asjade vahel. Põhimiseks erinevuseks oli võõrandamise viis. Kui *res nec Mancipi*'t võis võõrandada lihtsa üleandmise teel, nõudis *res Mancipi* võõrandamine eriliste formaalsuste täitmist (*Mancipatio* — vt. 108). Kui meile teadaoleval epohhil tehingu sooritamise juurde kutsutavad kõrvalised isikud (*testes*) üksnes kinnitasid toimunud võõrandamist ja olid tunnistajateks, siis kas ei ole see kord vaid igandiks tehingust osavõtust kollektiivi poolt, kes ainult ei kinnita tehingut, vaid annab ka loa selle sõlmimiseks, kontrollib tehingu õigsust? Ühtlasi näeme *res Mancipi* võõrandamise korras käsutusõiguse kitsendamise jälgi.

Teiselt poolt tuleb arvata, et eraomand ja käsutamisvabadus olid *res nec Mancipi* suhtes varem tekkinud. Vanade kirjanike teadete järgi sisaldasid XII tahvlit reegli: *uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita jus esto* — nagu pärandaja teeb korraldusi oma *pecunia* (s. t. *res nec Mancipi*) ja eestkoste kohta, nii on ka õigus. Kas ei järeldu sellest, et testamentlike korralduste õigus oli esialgselt tunnustatud üksnes *res nec Mancipi* kohta?

Majanduslikust seisukohast kuulusid *res Mancipi* hulka tootmispõhivahendid, mis olid ühiskonna ja hiljem individuaalse omandi põhilisteks esemeteks. Eraomand „tekib antiikrahvastel ... alles koos vallasomandiga“ (Marx ja Engels, IV, 52).

Sellest tuleb teha järeldus, et *res Mancipi* on ühiskondliku omandi jäänused, mis kõigist teistest varaliikidest viimastena eraldusid ühiskondlikust omandist üksikisikute omandiks. Ja nagu nähtub *res Mancipi* loetelust, leidis see eraldumine aset paikse põlluharimise staadiumil. (Sel staadiumil toimus ka Rooma riigi kujunemine — vt. ülalpool, 12). *Res nec Mancipi* on vallasvara, mis esimesena eraldus individuaalseks omandiks. Tõsi, *res Mancipi* hulka kuuluvad ka orjad.

Kuid tuleb silmas pida, et orjuse tekkimisel oli ori maa

orgaaniline päraldis, üks tootmise tingimus (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 24). Seepärast kuulusid orjad ka samasse asjade kategooriasse nagu maagi.

Kitsendused, mis raskendasid *res Mancipi* käsutamist, tulenesid sellest, et need asjad enne kuulusid kollektiivile ning üksikisikute õigused nende asjade suhtes olid kitsendatud. Nende asjade võõrandamine oli esialgselt ühiskondliku omandi usurpeerimine kõige rikkamate ja mõjukamate isikute poolt. Kitsendustest võõrandamise puhul olid vabad *res nec Mancipi*, millede kohta oli individuaalne omand juba kindlustunud.

Rooma riigi laienemisega, maaomandi kontsentreerumisega ja orjandusliku majanduse arenemisega omandavad *res nec Mancipi* üha suurema tähtsuse (mitte asjata ei olnud sellesse kategooriasse arvatud väljaspool Roomat ja hiljem väljaspool Itaaliat asuv maa). *Mancipatio* keerulised vormid pidurdavad maaomandi kontsentreerimist ja orjade soetamist. Seetõttu väheneb erinevus *res Mancipi* ja *nec Mancipi* vahel (vt. allpool, 134, preetorliku omandi kohta). Kuid nende kahe kategooria juriidiline erinevus säilis rooma õiguses veel hulga sajandeid.

100. Maavaldus. „Ürgaegses kogukondlikus korras on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite ühiskondlik omandus“ (ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 117). Maa oli suguharu omandiks. Hiljem tekib maa kohta riigi omandiõigus. Paljude sajandite vältel loeti Roomas kogu võidetud ja üldse vallutatud maa riigile kuuluvaks. „Suhted maaga kui omandiga on alati vahendatud vallutamise (rahuliku või vägivaldsega) sääraste suguharude või kogukondade poolt, kellel on juba enam-vähem loomulikult kujunenud või ajalooliselt arenenud vorm (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, 1940, lk. 17). Üksikindiviidi õigus riigi omandile piirdub lihtvaldusega (Marx ja Engels, IV, 52). Rooma ajaloo vanimal perioodil olid iga rooma sugukonna valduses eri maatükid (*ager gentilicius*). Kuid see oli vaid kogukondliku maa kasutamise õigus. Et aga juba vanimal perioodil olid olemas kruntide piirid, nähtub faktist, et üheks vanaks rooma jumalaks oli Terminus, kes kaitses kruntide piire. Ja piiride rikkumine oli usundiline kuritegu.

Kõrvuti riigi omandiga tekib ka eraomand, alguses vallasvara suhtes, hiljem maa kohta (Marx ja Engels, IV, 12). Riigi omandi asemele kerkinud ja riigi omandiga teravas vastuolus olev individuaalne eraomand astub viimasega võitlusse⁷⁸. See protsess

⁷⁸ Mišulin, Lenini ajalooliste ideede laboratooriumist, ajakirjas „Vestnik drevnei istorii“, nr. 4/9, 1939. a.

kestab läbi pika perioodi ja selle tulemuseks on, et esmane riigi maaomand asendub individuaalse eraomandiga. Orjandusliku korra tingimustes „ei ole ka tootmisvahendite, samuti ka toodetud produktide ühisomandust. Teda asendab eraomandus“ (ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus, lk. 117).

Pärimuste järgi jättis legendaarne Romulus igale *paterfamilias*'ele *heredium*'ina 2 juugerit maad (umbes $\frac{1}{2}$ ha). *Heredium*'i iseloomu küsimus kutsus esile suuri vaidlusi. Ühed, lähtudes *heredium*'i väiksusest, arvavad, et need olid talundite krundid, millede kohta seega siis oli kehtestatud individuaalne omandiõigus varem kui teiste maade suhtes. Teised on arvamisel, et need maatükid jäeti plebeidele, kuna kogu ülejäänud maa oli patriitside valduses. Õigeks tuleb pidada teist arvamust: nagu näitame allpool, jäeti plebeidele ka edaspidi väheldased krundid, kuna kogu ülejäänud maa seisis patriitside kasutuses. Sellest vaatekohast on *heredium*'i sisseseadmine plebeide teatavaks võiduks, kes said vähemalt lapikese maad mingisugusegi oma põllupidamise korraldamiseks. Muidugi ei ole välistatud ka võimalus, et rööbiti mõnede maade andmisega plebeidele toimus ka talundite maa üksikutele patriitside perekondadele kinnistamise protsess. Igal juhul — *heredium* oli pärandatav ja annab tunnistust maa kohta individuaalomandiõiguse tekkimisest. Ühtlasi nähtub mõnedest andmetest, et juba enne XII tahvlit üksikud isikud valdasid krunte, millede suurus ületas 2 juugerit (vrd. samuti fakti, et „Servius Tulliusse reform“ nähtavasti lähtus maakruntide suuruselt, mis kuulusid üksikisikutele). Sellest ilmneb ühiskonna majanduslik diferentseerumine. Juba tekivad tehingud maa kohta, kuigi veel hulga kitsendustega (vt. ülalpool *res mancipi* kohta). Tekib ka maa kinnistamine igamise alusel. Kaks aastat valduses olnud maa loeti antud isiku omandiks ja seega vormistati maa valdusse võtmine.

Ei tule arvata, et üksikisikute maaomand oli piiramatu. Vastupidi, juba vanasti oli olemas rida kitsendusi maaeraomandi kohta, mis olid tingitud kruntide väiksusest ja seatud naabrite huvides. Siia hulka kuuluvad näiteks kohustus jätta põllumaa piiridele vahepeenrad, naabrite õigus minna võõrale krundile oma puudelt langenud vilja korjamiseks, keeld maha raiuda üle 15 jala kõrgusel asuvaid võõra puude oksid.

Vallutatud maad loeti, nagu juba öeldud, riigimaadeks — *ager publicus*. Puudusest aetuna püüdsid plebeid osa nendest maadest endale saada. Plebeide võitlus maa pärast kestab aastasadu ja on Rooma ajaloo vabariigi-ajajärgu tähtsamaid fakte.

„Ei ole vaja eriti sügavaid teadmisi näiteks Rooma vabariigi ajaloo kohta selleks, et teada, et selle varjatud tõukejõuks on maaomandi ajalugu“ (Marx, Kapital, I k., 1937. a. tr., lk. 92, märkus 33). Patriitsid võitlesid igati maa saamise alal plebeide üheõiguse vastu, kuid nad olid sunnitud teatavaid järeleandmisi tegema. Vallutatud maadest anti plebeidele väikesed maatükid, jällegi 2 juugeri igale *paterfamilias*'ele. Alles hiljem saavutasid plebeid nendele 7 juugeri suuruste jagumaade andmist. Plebeidele maa andmine soodustas (kuni II sajandini e. m. a.) väiketalumaapidamise säilimist ja väljaspool Roomat rooma kodanike kolooniate organiseerimist. Plebeid said maa omandiks: „Omandiks andmine *ager publicus*'est oli erandlikult plebeide privileegium“ (Marx, Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid, lk. 12). Plebeid on esmajoones väikepõllupidajad ja nendele antava maatüki suurus tõendab, et need maad anti väiketalumajapidamiseks. Muidugi, plebeide vahel ärajaotamisele tuli vaid väike osa *ager publicus*'est.

Pärast kruntide jaotamist plebeidele oli ülejäänud ja peamine *ager publicus*'e osa tegelikult patriitside käsutuses. Viimased säilitasid, nagu juba ülal tähendatud, riigimaade kasutamise õiguse. Magistraatide otsustega anti maad üksikutele patriitsidele; formaalselt oli maad saanud üksnes kasutusõigus. Maavaldaja pidi riigile maa kasutamise eest teatavat maksu maksma. Loomulik, et valitsevasse kihti kuuluvad nimekad kodanikud said maad rohkem. Sellega süvenes kodanike seas varanduslik diferentseerumine ja hakkasid tekkima suurmõisad, mida hariti orjatööga. „Eraomandi kontsentreerumine, mis algas Roomas õige varakult“ (Marx ja Engels, IV, 13).

Orjandusliku ühiskonna ladvikule (patriitsidele ja hiljem nobiliteedile) antud *ager publicus*'e osad hakkavad aegamööda kaotama oma riigiomandi iseloomu ja muutuvad juba eraomandiks. Valitsevad rühmitused omastavad riigimaad ja me näeme, et „tõeline eraomand tekkis kõikjal usurpatsiooni teel“ (Marx ja Engels, IV, 349).

Maa kontsentreerumine rikaste kätte ja kodanike valdava enamiku progresseeruv vaesumine kutsusid esile plebeide kestva võitluse nende õiguste laiendamise eest maa saamiseks ja selle eest, et tõkestada rikaste poolt maa anastamist. Plebeid ei võinud rahulduda nende kerjuslike jagumaadega, mis neile anti. „Riik andis plebeidele eraomandi, kuid sealjuures . . . võttis neilt ära riigi omandi (*ager publicus*)“ (Marx ja Engels, IV, 342). On andmeid, et IV sajandil e. m. a. anti seadus (nn. *lex Licinia*),

mis määras, et keegi ei tohi okupeerida *ager publicus*'est üle 500 juugeri (umbes 125 ha). Selles ilmneb plebeide võit. Kuid hilisemad sündmused tõendavad, et sellest normist tegelikult kinni ei peetud⁷⁹. Teisel sajandil e. m. a. selgus, et enamik *ager publicus*'est oli anastatud nobiliteedi poolt ning maata jäetud talurahva kasvav rahulolematus sundis tarvitusele võtma abinõusid olemasoleva maajaotuse muutmiseks. Nagu juba eespool öeldud (16), anti Tiberius Gracchuse algatusel aastal 133 e. m. a. seadus selle kohta, et iga perekonna valduses võib olla mitte üle 500 juugeri maad ja veel 250 juugeri igale pojale. Ülejääk tuli aga jaotada proletariaadile. Selle seaduse sisust ja marulisest vastupanust, millega suurmaavaldajad selle seaduse vastu võtsid, nähtub, et II sajandiks e. m. a. oli maa kontsentreerumine tugevasti edenenud.

Pärast Gracchuste hukku (16) puhkenud reaktsioon kinnistas lõplikult maa-eromandi. Aasta 111 e. m. a. agraar-seaduse järgi ei kuulu *ager publicus* enam jagamisele. Üksikute isikute valduses olev maa kinnistatakse neile eromandiks. Maad võib müüa ja pantida. Ei määrata mingit piiri maarikkuste kuhjumiseks üksikute kätte. Kõik see tähendab ühtlasi ka orjandusliku suurmajandamise võitu talupoja-majapidamise üle.

101. Omandi kaitse. Orjandusliku riigi aparaadi üheks põhiülesandeks on rooma kodanike omandi kaitse. See kaitse toimub mitmesugusel viisil, eriti kohtu korras (IV ptk.). Tõenäoliselt oli omandi kaitseks selle kõrval olemas ka puht-administratiivne kord. Kui ka hilisemal perioodil preetor kaitses omandit oma interdiktidega (78, I), s. t. administratiivsete korraldusvõtetega, siis tuleb oletada, et omandi administratiivne kaitsekord oli ühel või teisel viisil olemas ka vanimal perioodil.

Ühtlasi võis omandit õiguspäraselt kaitsta ka omanik ise kogu oma jõu ja vahenditega. Vanimal perioodil ei kanna riiklik kaitse sugugi mitte monopoolset iseloomu. Säärase enesekaitse näiteks on omaniku õiguspärane arveteõiendamine vargaga.

102. Omandi tekkimisviisid. Omandi tekkimisviisidest tuleb nimetada:

a) Ei kellelegi kuuluvate asjade okupeerimine — *occupatio*. Okupeerija muutub tema poolt okupeeritud asja õiguspäraseks omanikuks, kui sel asjal ei olnud omanikku. Real juhtumel on okupeerimine riisumise seadustamine ja selle lai levik on iseloo-

⁷⁹ Antud juhul me toome käsitluse täiuslikkuse huvides ka hilisema seadusandluse, mis kronoloogiliselt ei mahu siin uuritava perioodi raamidesse.

mustav riigi vanimale perioodile. Eriti tuleb märkida, et okupeerimisele kuulus nende välisriikide kodanike varandus, kelledega Rooma polnud seotud lepinguga. Niisugust okupeerimist võisid üksikud rooma kodanikud teostada ka mitte sõja ajal.

b) I g a m i n e. Maatüki kasutamine kahe aasta ja teiste asjade kasutamine ühe aasta vältel annab kasutajale omandiõiguse sellele asjale. Sellised lühikesed igamistähtjad võimaldasid valitseval klassil kergesti vormistada anastamis- ja riisumiske, seda enam, et igamise teel omandi saamiseks ei olnud vajalik ei omandamise seaduslikku alust ega valdaja heausklikkust. Igamine etendas vanimas õiguses üldse suurt osa. Käibe väheliikuvus, tehingute arenematus jms. viisid selleni, et igamisvaldus oli asja suhtes omandiõiguse olemasolu ja selle vaieldamatuse kõige tajutavam avaldumisevorm. Seepärast võib arvata, et ka asja omandamise juhul tehingu teel kviriitlik omand saadi täiel määral igamistähtaja möödumisel — selle ajani oli omandaja õigus veel kaheldav, sest et võis ilmuda tõeline omanik.

c) Pärimise ja tehingute kohta vt. allpool (104, 108, 110).

103. Servituudid. Linna ehitiste tihedus ja kruntide väiksus tingisid naaberkruntide kasutamise vajaduse selleks, et võimaldada linna või maa krundi ekspluateerimist. Vanimas õiguses arenevad sel pinnal laiaulatuslikult *servituudid*. Servituudiks nimetatakse krundi valdaja õigust teataval viisil kasutada naaberkrundi. Vanimaiks külaservituutideks on: a) läbikäimis- või läbisõitmis- või karja läbiajamise õigus läbi võõra krundi, b) vee juhtimise õigus läbi naabri krundi. On täiesti selge, et real juhtumeil need servituudid kindlustavad rikaste huvisid, kes said õiguse tasuta kasutada naabrite-kehvikute krunte. Linnaservituutidest tekkis varakult servituut, mis seisnes läbi naabri krundi äravoolukraavi ehitamise õiguses; peale selle oli servituute, mis andsid õiguse toendada oma hoonet naabri seina najale, õigus juhtida vihmavee äravoolu katuselt naabri krundile jms.

§ 22. Pärimine.

104. Pärimise tekkimine. Pärimine on pärast isiku surma tema varanduse üleminek lähimatele isikutele (esmajärjekorras tema perekonnaliikmetele). Pärimine tekib sugukonna lagunemise, perekondade eraldumise ja eraomandi arenemise alusel. „Pärimise instituut eeldab juba eraomandit, ja see viimane tekib ainult käibe tekkimisega“ (L e n i n, I, 73). Ja pärimisõigus „... näitab kõige

selgemini õiguse sõltuvust tootmissuhetest“ (Marx ja Engels, IV, 347).

Vanimal perioodil, mille kohta meil on teatmeid olemas, oli Roomas juba küllalt arenenud pärimisõigus. Pärimise esemeks oli vanimal perioodil mitte ainult varandus; pärijate kohustuseks oli kodukultuse hoidmine, suhete säilitamine klientidega ja surnud isiku patronaazi all olnud võõramaalastega (45).

Juba varasel ajajärgul oli kaks pärimiskorda: a) seadusjärgne ja b) testamendijärgne pärimine.

105. Seadusjärgne pärimine. Seadusjärgse pärimise põhikorraks oli varanduse üleminek võimualustele isikutele. Siia kuuluvad surnu pojad ja naine, kes on muutunud iseseisvaks. Neid pärijaid nimetati „omadeks“ — *sui heredes*. Pärast *paterfamilias*'e surma said nad selle vara, mida nad kasutasid tegelikult tema eluajal, mis oli pere ühisvaraks. Seepärast ei olnud poeg päranduse osaline, kui ta oli vabastatud isavõimu alt isa eluajal.

Kui ei olnud *sui heredes*'eid, siis sai vara lähim agnaat⁸⁰, *agnatus proximus*. Selle all tuleb tõenäoliselt mõista surnu venda. Nagu märgib Gajus (mitte kaua tagasi leitud tema Institutsioonide fragmendis), ei jaotanud vennad vara pärast isa surma, vaid jäid „loomulikku seltsingusse“ (3, 154-A). Kui puudusid agnaadid, siis läks pärandatav vara selle sugukonna liikmetele, kuhu kuulus surnu (*gentiles*). Seega, „... vara jäi sugukonda. Me näeme siin aeglaselt sugukondlikesse tavadesse uute, jõukuse kasvamise ja monogaamiaga tekitatud õigusnormide järk-järgulist tungimist: kõikide kaassugukondlaste esialgselt võrdset pärimisõigust algul piiratakse tegelikult agnaatidega ja viimaks lastega ning nende meesjärglastega“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 99—100). Kaassugukondlaste pärimisõiguses võime näha ürgkogukondliku korra teatavaid jälgi.

106. Testamendijärgne pärimine. Roomas tekkis juba küllalt vara testamendijärgne pärimine, s. t. perekonnapeale õiguse andmine näidata, kellele peab tema vara pärast tema surma minema. Testament eeldab arenenud eraomandit: „Roomas on

⁸⁰ Agnaatideks nimetati vabu inimesi, kes kuulusid ühte perekonda. Rooma kodanike perekonda kuuluvuse aluseks ei ole ainult põlvnemine, vaid ka abielu (näiteks poja naine on mehe isale agnaadiks). Agnaatidest eristatakse kognaate, s. t. isikuid, kes on seotud veresugulusega, ühise põlvnemisega. Isik võib olla agnaadiks, kuid seejuures mitte kognaadiks (juba toodud näide — poja naine), ja vastupidi, isik võib olla kognaadiks, aga ei ole agnaadiks; näiteks perekonnast lahkuläinud (emantsipeeritud) poeg, säilitades kognaatliku suguluse isa ja vendadega, ei ole enam nende agnaadiks.

testamendi vabadus eraomandi tagajärjeks“ (Marx ja Engels, I, 363). Tõenäoliselt ilmusid testamendid hiljem kui seadusjärgne pärimine, kuid nad asetusi esimesele kohale selles mõttes, et seadusjärgset pärimist rakendati üksnes neil juhtudel, kui puudus testament (iseloomulik on, et seadusjärgset pärimist nimetatakse *ab intestato*, s. t. „ilma testamendita“; tähendab — testamendid olid levinud).

Tõenäoliselt arenes testamentaarsete korralduste vabadus järk-järguliselt. Võib arvata, et vanimal ajal perekonnapea vaevalt võis varandust pärandada kõrvalistele isikutele: varanduse perekondlik ühtsus tõkestas ka varanduse üleminekut pärast perekonnapea surma. Võimalik, et esialgselt võis perekonnapea (kellel oli lapsi) määrata, kellele lastest ja missugusel määral läheb vara üle pärast tema surma, ja alles peale seda kujunes õigus pärandada vara ükskõik kellele.

Testamendi vanimatele vormidele on omane avalikkus. Sõna testament ise — *testamentum* — on tekkinud sõnast *testis*; mis tähendab „kaasaaitaja“, „tunnistaja“. Testamentaarsed korraldused avaldati esialgselt rahvakoosolekul ja kodanikud ei olnud tõenäoliselt ainult testaatori tahte kaitsjad, vaid ka kinnitasid testamentaarset korraldust, s. t. valvasid, et see vastaks kehtivale korrale⁸¹. Teiseks vormiks oli testament sõjaväerivi ees (*in procinctu*). See vorm võimaldas testamenti teha sõjaretkel. Ja lõpuks tuli luua testamendi tegemise võimalus igal ajal, ootamata rahvakoosoleku kokkukutsumist, ka inimesele, kes ei saanud viibida sõjaväerivis. Nendeks juhtudeks oli kohandatud vara piduliku müügi vorm (108). Kuid see oli fiktiivne müük: varandus müüdi kellelegi lähedale inimesele⁸² selleks, et viimane pärast pärandaja surma jaotaks vara testaatori juhatuste kohaselt.

§ 23. Tehingud.

107. Üldised märkused. Vanasti ei olnud veel välja töötatud tehingu üldmõistet; iga liiki tegusid, mis tekitasid või konstateerisid mingit õigust, nimetati *actus*-teks (ka meie räägime käesolevas paragrahvis tehingutest selles mõttes); terminit *actus* kohaldati ka protsessuaaltoimingute kohta⁸³. Vana-Rooma tingimustes tema arenematu käibega töötas praktika välja ainult väheseid tehingute tüüpe. Juriidiliste vormide arenematus näitab käibe

⁸¹ Võimalik, et selle korra juures lastetu võis surma puhuks pärijat lapsendada. See oli oluline perekonna kultuse säilitamiseks jms.

⁸² Pojale müüa ei saadud tema õigusvõime puudumise pärast.

⁸³ Sõna „*negotium*“ tähendas iga liiki tegevust.

arenematust. On olemas vaid kõige lihtsamad tehingud: vara omandamine, (muut)laen, vandetöötus sooritada mingi tegu. Igaüks nendest tehingutest nõuab eraldi vaatlemist. Kuid võib teha mõningaid üldisi märkusi vanimate tehingute vormi kohta. Tehingud sooritati avalikult suulises keerukas vormis. Lausutavad sõnad olid rangelt kindlaks määratud; sõnadega kaasnesid kindlad teod. Vorm on vahetult seotud tehingu olemusega. Kui ei lausutud ettenähtud sõnu, kui ei sooritatud ettenähtud tegusid, siis ei olnud ka tehingut — ei tekkinud ei õigust ega kohustust. Sõna ei olnud üksnes mõtte teatavakstegemise tinglikuks märgiks; sõnale enesele omistati maagiline võim, mis selgitab nõiasõnu ja needusi⁸⁴ (selle jälgi võib märgata rea sajandite kestel religioossetes tavandites). Siin juurdubki suuliste tehingute range formalism.

108. Mancipatio⁸⁵. *Mancipatio*’ks nimetatud tehingut raken-dati real juhtumel, mil mingi vara või isik võeti isiku *familia*’sse, kes sooritas mantsipatsiooni. Seda tehingut raken-dati omandi-õiguse saavutamiseks *res Mancipi* suhtes, võõra poja orjusteenis-tusse võtmise puhul, võimu püstitamiseks naise üle (93), varan-duse fiktiivse müügi puhul selle üleandmise eesmärgil surma korral (101), kinke tegemiseks.

Mancipatio sooritati pidulikus vormis. Ta oli üks neist tehingutest, mis sooritati *per aes et libram* — „vase ja kaalu abil“. Selle tehingu juures pidid peale poolte viibima kaaluhoija kaalu-luga ja viis tunnistajat (mõnede arvamuste järgi need olid esialg-selt võõrandaja perekonnaliikmed, kes andsid kauges minevikus, alles perekonna ühisomandi perioodil, võõrandamiseks oma nõus-oleku; teiste arvates need olid samu ülesandeid täitvad sugukonna liikmed või naabrid, kes pidid endale mällu jäädvustama vara omandamise fakti). Kaaluhoija juuresolek näitab, et see tehing sai oma alguse juba tol kaugel ajajärgul, mil ei olnud raha mündi näol ja tasumiseks oli vaja ära kaaluda teatav hulk vaske. Tehingu sooritamise kohal pidi olema kas omandajale üleminev inimene või omandatav asi.

Tehingus etendab aktiivset osa omandaja (seda tõendab selle tehingu kui omandamisviisi iseloom). Tema võtab kinni tema poolt omandatavast inimesest või asjast ja lausub sõnad (kui tegu on orja omandamisega): „Ma ütlen, et see inimene on minu, ja tema on minu poolt ostetud tolle vase eest sellel kaalul“ — ja viskab kaalule hinna vasekangide näol. Ühtlasi võidi, nähtavasti juba vanasti (XII tahvli aegadel), lisada klausleid, mis konkretisee-

⁸⁴ Vendryès, Keel, 1937, lk. 175.

⁸⁵ Sõna „*mancipatio*“ tähenduse kohta vt. ülalpool, 99.

risid tehingu tingimusi. Mis puutub *mancipatio* tagajärgedesse, siis on põhjust arvata, et — vähemalt mõnel juhul — *mancipatio* tavand ei andnud ostjale vahetut omandit; et omandaja oleks tunnistanud kõikide poolt vaieldamatuks omanikuks, oli vajalik igamistähataja möödumine (105, b).

Mancipatio's võib näha vormi konservatismi rooma õiguses. Juba ilmusid (umbes a. 500 e. m. a.) vasetükkidele riiklikud märgid, juba ilmusid (IV—III sajandil e. m. a.) mündid, kuid vaatamata sellele püsib kaaluja juuresolek ja lausuti ikka samad sõnad. Mineviku reaalsus muutus sümboliks ja juba lööb ostja vaid vasetükiga vastu kaalu, mis sümboliseerib tasumist; kingisaaja, kes varanduse oli saanud tasuta, viskas kaalule vaid väikese mündi hinna „märgiks“. Säärasel sümboolsel kujul esineb *mancipatio* ka meie aegkonna esimestel sajanditel.

109. *Nexum*. *Nexum* üks nimetatud tehingu iseloomu küsimus on väga ebaselge. Sõna *nexum* ise on ajaloos oma tähendust muutnud ja olemasolevad tekstid ei anna küllaldaselt materjali põhjendatud järelduste tegemiseks. Seepärast on *nexum*'i olemuse kohta tekkinud terve hulk teooriaid ja hüpoteese. Me teame vaid, et *nexum* oli formaalne tehing ja sooritati *per aes et libram*. Kuid selle tehingu puhul lausutavad sõnad ei ole meieni säilinud.

Võib oletada, et vanasti oli *nexum* tehinguks, mille abil patriitsid orjastasid varatuid-plebeisid; *nexum*'i kaudu teostati liigkasuvõtlikud operatsioonid, mis etendasid Roomas tähtsat osa. Titus Livius märgib mitmes kohas, et *nexi* olid võlgadesse sattunud plebeid. Tõenäoliselt oli *nexum* muutlaenu tehing, millega aga kaasnes võlgniku enese pandiksandmine. Võla mittetasumisel võis kreditor „käe panna“ võlgniku peale ja võlgnik läks täielikult üle kreditori käsutusse. Vanim õigus oli võlgnike vastu halastamatu. Kreditor võis võlgniku raudu panna, kusjuures XII tahvli seadus määrab raudade kaalu — 15 naela. Samad seadused määrasid, et kreditor peab võlgnikku toitma, andes talle päevas ühe naela jahu. Nagu ütleb Aulus Gellius (II sajandi kirjanik), peeti võlgnikku 60 päeva raudus, kui „pooled ära ei leppinud“. Selle aja kestel viidi võlgnik kolm korda turule, kus avalikult kuulutati temal lasuva võla suurus. Nähtavasti tehti seda selleks, et selgitada, kas ei leidu kedagi, kes võlgniku välja ostaks. Ja kui võlgnikku keegi välja ei ostnud, siis võis teda surmata⁸⁶ või müüa orjusse. „Raha, mille nad (rooma patriitsid — autor) olid laenanud võlgnikule — plebeile, muutub eluliste vahen-

⁸⁶ On säilinud pärimus, et kui võlgnikul oli mitu kreditori, siis nad võisid võlgniku keha osadeks raiuda.

dite kaudu võlgniku lihaks ja vereks“ (M a r x ja E n g e l s, XVII, 316, märkus 152). Orjusse müüa võis üksnes väljapoole Roomat: valitsevad klassid ei olnud põrmugi huvitatud sellest, et jätta eilseid kodanikke orjadena Rooma, — nad oleksid moodustanud reaalse ohu kehtivatele korrale. Tapetud või müüdnud võlgniku vara langes kreditorile.

Nagu öeldud, võis kreditor võlgnikuga „ära leppida“. Kas see ei tähendanud, et võlgnik nõustus minema ükskõik missugusesse orjasteenistusse, et päästa oma elu? Nendes „kokkulepetes“ (ja see on väga iseloomustav mitte ainult Roomale, vaid ka teistele antiiksetele riikidele) peitub üks varatute orjastamise allikas rikaste poolt.

Mõistagi, et võlgnikud hakkasid vastu säärasele seadustele, mis nägid ette võla mittetasumise eest surmanuhtluse. Kreditoride käitumisega esilekutsutud ülestõusude tagajärjena olid ekspluataatorid sunnitud (aastal 326 e. m. a.) vastu võtma seaduse, millega tühistati võlgniku raudu aheldamise õigus (koos sellega tühistati ka kreditori õigus võlgnikku tappa või teda müüa orjusse). Sissenõudmise objektiks hakkab kujunema peamiselt võlgniku vara.

Seoses *nexum*-iga tuleb tähendada, et antiikses õiguses oli olemas „parallelism“ tehingu sõlmimise ja täitmise vormi vahel. Kohustus tuli täita samade vormide kohaselt, nagu ta oli sõlmitud. Kui võlg oli tekkinud *per aes et libram*, siis pidi ka võla kustutamine toimuma viie tunnistaja ja kaaluja juuresolekul ning analoogilise vormeli lausumisega: „Mina vabanen sinust selle vasega selle kaalul“ (*solutio per aes et libram*). Kui võlg oli tasutud, kuid neist formaalsustest kinnipidamiseta, siis kohustus ei kustunud. Mõistagi, et ka see reegel oli rikaste kätes vaeste orjastamise vahendiks, kes mitte alati ei olnud suutelised orienteeruma kõikides nendes juriidilistes peensustes.

110. In jure cessio oli omandi saamise viis. Asja omandaja ja võõrandaja tulevad magistraadi ette. Omandaja lausub vormeli selle kohta, et antud asi kuulub temale. Võõrandaja vaikib. Sel alusel magistraat teatab, et asi kuulub sellele, kes avaldas oma õiguse ⁸⁷.

⁸⁷ Kuni viimase ajani nähti *in jure cessio*-s fiktiivset kohtuprotsessi: poolte vahel pole vaidlust, nad olid kokku leppinud asja võõrandamise kohta, kuid selleks, et vormistada ja kinnitada omandiõiguse üleminekut, nad võtsid appi protsessuaalsed vormid, ja magistraat määrab asja sellele, kes täidab hageja ülesandeid. Levy Brühl (Quelques problèmes du très ancien droit romain, 1934, lk. 114 jj.) on esitanud rea tõsiseid kaalutlusi, mis näitavad, et see vaade ei rajane kindlatele alustele.

Selle korra järgi võidi omandada mitte ainult *res Mancipi*, vaid ka *res nec Mancipi*. In *jure cessio*l oli oluline tähtsus vara tasuta ülemineku vormistamisel. Kuid selle vormi praktiline rakendamine oli raskendatud seega, et siin oli nõutav poolte kohuslik ilmumine magistraadi ette.

111. Sponsio (stipulatio, fidepromissio) oli suuline lubadus täita teatav kohustus. Stipulatsiooni tekkeallikat tuleb tõenäoliselt otsida vanimates usundilistes töotustes: vanimal perioodil võlgniku kohustus nähtavasti kinnitati religioossete sanktsioonidega. Kuid meil teadaoleval ajaloolisel ajal oli stipulatsioon juba kaotanud oma usundilise iseloomu.

Kohustus sõlmitakse kreditori küsimuse ja samades sõnades väljendatud võlgniku vastuse teel: *Centum dari spondes? Spondeo. Centum dari fidepromittis? Fidepromitto.*

Stipulatsioon oli laialt levinud. Seoses vaesuva massi rahulolematuse suurenemisega ja liigkasuvõtjate vastu rakendatavate „võitlus“-vahenditega (kuigi need oma olemuselt olid täiesti illusoorseid) pakkus stipulatsioon võrreldes *nexum*iga liigkasuvõtjatele paremusi, sest ta ei väljendanud otseselt tehingu orjuslikku iseloomu, temas polnud näha laenult võetava protsendimäära suurust jms.

Stipulatsioonil võis olla mistahes sisu, eriti võisid kohustuda mitu isikut. Sel teel oli võimalik korraldada käendaja vastutust peavõlgniku eest.

§ 24. Deliktid.

112. Põhimõisted. Terminiga „delikt“ (*delictum*) tähistatakse teisele isikule või tema varale õigusvastaselt kahju tekitamist. Kuid see üldmõiste (ka termin ise) töötati välja alles hilisemal ajal. Vanim õigus tunneb vaid õigusvastaste rünnete üksikuid juhtumeid, kusjuures need ründed ei ole viidud mingisugusesse süsteemi. Vanimal ajajärgul (mille kohta meile ei ole säilinud küllalaldaselt konkreetseid teatmeid) kutsusid deliktid üldreeglina Roomas (nagu teistegi rahvaste juures) esile kannatanu otsese ja piiramatu omavoliakti kahju tekitaja vastu. Kuid tollest epohhist, mida me tunneme vähemalt üldjoontes, on säilinud vaid jäljed vahetu omavoliakti esialgsest süsteemist. Kahju tekitamine toob üldreeglina enesega kaasa ka rahatrahvi, mis määratakse kahju tekitajale kannatanu algatusel ja tema k a s u k s, kusjuures riik määrab selle trahvi suuruse. Seda trahvi nimetatakse *poena*’ks (kreeka sõnast *poine*, mis tähendab lahtiostu, kättetasu). Tihti

see trahvimäär ei ole sõltuv tekitatud kahju suurusest, ja selles ilmnebki trahvi kui karistuse tähendus. Trahvi määramisel ei oma tähtsust süü moment: kas kahjustamine on tekitatud juhuslikult või tahtlikult — see asjaolu ei etenda osa (kuigi mõned andmed tõendavad, et ka vanimas õiguses eristati tahtlikku tapmist ja tahtlikku süütamist).

Eraõiguslike deliktide ala on vanimal perioodil väga ulatuslik. Kuid aegade jooksul langevad mõned deliktid kuritegude kategooriasse, millede eest karistab riik omal initsiatiivil, ning karistus ei ole enam eraõiguslikuks trahviks (vt. VII ptk.). Eraõiguslike deliktide kitsendamine ja riigi vahetu karistustegevuse ala laiendamine on orjandusliku ühiskonna klassivõitluse ja antagonismide paisumise tagajärjeks.

Meile on säilinud teatmed kolme vanima õiguse tähtsama delikti kohta: *injuria*, *furtum*, *damnum injuria datum*.

113. Injuria tähendab iga õigusvastast tegu, mis tekitab kahju rooma kodanikule. Sõna *injuria* on koostatud sõnadest *in* eituse mõttes ja *jus*. XII tahvli seadused loetlevad *injuria* üksikud liigid:

a) Kehavigastused⁸⁸: kui kannatanu kahju tekitajaga kokku ei lepi, siis on lubatud talioon, s. t. kannatanu võib kahjustajale tekitada sama vigastuse, kui tekitati temale. Taliooni seadustamises on näha iidse omakohtu igandeid; kokkuleppeõiguse andmine tähendas tekitatud kahju raha peale ülekandmise võimalust (loomulikult kuulusid kehavigastuste hulka raskuselt väga mitmesugused juhud). XII tahvli nimetatud reegli tulemuseks oli, et kahju tekitaja oli sunnitud nõustuma igasuguste kannatanu tingimustega, igasuguse orjastusega, et ainult pääseda „seaduspärasest“ sandikstegemisest kannatanu poolt. Seega olid taliooni reeglid ähvarduseks, kuid neil oli see iseloom üksnes neil juhtudel, kui kahju tekitajaks oli varatu, kel puudus tegelik võimalus ignoreerida ähvardust. Need reeglid olid varatute üheks orjastamise vormiks, milles peitubki nende klassimõte.

b) Luumurre toob kaasa kindla suurusega trahvi: 300 as'i, kui luu on murtud vabal, ja 150 as'i, kui kannatanu on ori (viimasel juhul saab trahviraha isand). Võimalik, et kui kahju tekitaja ei tasunud trahvi, lahendati hüvitamine taliooni kujul.

c) Igasugused teised kahju tekitamised (näiteks kerged löögid jne.). Nende eest oli ette nähtud 25-as-iline trahv. Siia kuulus

⁸⁸ *Membrum ruptum* — käte ja jalgade nikastus ja tõenäoliselt iga kehavigastus peale luumurde.

ka vara kahjustamine. Näiteks XII tahvli seadused näevad eriti ette võõra puu maharaiumise, mille eest samuti maksti 25 as'i.

114. **Furtum** hõlmab iga liiki võõra vara riisumist. Vanimal ajal (veel enne XII tahvlit) võis kannatanu nähtavasti vargaga „arved õiendada“ koha peal. Kuid kui varas läks peitu oma juurde, siis võis kannatanu oma lähedaste juuresolekul varga majas läbiotsimise toime panna. Selleks pidi ta end lahti riietama, jättes enesele ümber vaid niudesideme, ja hoidma käes kaussi veega. Arvatakse tihti, et see tavand on tekkinud maagilistest tavanditest. Kuid võib oletada: kas ei tekkinud see tavand eesmärgiga takistada, et kannatanu ei saaks salaja tuua tema asja, mis nagu oleks varastatud, läbiotsitavasse ruumi ja selle sinna poetada?

XII tahvli seaduste järgi võis öise varga ära tappa koha peal; sama reegel on kehtiv päevase varga kohta, kes on tabatud relvaga käes. Kuid sel juhul nõuti, et kannatanu kutsuks võimaluse korral karjumisega rahvast kokku. Teistel juhtudel karistati koha peal tabatud varast ihunuhtlusega ja ta anti magistraadi sanktsiooniga kannatanu kätte. Nähtavasti võis temaga talitada samuti kui maksujõuetu võlgnikuga: 60 päeva möödudes võis teda tappa või müüa (109). Kui vargaks oli ori, siis teda pärast piitsutamist karistati surmanuhtlusega, tõenäoliselt paisati ta Tarpejuse kaljult alla (Gai Inst. 3, 189; Aulus Gellius, Attika ööd, 11, 18. 8).

Kui varas ei olnud koha peal tabatud ja asi leiti hiljem tema või varjaja juurest, siis määrati asja kahe- või kolmekordse hinna suurune vastutus. Huvitav on märkida, et neil juhtudel trahvi suurus juba kooskõlastatakse riisutud vara väärtusega.

115. **Damnum injuria datum** — võõra vara õigusvastane rikkumine või hävitamine. XII tahvli seaduste järgi neid juhtumeid ei eristatud veel *injuria*'st ja alles hiljem, majanduse arenemisel, sai varanduse rikkumine erikoha. Nende juhtumite jaoks erireeglite andmine oli *lex Aquilia* (umbes a. 287 e. m. a.) ülesandeks. Selle seadusega anti järgmised eeskirjad: 1) võõra orja või looma õigusvastane tapmine tekitab kohustuse maksta kõrgeim hind, mis oli orjal või loomal aasta jooksul enne tapmist; 2) teised võõra vara rikkumise juhud tekitasid kohustuse maksta kõrgeim hind, mis asjal oli 30 päeva jooksul enne rikkumist. Kui kahju tekitaja ebaõigelt eitab kahju tekitamist tema poolt, siis ta mõistetakse asja kahekordse väärtuse maksmisele.

See seadus sisaldab ülemineku trahvisüsteemilt kahjude tasumise süsteemile. See toimus käibe arenemise ja varalistesse suhe-

tesse tekitatud kahju väärtuse heastamise põhimõtete tungimise mõjustusel ja annab tunnistust omandi kaitse laienemisest. Kahju tekitaja ei saa enam ennast vastutusest „vabaks osta“ 25 as'i väljaandmisega (tolle aja kohta väga väikene summa).

Lex Aquilia’l oli tohutu mõju kahju heastamise instituudi edasisele arengule. Süü küsimuse väljatöötamine rooma juristide poolt toimus sageli selle seaduse kommenteerimise kujul.

116. Actiones noxales. Kui *paterfamilias*’ele võimualune isik (näiteks poeg või ori) või loom tekitab kahju, siis *paterfamilias*’el on valikuõigus — kas maksta *poena*, mis niisugusteks juhtudeks ette nähtud, või anda kahju tekitaja kannatanule (*noxae deditio*). Säärase kahju tekitamise „likvideerimise“ võimaluse loomine on tingitud piiramatu võimu omava perekonnapeaga *familia* suletud struktuurist, võimualuste vabade isikute suhtes aga neil õigusvõime puudumisest, mistõttu nende vastu ei saadud esitada hagi.

Noxae deditio’t rakendati vara hävitamise või rikkumise ja võimualuse poolt kahju tekitamise puhul — ka varguse juhtudel. Alles hiljem laiendas preetor selle korra ka mitmesuguste võimualuse isiku poolt toimepandud *injuria* juhtumite kohta.

VI peatükk.

Eraõigus. Õitsengu ja languse periood.

§ 25. Üldine iseloomustus. § 26. Isikud. § 27. Perekond.
§ 28. Omand. § 29. Pärimine. § 30. Kohustused. Lepingud.
§ 31. Lepingute üksikud liigid. § 32. Quasi-contractus. § 33. Delicta privata. § 34. Quasi-delicta.

§ 25. Üldine iseloomustus. Jus civile ja jus gentium.

117. Eraõiguse arenemine. III sajandil e. m. a. toimunud Rooma riigi piiride laienemine, orjandusliku majandussüsteemi arenemine, Rooma rikastumine allaheidetud maa-de riisumise arvel, käsitöö tõus ja kaubanduse laienemine — kõik see kutsus esile eravaranduslike suhete ja seega ühtlasi ka eraõiguse laiaulatusliku arengu. Rooma eraõiguse õitseajaks on periood III sajandist e. m. a. kuni III sajandini.

Rooma eraõiguse keskseks instituudiks on eraomand. Orjandusliku riigi ülesandeks on eraomandiõiguse kõigeekülgne arendamine (esmajoones maa ja orjade peale), omanikule tema vara eks-

pluuteerimise vabaduse kindlustamine. Mida enam suurenevad klassivastuolud orjapidajate ja orjade vahel ja seesmisel klassivastuolul vabade üksikute rühmituste vahel, seda suuremal määral kaitseb valitsev klass oma omandiõigust.

Majanduselu arenemise mõjustusel komplitseeruvad ja diferentseeruvad lepingulised vahekorrad, ja omandiõiguse kõrval saab lepinguõigus rooma eraõiguse tähtsaimaks osaks.

Laguneb endine perekond ja toimuvad sügavad muutused perekonna- ja pärimisõiguses.

Endine suletud, arenematu, väikese riigi elu peegeldav eraõigus ei suutnud enam rahuldada arenenud orjandusliku majanduse nõudeid. Luuakse uued normid ja uued instituudid, mis hiljem tingisid rooma õiguse kogu tähtsuse ekspluateerimisele rajatud ühiskonna järgnevate staadiumide jaoks. Kuid seda eraõiguse arengut ei kujundata seadustega, vaid esmajoones preetori ja juristide tegevusega (57, 62).

Erilise tähtsuse omandab eraõiguslike suhete reguleerimine mitte-kodanikega (peregriinidega). Viimased etendavad rooma käibes üha suuremat osa, ja rooma õiguse ette kerkib nende suhete jaoks reeglite väljatöötamise ülesanne.

118. Jus gentium. Nagu juba öeldud (47), allusid peregriinid oma vastastikustes suhtlemistes tolle kogukonna õigusele, kuhu nad kuulusid. Kuid missugust õigust tuli rakendada rooma kodanike ja mitmesuguste kogukondade peregriinide vahelistes suhetes? Rooma kviriitliku õiguse laiendamine peregriinidele ei saanud aset leida seepärast, et see õigus oli kehtiv üksnes rooma kodanike kohta; see oli seotud kodakondsuse ja riigiusundiga. Ainult üksikutel ja harvadel juhtudel ja ka ainult siis, kui see oli otseselt kasulik roomlastele, laiendati peregriinide kohta eraõiguslike küsimusi puudutavate rooma seaduste kehtivust (näiteks a. 193 e. m. a. laiendati liigkasuvõtmise seadus peregriinide kohta, kui liigkasuvõtmine oli suunatud rooma kodanike vastu, või jälle peregriinide kohta laiendatakse orjade vabakslaskmise keeldu orjapidaja kreditoride huvide kahjuks). Samadel põhjustel ei võinud juttugi olla peregriinide isikliku õiguse rakendamisest Roomas roomlaste ja peregriinide vahelistes suhetes.

Roomlaste ja peregriinide vaheliste vastastikuste suhete jaoks (arvatavasti ka peregriinide vahel Roomas) loodi eriline õiguse süsteem, nimetusega *jus gentium*. Termin „*jus gentium*“ tähendab „rahvaste õigust“, ja antud juhul tähendatakse selle terminiga õigust, mis kehtib mitmesuguste rahvaste kohta, kes ei ole rooma

kodanikud⁸⁹. Kuid hoolimata oma nimetusest ei ole *jus gentium* mingiks rahvusvaheliseks või üleriiklikuks õiguseks selles mõttes, et ta kehtis väljaspool Rooma piire. *Jus gentium* oli rooma õigus, sest et ta formuleeriti, muudeti ja tühistati rooma organite poolt. Tema põhieesmärgiks oli roomlaste kaitse nende eraõigussuhtlemises teiste rahvastega; ta püsis rooma riigiparaadi jõul ja kehtis vaid Rooma riigi piirides. Tema erines rooma poliitilisest õigusest mitte oma tekkeallika poolest, vaid nende õigussuhete ringiga, mille kohta ta kehtis; võib öelda, et *jus gentium* oli rooma õiguse eri haru.

Oma sisult ei olnud *jus gentium* mingi täiesti uus õiguse süsteem, vaid sisaldas erisuguseid elemente. Real juhtumeil retsipeeris *jus gentium* (ühtede või teiste modifikatsioonidega) rooma õiguse instituute, näiteks stipulatsiooni. Selle kõrval *jus gentium* retsipeeris ka mõned normid teiste rahvaste õigusest. Eriti tugev on kreeka õiguse mõju, ja see on kergesti seletuv selle arenguga, mille ammu juba saavutas kreeka kaubandus (näiteks võeti kreeka õigusest üle mõnede tehingute kirjalik vorm, käsiraha, mõned mereõiguse instituudid jms.). *Jus gentium*'i reegleid formuleerivaks organiks oli *praetor peregrinus*, kes andis oma *imperium*'i alusel reegleid üksikute asjade lahendamiseks. Preetori ja tema juures töötavad juristid tajusid erksalt käibe nõudeid, reeglite hädavajalikkust, mis garanteeriks nii rooma kaupmeeste kui ka Rooma kaubanduse arengu huvisid teiste maadega, sõltumatult nende reeglite päritolu allikast.

Oma iseloomult oli *jus gentium* teatavaks üldiseks platvormiks, millel võisid kokku saada eri maade kaupmehed. Seepärast temas ei saanud väljenduda üksikute õigussüsteemide spetsiifilised jooned, mis olid võõrad ja arusaamatud teiste rahvaste esindajatele, samuti ka mitte rooma õiguse need instituudid, mis olid muutunud juba arhailisteks ja ei rahuldanud areneva käibe vajadusi. Eri õigussüsteemide teravad iseärasused tasandusid, nivelleerusid.

⁸⁹ Selle kõrval oli terminil „*jus gentium*“, eriti hilisematel aegadel, ka rida teisi tähendusi: a) *jus gentium* tähendas mõnikord „loomulikku õigust“, mis nagu oleks olnud kõikidel rahvastel (näiteks l. 1. D 41. 1); selles mõttes on *jus gentium*'i sünonüümiks „loomulik mõistus“ (*naturalis ratio*) ja „loomulik õigus“ (*jus naturale*); õpetus loomuliku õiguse kohta, mis on ühine kõikidele inimestele ja isegi kogu loodusele, tekkis vabariigi lõpul ja real juhtumeil kasutati seda mingile reeglile erilise autoriteetsuse andmiseks; mõnikord aga *jus gentium* vastandati „loodusele“ (näiteks l. 4. § 1 D 1. 5); üldse ei olnud nende suhete jaoks kindlat terminoloogiat; b) mõnikord tähendas *jus gentium* rahvusvahelist õigust (l. 5 § 7 D 41. 1), ja selles mõttes see termin võeti üle ka järgnevatel epohhidel (*prants. droit des gens*).

Tekkis uus õigussüsteem, mis oli kohandatud kõige mitmekesise-
mate maade elanike vahelisteks tehinguteks. Ja *jus gentium*'i
süsteemil oli tolle aja kohta progressiivne tähendus.

Tekkinud käibe vajadustest erines *jus gentium*, võrreldes vana
rooma õigusega, oma lihtsusega, formaalsuste puudumisega, püü-
dega kindlustada tehingute sõlmimise kiirust. Eriline tähtsus anti
nende tegude sooritamisele kohustatud isiku poolt, mida temalt
nõudis ühe või teise tehingu olemus. Siit heausklikkuse print-
siibi — *bona fides* (kaupmehe „normaalse“ käitumise mõttes
tehingute sooritamisel ja nende täitmisel) — tungimine *jus gen-
tium*'i⁹⁰, ja vanad kirjanikud nimetasid *jus gentium*'i „õiglaseks
õiguseks“ — *jus aequum*.

Vastavalt oma ülesannetele ei sisaldanud *jus gentium* mitte
kõiki eraõiguse instituute. *Jus gentium*'i peamiseks sisuks on need
instituudid, mis tekiyad kauplemise alal peregriinidega ja pere-
riinidevahelise kaubanduse alusel: omand ja tehingud. Üldreeg-
lina ei kuulu aga *jus gentium*'i koosseisu perekonna- ja pärimis-
õigus: peregriinide abieluõigus ja pärimine ei olnud seotud otse-
selt kaubandusega ja siin jäi kehtima nende isiklik õigus.

119. Jus civile ja jus gentium. *Jus gentium*'i ilmumise tõttu
tekis Roomas eraõiguse dualism. Oli kaks eraõiguse
süsteemi: 1) rooma põline õigus — *jus proprium civium roma-
norum* ehk *jus civile*⁹¹, mida rakendati rooma kodanike omava-
helistes suhetes, 2) *jus gentium* — õigus, mida rakendati room-
laste ja peregriinide ning peregriinidevahelistes vastastikustes
suhetes.

Need kaks õiguse süsteemi ei ole omavahel lahutatud läbi-
paistmatu vaheseinaga. Ühelt poolt, nagu juba öeldud, *jus
gentium* retsipeeris rida instituute tsiviilõigusest. Teiselt poolt aga
areneb ka rooma kodanike vaheline käive ja see käive ei saa
rahulduda endiste tardunud vormidega ja nõuab paindlikumat
reguleerimist. *Jus gentium*'i osas tunnustust leidnud preetori tege-
vuse printsiibid võeti real juhtumel üle *jus civile* poolt, ning
viimane kaotas oma endised spetsiifilised jooned. Juba Cicero
(de off. 3. 7) ütleb: „Mida sisaldab *jus gentium*, peab olema ka
jus civile's“.

Need kaks eraõiguse haru lähenevad üksteisele samm-sam-

⁹⁰ *Bona fides* printsiipi ei kohandatud üksnes *jus gentiumi* alal, vaid ka
roomlastevahelistes suhetes. Vt. näiteks 136 — heausklikkuse vajadusest
asja omandamiseks igamise alusel.

⁹¹ Selles tähenduses *jus civile* tähendab „roomlaste õigus“ ja hõlmab
ka preetoriõiguse (termini *jus civile* teise tähenduse kohta vt. eespool, 57).

mult, eriti rooma kodakondsuse andmisega peregriinidele (47), ja alates III sajandist *jus gentium*'i edasine iseseisev olemasolu kaotab juba oma tähtsuse.

§ 26. Isikud (*personae*).

120. Vabade formaalselt võrdne õigusvõime. Käibe arenemise tagajärjeks on, et üha suurem arv isikuid muutub eraõiguste subjektideks. Patriarhaalse perekonna lagunemine ja võimualuste laste iseseisev osavõtt käibest viib selleni, et nendele antakse õigusvõime. Orjapidajate parasiitlikus klassis nõrgenevad meeste eesõigused: naised, nii orjapidaja kui ekspluataator, saavutavad real juhtumel samasuguse õigusliku seisundi kui mehedki. Peregriinid saavad suuremas ulatuses *jus commercii*, mis näitab Rooma majanduslike sidemete suurenemist provintsidega. Sellega tasanduvad eri kategooriatesse kuuluvate vabade inimeste õigusliku seisundi erinevused. Kuid Rooma jääb orjanduslikuks riigiks ja endiselt püsib kuristik vabade ning orjade vahel. Neid arengu resultaate iseloomustab Engels vabade inimeste võrdsusena (Marx ja Engels, XIV, 103, vt. ülalpool, 43).

Seega, kui ori ei ole endiselt õigussubjektiks („mis puutub tsiviilõigusesse, siis orjad ei ole midagi“ — l. 32. D 50. 17), siis vabad on eraõiguse alal õigussubjektideks ja neil on peamiselt kaubandusliku käibe alal põhimõtteliselt ühesugune õigusvõime. Sellega kujuneb inimese (vaba) kui õigussubjekti üldmõiste. „Igasugune õigus on loodud inimeste jaoks,“ ütles IV sajandi jurist Hermogenianus (l. 2 D 1. 5). Kuid iseenesest on mõistetav, et tegelikult kasutasid seda õigusvõimet üksnes jõukad inimesed, kellel on omand, kes tegelesid kaubandusega. Meie näeme selles inimestele formaalse võrdsuse, formaalse õigusvõime andmist, millel aga tohutul enamikul juhtudest puudub reaalne sisu.

121. Status ja capitis deminutio. Rooma juristid märkisid inimese õiguslikku seisundit terminiga „status“ ja ütlesid, et inimesel on kolm status't: a) *status libertatis*, mis määrab inimese kuuluvuse vabade või orjade hulka, b) *status civitatis*, mis määrab inimese kuuluvuse rooma kodanike või peregriinide hulka, c) *status familiae*, mis määrab inimese seisundi perekonnas, s. t. tema seisund kas *paterfamilias*'ena või võimualusena.

Isiku seisundi muutumist, mis on seotud tema õigusvõime vähendamisega, märgitakse terminiga „*capitis deminutio*“⁹². Eris-

⁹² *Caput* (pea) tarvitatakse juriidilises keeles ka inimese „õigusliku seisundi“, tema „õigusvõime“ mõttes.

tatakse: a) *capitis deminutio maxima* — inimene kaotab vabaduse, näiteks inimese surmamõistmine kuriteo eest; sel juhul inimene kaotab kõik kolm staatust; b) *capitis deminutio media* — inimene kaotab kodakondsuse, näiteks inimese pagendamise korral jääb talle *status libertatis*, kuid ta kaotab nii *status civitatis*'e kui ka *status familiae*; c) *capitis deminutio minima* — inimene kaotab oma seisundi perekonnas (kuid esimese kahe staatuse säilitamisega), näiteks *paterfamilias* muutub võimualuseks *adrogatio* tagajärjel (97).

122. Õigusvõime kitsendused dominaadi ajajärgul. Majandusliku elu lagunemisega iseloomustuval Rooma riigi viimasel perioodil suurenevad õigusvõime kitsendused, mis olid tingitud inimeste kinnistamisest kindlate elukutsete ja elukoha külge; formaalselt vabad inimesed kaotavad real juhtumel liiklemisvabaduse ja elukutse valiku õiguse. Säärased on näiteks koloonid ja käsitöölised (44, 53).

Peale selle ilmub pärast kristluse tunnistamist valitsevaks usuks rida õigusvõime kitsendusi mittekristlastele. Nii ei või juut abielluda kristlasega, mõnedel lahkusulistel (s. t. valitsevast usuõpetusest kõrvalekalduvaid kristlastel) piirati nende pärimisõigusi jms. Riik andis ristiusu kiriku poolt temale osutatud toetuse eest vastutasuks oma aparaadi kiriku teenistusse, et kõiksuguste vahenditega (kriminaalsete, administratiivsete, tsiviilsetega) kitsendada valitseva ristiusu kiriku alla mittekuuluvate isikute õigusi.

123. Juriidilised isikud. Põhiliselt kandis Rooma majandus naturaalsel iseloomu. Seetõttu veel ei olnud üksikute isikute vara kehtvat kontsentreerumist, mis oleks moodustanud aluse eriliste õigussubjektide kategooriate laialdaseks arenguks, kes ei ole mitte inimesed, vaid kujutavad enesest mitut liiki isikute, nn. juriidiliste isikute koondisi.

Tõsi, ka Roomas olid mitmesugused seltsingud ja koondised, näiteks matuste kolleegiumid jms., kuid neid ei vaadeldud õiguse erisubjektidena, nende vara peeti osaliste omaks. Alles impeeriumi ajajärgul tunnustatakse üksikjuhtudel iseseisvate õigussubjektidena mitut liiki koondisi ja asutusi; neil on lahus õigusvõime nende koosseisu kuuluvate isikute õigusvõimest. Siia hulka kuuluvad Rooma riik ise, fiskus, linna kogukonnad (munitiipiumid) jne. Nemad sõlmisid lepinguid ja mõnedel juhtudel neid peeti lepingust tuleneva õiguse subjektideks. Oli olemas ka usundilisi või majanduslikke sihte taotlevaid erakolleegiume või korporatsioone; mõnel juhul neid käsitati „tervikuna“ — *corpus*

(l. 1. pr. D 3. 4). Nende koondiste kohustused ja õigused ei olnud nende osaliste kohustused ja õigused: „Mida võlgnetakse koon-
disele, seda ei võlgneta üksikisikutele, ja see, mida koondis võlg-
neb, seda ei võlgne üksikisikud“ (l. 7 § 1 D 3. 4). Ühtlasi mär-
giti, et koondise olemasolu ei olene sellest, kas on alles jäänud
samad koondise liikmed või ainult osa endisist liikmest või on
muutunud kogu liikmete koosseis (l. 7 § 2 D 3. 4).

Kuid need koondised ei etendanud majanduslikus elus kaalu-
vat osa. Seepärast rooma juristid, kes pühendasid üldse vähe
tähelepanu õiguslike nähtuste süstematiseerimise ja klassifitse-
rimise küsimustele, ei ühendanud korporatsioonide ja asutuste
õigusvõime üksikjuhtumeid erilist liiki õigussubjektide üldkate-
gooria alla. Nemad piirdusid osutamisega, et *municipia* (linna
omavalitsus) *decuria* ja seltsing „teostavad isiku funktsioone“
(l. 22 D 46. 1). Ka ei leidu rooma õiguses terminit „juriidiline isik“.
Juriidilise isiku arendatud teooria väljatöötamine toimus alles
hiljem, retsipeeritud rooma õiguse kehtivuse ajal (201), kusjuures
ülaltoodud allikate sõnad („teostavad isiku funktsioone“) olid
aluseks hulk aega hiljem tekkinud nn. „fiktsiooniteooriale“.
(Selle kohta vt. tsiviilõiguse kursusest.)

§ 27. Perekond.

124. Sine manu abielu. Parasiitliku eluviisiga orjapidajate
klassi perekond hakkab lagunema alates vabariigi viimasest peri-
oodist. Esialgelt, vanasti, oli mees enda kätte haaranud ka oma
kodus juhtimise ohjad seepärast, et tema osaks oli toiduse ja häda-
vajalike tööriistade hankimine, ja järelikult ka omandiõigus nen-
dele viimastele (Marx ja Engels, XVI, 1 j., 38—40). Kuid
orjapidamise arenemisega arenenud orjandusliku ühiskonna lad-
vikus kaovad juba erandlikult orjatööga elatuvate orjapidajate
hulgas mehe ülevõimu majanduslikud eeldused. Orjapidajate
perekond lakkab olemast töökollektiiv. Kasvab orjapidajate
kombelõtvus. Suureneb orjapidajate arv, kes eelistavad „end
mitte siduda“ abielukõidikutega, kes ei loo tsiviilõiguse poolt
tunnistatud perekonda. Suurenevad kergemeelsed abielulahu-
tused jms.

Need asjaolud olid kahjulikud orjapidajate klassile tervikuna.
Seda klassi ähvardas mandumine ja võimetus säilitada oma klassi-
võimu. Seepärast üritati printsipaadi lõpul stimuleerida abielude
sõlmimist rooma kodanike vahel ja teha kitsendusi vallalistele ja
lastetuile. Magistraat sunnib perekonnapead andma nõusolekut

abiellumiseks, kes seda keeldus andmast oma pojale või tütrele küllaldase põhjusega. Ta oli kohustatud andma kaasavara oma tütrele. Kui 25—60 aasta vanused mehed ja 20—50 aasta vanused naised ei ole abielus, siis kaotavad nad õiguse pärida testamendi järgi. Kui mees on abielus, kuid tal ei ole lapsi, või kui abielus oleval naisel on alla kolme lapse, siis võivad nad saada ainult poole sellest, mis neile on testamendi alusel pärandatud. Ühtlasi vabastati eestkoste alt see naine, kel oli kolm või neli last (130). Muidugi olid need seadused võimetud taastama tervet perekonda demoraliseeritud orjanduslikus Roomas.

Sel perioodil tekib uus abieluvorm, mida iseloomustab mehe võimu puudumine naise üle. Abielludes naine ei kaota enam oma vabadust ega varandust. Seda abieluvormi nimetatakse „ilma mehe võimuta abieluks“ — *sine manu*. Selle abieluvormi tekkepõhjused ei ole veel küllaldaselt selgitatud. Aga on arvata, et teatavat osa etendas nende naiste majanduslik iseseisvus, kel oli iseseisev vara.

Sine manu abielu sõlmiti abiellujate kokkuleppel⁹³ ja nende vanemate nõustumisel ning sellega kaasnesid usundilised ja teised tseremooniad, mis olid tavaga reglementeeritud. Hiljem hakkas ristiusu kirik nõudma kohuslikku kiriklikku laulatust.

Sine manu abielu puhul naine jäi juriidiliselt oma endisse perekonda ega läinud üle mehe perekonda. Kui naine oli iseseisev isik (*sui juris*), siis ta jäi oma varanduse omanikuks ja võis sõlmida tehinguid. Kuid abielu ei ole mitte lihtne kooselu, mis ei tekita juriidilisi järeldusi: naisele langeb osaks mehe sotsiaalne seisund ja truudusemurdmise eest on naisele ette nähtud karistus. Ühtlasi on mehel õigus nõuda oma naist välja igahält, kes teda õigusevastaselt kinni peab vastu mehe tahtmist.

Abielu kehtivuse tingimuseks on selle sõlmimine isikute vahel, kellel on *jus conubii*. Seepärast ei kehti abielureglid roomlaste ühiselu kohta peregriinidega (kel puudus *jus conubii*) või orjaga. Püüdes hoida orjapidajate „vere puhtust“ keelas Augustus ühtlasi senaatoriseisusest isikutel abiellumise vabakslastutega. Abielu takistusteks olid samuti lähedane sugulus ja teatava vanuse mitte-saavutamine (14—12 a.).

125. Dos. *Sine manu* abielu puhul kehtestati põhimõtteliselt abielupoolte vara lahusus, kuid majapidamist juhitakse ühiselt. Kooselu kulud kannab mees. Rahvastiku rikastes kihtides omandab abielu varandusliku tehingu iseloomu. Naise vanemad või

⁹³ Ulpianus ütleb: „Mitte kooselu, vaid kokkulepe teostab abielu“ (l. 30 D 50. 17).

naine ise annab mehele teatava varanduse (mille koosseis määratakse kindlaks enne abiellumist), mis on määratud majapidamiskuludeks. Seda varandust hüüatakse *kaasavaraks* — *dos*. Loomulik, et kaasavaral oli peatähtsus üksnes rahvastiku varakates seisustes; rooma juristid on suure tähelepanuga läbi töötanud kõik kasuistlikud küsimused, mis tulenevad *dos*'i institutidist, ning nende väljendustest nähtub, et kaasavara koosnes mõnikord tunduvalt varanduse hulgast ja et selle varanduse ümber tekkisid kõige keerulisemad juriidilised vaidlused.

Kaasavara juriidiliseks omanikuks on mees. Kuid ta pidi kuluutama sissetulekud kaasavarast või hädalikel juhtudel ka kaasavara enda abielulise majapidamise vajadusteks. Abielu lõppemisel oli mees kohustatud kaasavara tagastama, aga kui abielu lõpetati naise süü tõttu, siis mees pidas kinni osa *dos*'ist laste jaoks.

126. Lahutamine. *Sine manu* abielu puhul on lahutamise vabadus. Abielu lahutamine võib toimuda nii abielupoolte vastastikuse kokkuleppe alusel kui ka kummagi ühepoolse soovi järgi. Lahutus teostatakse teatava vormikohase suulise avalduse teel (hilisemal perioodil oli nõutav kirjalik avaldus tunnistajate juuresolekul). Silmas pidades massilist lahutuste levimist püüdsid imperaatorid hiljem lahutamise vabadust tõkestada. Kehtestatakse reegel, et ühepoolne lahutus on lubatud üksnes rangelt piiritletud põhjustel (truudusemurdmine, kuritegu). Kui aga lahutus on aset leidnud ilma säärase põhjusteta, siis määrati lahutuse algatajale rahatrahv ja muid karistusi. Lahutuse kitsendusi suurendas ristiisu kirik, kes ajas üldist naiste orjastamise poliitikat.

127. Abielu erilised vormid.

a) *Konkubinaat* — pidev ühiselu mehe ja naise vahel, kes ei saa abielu sõlmida nende erineva sotsiaalse seisundi tõttu (näiteks senaator vabakslastuga). Konkubinaat ei tekita tema osaliste vahel juriidilisi tagajärgi. Konkubiinil ei ole „seadusliku“ naise seisundit; tunnustatakse konkubinaadist sündinud laste seost nende isaga, kuigi neil lastel ei ole „seaduslike laste“ õigusi. Püüdes koondada enda kätte abielu sõlmimise monopoli võitles ristiisu kirik konkubinaadi vastu.

b) Peregrinide-vahelisi abielusid reguleerib nende isiklik seadus. Kui abielupooled kuuluvad eri kogukondadesse, siis nende abielud tunnustatakse kui *matrimonium juris gentium*. Tähen­dab, neid abielusid rooma oma õigus ei reguleerinud.

128. Laste õiguslik seisund. Endise patriarhaalse perekonna lagunemine, mis oli endisel kujul talupoegliku maavalduse nõrge-

nemise tagajärjeks ning käsitöö ja käibe arenemise tulemuseks. oli põhjuseks, et täiskasvanud lapsed hakkavad majanduslikus elus iseseisvat osa etendama. Seepärast nõrgeneb isavõim ja pojad omandavad aegamööda iseseisva õigusvõime. Kuid see protsess toimub järk-järgult ja väga aeglaselt üksikute uuenduste sissetoomise kaudu ja kestab läbi mitme sajandi.

Põhimõtteliselt jääb isavõim endiseks ka klassikalises õiguses. Kuid meie aegkonnast alates võib poeg isa poolt võimu kuritarvitamise korral otsida kaitset magistraadilt, ja magistraat kontrollib teataval määral võimu teostamist isa poolt. Isa kaotab oma endise „õiguse elu ja surma üle“, kuigi lapsetapmise kuriteoks tunnistamine toimus alles IV sajandil. Kuid tegelikult piirduvad juba II sajandist peale isa karistusõigused kerge karistusega; teistel juhtudel ta pidi pöörduma magistraadi poole.

Impeeriumi perioodil on ühtlasi lubatav poja vabastamine (emantsipatsioon) isa võimu alt isa nõusolekul eriliste formaalsete täitmiseks.

Suureneb ka täiskasvanud poegade varanduslik õigusvõime. Juba vabariigi perioodi lõpul hakkas levima pojale osa varanduse eraldamine iseseisvaks majapidamiseks (pekuulium). Esialgselt tekivad siin samad suhted nagu pekuuliumi andmisel orjale (50). Kuid pärastpoole seisab pekuulium poja vabas käsutuses ja kannab pojale eraldatud vara iseloomu.

Esimesel sajandil e. m. a. toimunud üleminek alatisele elukutselisele armeele kutsus esile vajaduse tunnistada poja isiklikuks varaks kõik see, mis ta sai sõjaväeteenistuses, s. t. kõigepealt sõja-saak (*peculium costrense*). See reegel laiendati hiljem ka varale, mis poeg oli saanud üldse riigiteenistuses (*peculium quasi castrense*). Ja lõpuks piirduvad isa õigused poja mujalt saadud varandusele (*bona adventicia*) üksnes kasutamissoigusega.

129. Lapsendamine. Endised pidulikud lapsendamise vormid kaovad tarvitusest. Real juhtumel toimub lapsendamine impeeriaatori reskripti alusel. Kuid teiselt poolt, lihaste laste varanduslike huvide kaitse eesmärgil (formaalseid lapsendamisi tuli ette peamiselt rahvastiku rikastes kihtides) kehtestatakse rida reegleid, mis kitsendavad lapsendamise võimalust. Eriti nõutakse, et lapsendaja oleks vähemalt 60-aastane ja tal ei oleks oma lapsi. Lapsendamise tuleb lahus hoida seadustamisest (*legitimatio*), s. t. „seaduslike“ laste õiguste andmine väljaspool abielu (näiteks konkubiiniga) sündinud lastele. Erijuhtudel seadustatakse abielus sündinud lapsed nende vanemate järgneva abiellumise tõttu.

130. Eestkoste. a) Eestkoste naiste üle. Naise-orjapidaja varandusliku iseseisvumise suurenemise tagajärjel kaotab eestkoste naiste üle kord-korralt oma tähtsuse. Juba vabariigi ajajärgu lõpul võis lesk ise valida endale eestkostja ja teda vahetada. Abielu ja laste sündimist soodustavate teiste vahendite hulgas kehtestati printsipaadi algul reegel, et eestkoste alt vabanevad vabadeña sündinud naised, kellel on kolm last, ja vabaks lastud naised, kellel on 4 last. Ühtlasi vähendatakse nende juhtude hulka, mil tehingute sooritamisel on nõutav eestkostja osavõtt.

b) Eestkoste alaealiste üle. Kuni 14 aasta vanuseni seisavad eestkoste all need alaealised, kellel ei ole *paterfamilias*'t. Kuid eristatakse kahte vanuseperioodi: a) kuni 7 aastani, b) 7 a. kuni 14 aastani. Esimese perioodi lastel (*infantes*) ei ole üldse teovõimet. Nende asemel sooritab tehinguid eestkostja, esialgu enda nimel, aga hiljem (alates II sajandist) eestkostetava nimel. 7 aasta vanuselt võib alaealine sooritada tehinguid, kuid mitte teisiti kui eestkostja osavõtul (*auctoritas*).

Eestkostjat saab määrata ka testamendis. Säärase korralduse puudumisel on eestkoste teostamise õigus sugulastel (välja arvatud naised). Kui ei ole sugulasi, kes võivad olla eestkostjaks, määrab eestkostja magistraat.

131. Hooldus (*cura*). Hoolduse ülesandeks on valitseda isiku varandust, kellel ei ole mõistust oma asju iseseisvalt ajada. Hoolduse vanimaks kujuks on hooldus vaimuhaigete ja pillajate üle.

Erilist huvi pakub hooldus isikute üle, kes ei ole veel 25 aastat vanad. Täisealisuse endine vanus (14 ja 12 a.) osutus majandusliku elu keerulisemaks muutumisel liiga madalaks. Osavõtt keerulistest operatsioonidest nõudis elukogemusi ja küpsust, mis näiteks 15-aastaselt nooruril tihti puudus. Viimane võis oma mõtlematute tegudega oma varanduse laostada. Seetõttu anti II sajandil e. m. a. seadus (*lex Plaetoria* ehk *Laetoria*), mis nägi ette karistuse pettetehingute eest alla 25-aastaste täisealistega. Selle alusel määras preetor *restitutio in integrum*'i, kui nimetatud isikud kannatasid kahju kergemeelselt tehinguid sõlmides. Niisuguste tagajärgede vältimiseks hakkasid isikud, kes soovisid sõlmida tehinguid alla 25-aastaste isikutega, nõudma hooldaja osavõttu nendest tehingutest, kes garanteeriks alla 25-aasta vanuse isikuga sooritatud tehingu arukuse. Ja viimaks, alates IV sajandist, seisavad kõik alla 25-aastased isikud hoolduse all ja nad on seega teovõimetud. Hooldaja õigused on lähedased eestkostja õigustele. Hoolduse all olevad isikud ei saa võtta enesele kohustusi ega võõrandada varandust ilma hooldaja nõusolekuta. Kuid hooldaja valikut

teostas üldreeglina teovõimetu ise, hooldaja määramist aga teostas ametnik.

Erijuhtudel võib imperaatori korraldusel hoolduse alt vabastada 20. eluaasta saavutanud noormehe ja 18. eluaasta saavutanud neiu (*venia aetatis*), kuid ka sel juhul puudus neil isikuil õigus teha kinke ja võõrandada kinnisvara.

§ 28. Omand.

132. Üldine iseloomustus. Asjade liigid. Nagu me eespool nägime (100), sai juba Rooma riigi olemasolu eelmisel perioodil omandi põhivormiks individuaalne maa-, ori- jne. eraomand. Endiselt oli rooma õiguse ülesandeks omaniku seisundi igakülgne tugevdamine õiguslike vahenditega, talle omandiõiguse objektide igakülgse ekspluateerimise kindlustamine ning omandi kaitse iga-suguste rünnete vastu. „Iga epohhi omandisuhted on selle epohhi tootmisviisi ja käibe paratamatuks resultaatiks“ (Marx ja Engels, V, 186). Rooma omand on klassiekspluatatsioonihuhete väljendajaks orjanduslikus ühiskonnas. Rooma oli põllumajanduslik riik. Vajadus kinnistada maad üksikuile omanikele, anda neile maa üle täielik käsutusvõimalus ja vajadus kindlustada neile orjade ekspluateerimise vabadus — need olid üheks peapõhjuseks piiramatu eraomandi õpetuse väljatöötamiseks rooma juristide poolt. Rooma õigus oli „eraomandil põhineva“ õiguse eeskujuks (Marx ja Engels, XIV, 104) ja esimesena ajaloos andis Rooma eraomandi lõpliku kontseptsiooni, mis retsipeeriti järgnevate ekspluataatorite poolt.

Omandiõigusse puutuvatest üksikutest juriidilistest küsimus-test peatume kõigepealt asja liikidel. Rooma juristid töötasid välja asjade üksikasjalise klassifikatsiooni olenevalt tunnustest, mille-del on juriidiline tähtsus.

Kujunesid järgmised asjade jaotused.

a) *Res in commercio* (ehk *in patrimonio*) — asjad, mis võivad olla eraomandi esemeks ja tehingute objektiks, ja *res extra commercium* — mis ei saa kuuluda üksikutele inimestele („väljas-pool käivet“ olevad). *Res extra commercium* omakorda jagu-nevad: aa) nn. „ühised asjad“ — *res omnium communes* (näiteks õhk, jooksev vesi, meri); bb) riigi asjad — *res publicae* (näiteks *ager publicus*, *servi publici*); mõned nendest asjadest olid üld-kasutuses, näiteks teed; cc) asjad, mis ei kuulunud kellelegi — *res nullius*. Siia kuulusid *res nullius divini juris*, s. t. asjad, mille seisund määratakse „jumaliku õigusega“; siia kuuluvad „pühad

asjad“ — *res sanctae* (näiteks linnamüürid; nende arvamine pühade esemete hulka on seletatav vajadusega panna linna julgeolek erilise kaitse alla; teiseks näiteks on piiripeenrad; siin näeme maaomandi rikkumatuse erilist kaitset), „religioossed asjad“ — *res religiosae* (näiteks hauad), „pühitsetud asjad“ — *res sacrae* (näiteks templid ja kultuse atribuudid). Peale selle olid olemas „inimliku õiguse järgi mitte kellegi asjad“ (*res nullius humani juris*) — asjad, mis võivad olla eraomandi esemeks, kuid antud juhul ei kuulu kellelegi, näiteks metsloomad vabaduses või varandus, mille tema omanik on maha jätnud. Need asjad saavad selle omandiks, kes nad esimesena hõivab (136).

b) Kehalised asjad (*res corporales qui tangi possunt* — „mida saab puudutada“) ja kehatud asjad (*res incorporales qui tangi non possunt* — „mida ei saa puudutada“). Viimaste hulka kuuluvad õigused — *ususfructus*, nõudeõigus. Sellest nähtub, et Roomas anti asjale lai mõiste ning real juhtumel mahutasid asjade kategooriad enesesse kõik eraõiguse objektid, millel on varanduslik iseloom.

c) Tehingute sooritamisel lepingu pooled mõnikord määravad lepingu esemeks olevaid asju mitte ühe või teise asja individuaalsete tunnustega, vaid kaaluga, arvuga, mõõduga (*res quae pondere numero mensurave constat*), näiteks teatud hulk antud sortinisu, teatud summa raha. Üksnes need asjad (nn. liigiasjad) saavad olla muutlaenu esemeks. Selle kõrval eristatakse asju, millede kasutamine on otseselt seotud nende hävitamisega (*res quae usu consumuntur*), näiteks toit. Nende asjade suhtes ei saa luua kasutamisoigust.

d) Lihtasjad, mis koosnevad homogeensest tervikust (näiteks kivi), lihtasjad, mis koosnevad erisuguste esemete liitmisest ühtsasse tervikusse (näiteks hoone), ja asjade „kogum“ — hulk üksikuid esemeid, mida käsitatakse ühtsa õigusobjektina (näiteks kari).

e) Erilise asjade kategooria moodustavad viljad (*fructus*), s. t. asja perioodiline toode (näiteks karjasige, puuviljad). Seni kui vili pole eraldunud, ei ole ta eraldi asi, kuid muutub iseseisvaks asjaks alates eraldamise momendist.

(Impeeriumi perioodil asjade jaotus *res Mancipii* deks ja *res nec Mancipii* deks — 102 — kaotab oma tähtsuse.)

Tuleb toonitada, et nende asjade rohkearvuliste liikide hulgas hoopiski ei eraldata orje, kuigi nad olid üheks omandi peaobjektiks. Ja seda seepärast, et ori-omand oli Roomas tüüpiline eraomand, mis juriidiliselt milleski ei erinenud omandist, mille mo-

dustasid teised objektid. Era-orjapidajale kuuluv ori on *res in commercio, res corporalis*, mis võib olla tehingu objektiks nagu asi, mis on määratud kas individuaalsete tunnuste (ori Pamphilus) või liigitunnuste järgi (10 gladiaatori ost).

133. Kviriitlik omand. Omandi põhiliigiks (ja ainult seda liiki nimetati terminiga „omand“) oli kviriitlik omand (*dominium ex jure Quiritium*)⁹⁴. Kviriitlik omand võib kuuluda ainult rooma kodanikele, latiinidele ja peregriinidele, kel oli *jus commercii*. Kviriitliku omandi objektiks võib olla igasugune vallasasi ning maadest — ainult maatükid, mis asetsevad Itaalias.

Rooma juristid ei töotanud välja mingit omandiõiguse spetsifikatsiooni. Selleks ei olnud neil ka praktilist vajadust. Ainult mõõdamannes öeldakse, et omand on „täielik võim asja üle“ (§ 4 I 2. 4). Kuid rooma juristide paljudest ütlustest nähtub, et nad kujutasid omandit kui õigust asja kasutada igati kuni selle hävitamiseni, võtta temalt vilja, käsutada teda, s. t. anda omand üle teistele isikutele nii eluajal kui ka surma puhul — testamendiga.

Omandiõigus on ses mõttes piiramatu, et omaniku õigustusi ei määratleta positiivselt: tema võib asjaga teha, mida ise soovib, kui tema õiguse jaoks pole täpselt ettenähtud (seadusega või magistraadi korraldusega) kitsendusi. Kuid need kitsendused on olemas üksnes omandiõiguse puhul maatükkidele, esmajoones naabritele nende omandiõiguse kasutamise kindlustamiseks. Näiteks juba XII tahvli seaduste kohaselt pidi maatüki omanik lubama naabril koguda tammetõrusid (ja hiljem üldse vilja), mis on kukkunud naabri krundil asetsevatelt puudelt. Teine näide: omanik ei tohi kunstlike seadeldiste abil üle ujutada madalamal asuvaid maatükke.

134. Omandi eri liigid. Kõrvuti kviriitliku omandiga olid olemas ka teised omandiliigid (mis aga ei kandnud „omandi“ — *dominium* nimetust, kuigi nad andsid õigustatud isikule olemuslikult samad õigused, kui olid omanikul). Omandi nende eri liikide tekkimine tõendab nii omanike ringi kui ka eraomandi objektide arvu pidevat laiendamist.

Nende omandi eri liikide hulka kuuluvad:

a) Nn. „preetorlik“ ehk „bonitairne“ omand. Vabariigi ajajärgu teisel poolel, maaomandi kontsentreerumise perioodil, muutuvad liiga kitsaks kviriitliku omandi raamid maad

⁹⁴ Mõnikord tähistati sõnaga „*dominium*“ kõike seda, mis kuulub *paterfamilias*'ele, eriti ka kasutusõigus. Kehaliste asjade omandi jaoks tarvitati terminit „*proprietas*“. Sellele lähedane on termin „*patrimonium*“, mis tähendab nii omandit kui ka vara.

ülesostvaile orjapidajaile jms. Esines *res Mancipi* võõrandamist, ilma et oleks silmas peetud *manipatio* (108) aeglast ja pidulikku vormi, tuli ette maksujõuetu võlgniku vara mittevormilise müügi juhtumeid jms. Selle kõrval me juba nägime, et preetor andis õiguse pärandvarale nendele isikutele, kellel ei olnud kviriitlikku pärimisõigust.

Kõigil neil juhtudel preetor kaitses kõigi oma *imperium*i vahenditega vara omandajat rünnete vastu sellele varale (hagide ja protsessuaalvaiete) võimaldamise teel⁹⁵; mõnikord paigutati formulasse fiktsioon, et valdaja peab end kaitsma, nagu oleks igamise tähtaeg möödunud. Vara omandaja seisund muutus samaseks nagu omanikul. Kuid formaalselt teda ei vaadeldud omanikuna. Preetor ei tühistanud otseselt ega muutnud vanimat tsiviilõigust ja ta ei saanudki seda teha, sest selleks oli vajalik rahvakoosoleku otsus (57). Seepärast preetor ei määratlenud omandaja õiguste iseloomu. Õeldi vaid, et asi on omandaja varanduse koosseisus — *in bonis* (sellest ongi hilisem termin „bonitaarne“ omand). Omandaja ei ole kviriitlik omanik, kuid ta võis kviriitliku omandi selle asja üle saada igamise alusel. Võõrandaja aga oli kviriitlik omanik, kuid tema õigusel ei olnud mingit sisu ja sellel ei olnud kohtulikku kaitset, ja seepärast seda hüütigi „paljaks õiguseks“ (*nudum jus*).

b) *Provinciaalne omand*. Vallutatud provintside maid vaadeldi Roomas riigiomandina (23). Selles väljendus võidete riisumise järjekindlalt läbiviidav Rooma poliitika. Kuid provintside maad haarati mitmesugustel viisidel valitseva klassi esindajate poolt, kes asutasid orjanduslikke suurmajandeid. Maade haarajaid (kes esialgselt maksid riigile teatavat renti) käsitati formaalselt vaid isikutena, kel oli üksnes valdus või *ususfructus* (Gai Inst., 2, 7). Kuid olemuslikult oli nende õigus omandiõigusega samavõrdne.

c) *Peregriinide omand*. Peregriinid, kellel puudus *jus commercii*, ei olnud kviriitlikud omanikud, kuid käibe arengu sunnil hakati nende vara mitmes suhtes kaitsma samaselt kui kviriitlikku omandit. Ja Gajus räägib otseselt peregriinide omandist kui omandi erilisest ja ühtsest liigist (Inst. 2, 40).

Seega oli Roomas üldse neli liiki omandit. Poliitilise tsentraliseerimise, Rooma riigi laienemise ja õiguse unifitseerimisega kogu riigipiiride ulatuses tasanduvad nende omandiliikide erinevused ja dominaadi perioodil töötatakse aegamööda välja ühtne omandi-

⁹⁵ Kuid real juhtumel ei antud kaitset kviriitliku õiguse vastu.

tüüp, mis on sõltumatu objektist ja subjektist. Töötatakse välja omandimõiste üldse, mis ei ole enam seotud vana kviriitliku õigusega, ja tunnustatakse, et omandiõigus võib kuuluda mitte ainult rooma kodanikele, vaid ka välismaalastele, kellel on õigusvõime. See omandiõiguse ühtne mõiste retsipeeritigi rooma õigusest kodanlike seadusandluste poolt.

135. Omandi kaitse. Kviriitliku omandi kaitseks on olemas kolm põhimoodust:

a) *Rei vindicatio*. Kui omanik kaotas asja valduse, siis ta võib esitada nõudmise asja äravõtmise kohta ebaseaduslikult valdajalt. Seda nimetataksegi asja „vindikatsiooniks“⁹⁶. Asja äravõtmise nõudmine on asjaõiguslik hagi ja seda võib pöörata iga isiku vastu, kelle käes on asi: *ubi rem meam invenio ibi eam vindico*. Nõudmist esitav omanik peab tõendama oma omandiõigust, näiteks omandi soetamist igamise alusel.

b) *Actio negatoria*. Kui mitteõigustatud isik teatab, et temale kuulub omaniku käes oleva asja peale servituut või *ususfructus*, siis omanik võib nõuda säärase õiguse puudumise tunnustamist kolmandal isikul. Samaga peab kindlaks määratama, et kolmas isik ei või takistada omanikul teostada oma omandiõigust täiel määral.

c) *Actio prohibitoria* — nõudmine keelata kolmandal isikul sooritada mingit tegu asja suhtes, mis on omaniku käes.

Koos sellega kuulub real juhtumel maatüki omanikule eriõigustusi oma omandi kaitseks naabrite tegevuse vastu. Ehitiste tiheduse tingimustes Roomas polnud need küsimused väikese tähtsusega. Näiteks kui naaber võtab ette mingisuguseid töid, mis võivad tekitada kahju (näiteks maa kaevamine piiri ääres uue ehitise püstitamiseks), siis omanik võib nõuda nende tööde lõpetamist või naabrilt kohustuse andmist heastada kahju, mis tekitatakse (*operis novi nuntiatio*).

Preetorliku, provintsiaalse ja peregriinide omandi kaitseks seatakse sisse hagid, mis on loodud kviriitlikku omandit kaitsvate hagide tüübi järgi. Eriti seatakse sisse preetorliku omandi kaitseks nn. *actio publiciana*. See hagi vastab *rei vindicatio* tüübile, kuid klausliga, et kohtunik peab asja läbi vaatama, nagu oleks igamistähtaeg möödunud; seega võrrutatakse fiktiivselt bonitaarne omanik tsiviilse omanikuga. Samasugust kohandamist näeme ka provintsiaalse ja peregriinide omandi kaitse puhul.

⁹⁶ Termin „*vindicatio*“ (*vindicta* — kepp) pärineb vanaaegsest sümbolist: keppiga asja puudutada — tähendab teatada oma omandist (vt. *legis actio per vindicationem* — 76).

Provintsiaalne maatükk võrrutati fiktiivselt itaalia maatükiga ja peregriinile anti kaitse, nagu oleks ta rooma kodanik. Neis juhtudes me näeme preetori tavalist meetodit: varem kehtinud reeglite kunstlik laiendamine uutele suhetele.

136. Omandi omandamine. Rooma juristid ei viinud ühtsasse süsteemi kõiki omandi tekkimise mitmekesiseid viise: erijuhtumite jaoks kehtisid erisugused reeglid. Eriti tuleb eristada:

a) *O m a n d i o m a n d a m i n e r i i g i l t*:

aa) Real juhtumel müüdi sõjasaak või süüdimõistetud kurjategijate vara kvestori poolt oksjonil. Müük toimus tavaliselt foorumil templi juures ja magistraadi kõrval oli piik (*hasta*) selle võimu sümbolina, kes omandas selle vara ja kaitseb selle omandamist eraisiku poolt. Säärast müüki nimetatigi *venditio sub hasta*;

bb) maatükkide andmist *ager publicus*'e koosseisust toimetaksid erilised ametiisikud;

cc) Mõnel juhul anti seaduse enese alusel eraomandiõigus juba eravaldues olevate *ager publicus*'e maatükkide kohta (103).

b) *A l g n e o m a n d i o m a n d a m i n e* leiab aset neil juhtudel, kui antud asjal ei olnud üldse omanikku või see oli isiku valduses, kes ei olnud omanik rooma õiguse järgi. Omandi algsest omandamise viisidest tuleb märkida:

aa) *occupatio* — ei kellelegi kuuluva asja hõivamine. Omanikuta asi loeti kuuluvaks sellele, kes selle esimesena hõivas: *res nullius cedit primo occupanti*. Siia hulka ei kuulu üksnes vara hõivamine vaenlastelt või välismaalastelt, kes ei evi kaitset Rooma sõlmitud lepingu alusel (45), vaid ka säärased juhud nagu vabaduses olevate metsloomade kinnipüüdmine jms.;

bb) *accessio* — juurdekasv, s. t. kui omandiõiguses olev asi suureneb või produtseerib uue asja. Siia kuuluvad: ehitised ja istutised, mis kuuluvad sellele, kellele kuulub maa; viljad (132, e), mis kuuluvad vilja kandva asja omanikule, jms.

c) *O m a n d i o m a n d a m i n e t e h i n g u a l u s e l*. Vanimate tehingute — *mancipatio* ja *in jure cessio* — kohta vt. ülalpool (108, 110). Mis aga puutub teistesse tehingutesse (näiteks mitteformaalne ost-müük), siis rooma õiguses viidi järjekindlalt läbi põhimõte, et kokkuleppe enese tõttu omandiõigus asjale ei lähe üle omandajale. Omandiõiguse üleandmiseks on vajalik asja üleandmine (*traditio*), s. t. tegelik asja kätteandmine võõrandaja poolt omandajale. Üleandmise nõudmine laiendati ka asjade võõrandamisele peregriinidele ja seepärast loeti see omandi tekkimise viis *jus gentium*'isse kuuluvaks. Aegamööda laieneb üleandmise

mõiste; peale faktilise üleandmise loetakse küllaldaseks ka sümboolset üleandmist, näiteks laovõtmete kätteandmine loetakse laos oleva kauba üleandmiseks (seda viisi nimetati „üleandmiseks pika käega“ — *traditio longa manu*). Faktiline üleandmine ei ole nõutav ka neil juhtudel, kui omandaja juba valdab asja, näiteks rentnikuna (säärasele viisile anti nimetuseks „üleandmine lühikeseks käega“ — *traditio brevi manu*).

Kuid üleandmine kannab omandiõiguse üle vaid sel juhul, kui üleandmine toimub seaduslikul alusel, näiteks kehtiva tehingu alusel. Üleandmine on omandi omandamise tuletatud viis: omandiõigus asja kohta oli võõrandajal juba varem olemas. Ka sel juhul kehtib üldreegel, et keegi ei või teisele üle anda rohkem õigusi, kui tal endal on (l. 54 D 50. 17). Seepärast kui varandus on koormatud servituudiga enne selle võõrandamist, siis see jääb püsima ka pärast asja üleminekut omandajale.

d) O m a n d i o m a n d a m i n e p ä r i m i s e t e e l („surma põhjusel“ — *mortis causa*). Asja omandamine pärimise teel kuulub samuti omandi omandamise tuletatud viiside hulka: pärijale lähavad üle ka pärandaja kohustused ja asja koormised (135).

e) I g a m i n e — *usucapio*. Vabariigi perioodi lõpul ja impeeriumi perioodi algul oli maa juba kindlalt vallutatud isikute poolt, kes kuulusid orjapidajate ladvikusse; nende kätte olid kontsentreeritud ka teised rikkused. Ja seetõttu nõrgeneb igamise kui võõra vara hõivamise vahendi tähtsus. Vastupidi, rikaste omandi kaitsmise huvid nõudsid, et seda vara ei hõivataks teiste isikute poolt igamisvalduse teel. Need asjaolud tingivad, et igamise teel omandi omandamine seatakse sõltuvusse reast kitsendavatest tingimustest. Endised igamise tähtjad (kaks aastat maa ja üks aasta muu vara kohta) ei muutunud esialgu, kuid kehtestatakse rida täiendavaid nõudmisi: 1) igamise teel ei saa omandada varastatud vara (see reegel nähtavasti hakkas kujunema juba XII tahvli ajal), vägivaldselt haaratud maatükki, piiripeenraid, riigivara; 2) nõutakse katkestamatu valdust kogu igamisetähtja jooksul; 3) peab olema seaduslik alus valduseks (näiteks müügitehing, milles oli viga ja mis iseenesest ei võinud olla omandi omandamise aluseks); 4) igamise alusel valdaja pidi olema heausklik (on nõutav *bona fides*), s. t. ta ei pidanud teadma, et tema valdus on mitteseaduslik.

Igamine tsiviilõiguse instituudina ei saanud olla omandi omandamise viisiks peregriinidele, kellel puudus *jus commercii*. Kuid anti reegel, et „pika aja“ möödudes võis valdaja omanikule vastu vaielda asja tagasiandmise nõudmisel (*longi temporis praescrip-*

tio). Säärase vaide kehtivuse tingimuseks olid valduse küllaldane alus ja valdaja heausklikkus. Selleks tähtajaks määrati 10 aastat, kui omanik ja valdaja mõlemad elunesid selles paigas, kus asetses maatükk, ja 20 aastat kõikidel ülejäänud juhtudel. *Longi temporis praescriptio* ei andnud omandiõigust, kuid kinnistas valduse; seda rakendati provintsiaalmaade suhtes ja isegi riigimaade valduse puhkul. Ja lõpuks, juba dominaadi perioodil, kehtestati tähtajad, millede möödudes üldse kustub omaniku nõudmise õigus asja tagasiandmise kohta (*longissimi temporis praescriptio*). Selleks tähtajaks määrati 40 ja hiljem 30 aastat. Ka Justinianuse ajal andis 30-aastane igamine omandi omandajale, kellel oli seaduslik alus ja kes oli asja omandanud heausklikult.

137. Valduse kaitse. Vabariigi perioodi lõpul hakatakse kaitset andma mitte üksnes omandiõigusele, vaid ka asja valdusele (*possessio*). Näiteks kellegi käes olevale asjale pannakse toime rünnak teise isiku poolt. Ei ole veel teada, kes on asja omanik, ja selle küsimuse uurimine nõuaks palju aega. Kuid preetorile tundus kõigepealt vajalik olevat ära keelata vägivaldsed aktid, kaitsta olemasolevat seisundit. Ja säärasel kaitisel oli suur tähtsus valitsevale klassile; maavaldajad, kaupmehed jms. ei suutnud kaugeltki mitte igakord tõendada omandiõigust nende käes olevale varale.

Valduseks nimetati asja tegelikku omamist, milles väljendub valdaja tahe evida seda asja enda jaoks (*animus possidendi*), käidelda seda nagu oma asja. Valdus võib olla ühendatud omandiõigusega, kuid ta võib olla ka lahus omandiõigusest. Näiteks peetakse asja valdajaks isikut, kellele asi on panditud, kui selle asja omanikuks on teine isik (uue ajal nimetatakse sääraseid juhtumeid mõnikord „tuletatud valduseks“). Säärastel juhtudel kaitstakse valdust ennast kui niisugust, ilma omandiõiguse küsimuse juurdlemiseta ⁹⁷.

Valdust kaitsti preetori interdiktidega (78 d). Interdikte oli kaks peagruppi: a) need, mis olid suunatud asja tagasiandmisele valdajale, kui viimane kaotas oma valduse vägivallaaktiga, või asja salajase hõivamisega või kui asja ei anna tagasi isik, kellele asi oli antud ajutiseks kasutamiseks kuni nõudmiseni (*interdicta recuperandae possessionis*); b) need, mis olid suunatud olemas-

⁹⁷ Valdusest juriidilises mõttes eristatakse asja faktilist omamist teise isiku jaoks eesmärgita seda asja enesele jätta. Seda omamist nimetati „loomulikuks valduseks“ ja hiljem sai see nimetuseks „pidamine“ — *dententio*, ja pidajal ei olnud õigust valduslikule kaitsele. Näiteks: üüritud asi on üürija käes.

oleva valduse säilitamisele, kui seda valdust ründab mõni isik (*interdicta retinendae possessionis*)⁶.

138. Jura in re aliena, s. t. õigused võõrale asjale. Nende õiguste põhiliigiks on servituudid. Nagu juba öeldud (103), etendasid servituudid rooma elus suurt osa ja rooma juristid töötasid servituutide jaoks välja üksikasjalised reeglid.

Servituudid jagunevad kahte kategooriasse: a) reaal- ehk maaservituudid (*servitutes praediales*), mis näevad ette koormisi, mis lasuvad ühel maandikul teise kasuks, sõltumatult nende maatükkide omanike vahetusest (Gajus — Inst., 2, 14 — nimetab neid servituute „linna ja küla maatükkide õigusteks“); b) isiklikud servituudid (*servitutes personarum*), mis loodud teatava isiku kasuks. Isiklikud servituudid tekkisid maaservituutidest hiljem.

Maaservituudid jagunevad omakorda küla- ja linnaservituutideks. Külaservituteid hulka kuuluvad: õigus naabri krundist läbi käia, õigus läbi sõita, õigus karja läbi ajada, õigus naabri allikast või kaevust vett võtta, õigus naabri krundil karja karjatada. Linnaservituudid: õigus nõuda, et naaber ei püstitaks hoonet üle teatava kõrguse, et ei varjaks valgust või väljavaadet, õigus oma ehitist toetada naabri seinale, õigus naabri krundile juhtida vihmavee äravoolu jms. Nende servituutide loetelust näeme üha halvemaid tingimusi, milledes elas rooma kehvik.

Isiklike servituutide tähtsamaks liigiks on *ususfructus* — õigus kasutada võõrast asja, saada sellest vilja, rikkumata selle asja olemust (I. 1 D 7. 1). *Ususfructus* seatakse näiteks isa kasuks laste isikliku vara peale (128); seda võib määrata testamendiga jms. *Ususfructus*'e puhul jääb omanikule omandist üksnes „paljas õigus“ (*nudum jus*). Teiseks isiklike servituutide näiteks on *usus* (õigus kasutada asja ilma vilja võtmata), *habitatio* (võõras majas elamise õigus), *operae* (õigus kasutada võõra orja tööd).

Impeeriumi perioodil tekivad veel mõned õigused võõrale varale: a) *superficies* — päritav õigus kasutada ehitist, mis on püstitatud võõrale maa-alale teatava tasu maksmisel maaomanikule; b) *emphyteusis* — küla maatükkide pikaajaline päritav kasutamissoigus kindlaksmääratud tasu eest. Nii *superficies* kui *emphyteusis* olid linnakehvik ja võõral maatükil elama sunnitud

⁶ Rooma juristide rohkearvuliste ja mitmekesiste arvamuste uurimise alusel valduse kohta püstitasid XIX sajandi teadlased (Savigny, Puchta, Jhering, Bruns, Dernburg jt.) rea teooriaid valduse ja selle kaitse aluse kohta. Üldse on valduse küsimus üks kõige enam vaieldavaid küsimusi nn. „pandektiõiguse“ teoorias. Nende teooriate käsitlemine ei kuulu meie ülesannetesse.

talupoegade ekspluateerimise vahendiks. Sööti jäetud maade omanikud meelitasid sinna põlluharijaid, andes neile alatise tasulise maa kasutamise õiguse ja määrates selle kasutamise algul soodustatud tingimused. Võimalik, et see maakasutamise vorm tekkis kõigepealt maadel, mis kuulusid imperaatorile (Levitšenko, Bütsantsi ajalugu, 45).

§ 29. Pärimine.

139. Seadusejärgne pärimine. Vana perekonna lagunemine (128) ja individuaalse eraomandi arenemine kutsusid vabariigi viimastel sajanditel pärandusõiguses esile sügavaid muutusi. Nende muutuste üldsuund seisneb selles, et põhilise tähtsuse omandab kognaatiline ehk veresugulus (vt. 105).

Pärandusõiguse muudatused tegi preetor. Preetor ei tühistanud vana seadust. Tema vaid andis pärandi selle isiku valdusse, kellele muutunud perekondliku korralduse tingimustes oli otstarbekohasem pärandvara üle anda. Sellega laiendati pärijate ringi. Isikud, kes said pärandi preetori korralduse tõttu, ei olnud vara omanikud, vaid neil oli üksnes valdus (*bonorum possessio*), kuid see preetori *imperium*'i kogu võimsusega toetatud valdus oli praktiliselt samavõrdne omandiga.

Preetor seadis sisse 4 pärijate järku:

a) *liberi* — kõik alanejad, sõltumatult sellest, kas nad olid pärandi avamise momendil surnud isiku võimu all või mitte. Varandus jaotatakse võrdselt laste vahel; kui aga mõni neist lastest on surnud, siis surnu osa jaotatakse pärandaja lastelaste vahel (eestamisõigus).

b) *legitimi* — süia kuuluvad „seaduslikud“ pärijad, kel on pärimisõigus vanade seaduste järgi, s. t. agnaadid ja sugukonnaliikmed (100). Pärand läheb neile üle vaid sel juhul, kui puuduvad esimese järgu pärijad.

c) *cognati* — veresugulased kuni 6-nda (mõnikord 7-nda) sugulusastmeni. Nemad saavad pärandi siis, kui ei ole kahe esimese järgu pärijaid.

d) *vir et uxor*. Kui ei ole ülalnimetatud pärijaid, siis saab pärandi üleelanud abikaasa.

Edasi, kui pärand avaneb vabakslastu surma puhul, siis kutsub pärimisele (lähimate pärijate järel) endine isand, tema naine ja lapsed.

Teisel sajandil laiendati veelgi seadusejärgsete pärijate ringi:

ema sai pärimisõiguse oma laste järgi (isegi mitteabieluliste) ja lapsed said õiguse pärida ema varandust.

Impeeriumi ajastul määrati, et kui puuduvad seaduslikud pärijad või need mingil põhjusel ei saa pärandit vastu võtta, siis pärandvara kui peremeheta (*bona vacantia*) langeb riigile.

Pärijate järgud määrati lõplikult kindlaks VI sajandil: a) alanejad, b) pärandaja ülenejad sugulased ja tema täisvennad ja -õed ning nende lapsed, c) poolvennad ja -õed (isapoolsed ja emapoolsed) ja nende lapsed, d) kognaadid, e) üleelanud abikaasa (kuid vaesel üleelanud abikaasal on eelisõigus ühele neljandikule pärandist).

140. Testamendijärgne pärimine. Endised pidulikud testamendivormid hakkasid tarvitusest kaduma vabariigi perioodi teisel poolel. Preetor hakkas andma *bonorum possessio*'t, kui temale oli esitatud seitsme tunnistaja pitseriga kinnitatud kirjalik testament. Esialgselt oli säärane testament kehtiv ainult sel juhul, kui ei olnud seadusejärgseid pärijaid, kuid alates II sajandist omandas selline testament täie jõu. Hiljem lihtsustusid formaalsused veelgi: oma käega kirjutatud testamendi puhul piisas viiest tunnistajast. Olid lubatud ka suulised testamendid tunnistajate juuresolekul. Peale selle võis testamenti avaldada ametnikule ja lasta kanda protokolli. Erilised soodustused olid sõdurite testamentide kohta: nad võisid testamenti teha ükskõik mis vormis, et aga tahe oleks selge.

Pärandaja võib oma varanduse pärandada kellele tahes (vt. siiski 141). Selles väljendub piiramatu eraomandi süsteem; varanduse omanik võib seda käsutada, nagu talle meeldib, mitte ainult oma eluajal, vaid ka surma puhuks. Oli isegi võimalik määrata pärijaks oma orja, andes ühtlasi talle testamendiga vabaduse.

Kuid mõned isikud ei saa olla testamendarseteks pärijateks. Siia kuuluvad: a) peregriinid, b) mõningate kuritegude eest süüdi mõistetud, c) ketserid ja jumalasalgaajad (hilisemas õiguses). Peale selle oli II sajandil e. m. a. rikastel kodanikel (kellel oli üle 100 000 as'i) keelatud määrata naisi testamendarseteks pärijateks. See seadus oli lodevuse vastu võitlemise katseks; kuid see üritus ei saanud anda positiivseid tulemusi ning seda seadust ei rakendatud enam printsipaadi algul. (Testamendijärgse pärandi vastuvõtmise võimetuse muude juhtude üle vt. 124.)

Testamendi esemeks on pärandaja kogu varandus. Kehtis reegel, et üheaegselt ei saa rakendada seadusejärgset ja testamendijärgset pärimist. Testaator võib määrata ühe või mitu pärijat ja viimasel juhul määrata kindlaks iga osa oma suva kohaselt. Kui

üks määratud pärijatest ei võta pärandit vastu, siis tema osa jaotatakse ülejäänud testamendijärgsete pärijate vahel.

Testaator võib määrata pärija ja ühtlasi nimetada isiku, kellele varandus peab minema juhul, kui määratud pärija pärandit vastu ei võta (*substitutio vulgaris*). Erijuhtumina võib isa määrata, kes on tema poja pärija, kui poeg sureb enne täisikka jõudmist (*substitutio pupillaris*).

141. Testamendivabaduse kitsendused. Testamendivabadus viis tagajärgedeni, mis olid kahjulikud orjapidajate juhtivale ladvikule. Esines juhtumeid, kus testaator tegi kõrvaliste isikute kasuks korraldusi oma varanduse kohta juhuslikel ja heakskiitu mitteväärivatel põhjustel, kusjuures aga tema lapsed ei saanud midagi.

Seetõttu tekivad testamendivabaduse kitsendused. Lähimatele sugulastele antakse õigus pärandaja vara teatavale osale. Need abinõud olid kompromissiks piiramatu eraomandi printsiipide ja orjandusliku ühiskonna ladviku huvide vahel.

Juba vanima õiguse järgi võis pärandaja jätta pärandist ilma oma võimaluseid lapsi, jättes nad testamenti paigutatud formaalse klausliga pärijate hulgast välja. Preetor laiendas seaduslikkude pärijate ringi, keda ei võidud jätta pärandita ilma eriklauslita (eriti laiendas preetor eriklausli vajaduse reegli isa võimu alt vabastatud laste ja nende järeltulijate kohta). Kui mõni nendest pärijatest oli õigusevastaselt pärandita jäetud, siis ta võis preetorilt nõuda endale varanduse valduse andmist tema seadusliku osa suurusel, hoolimata testamendist (*bonorum possessio contra tabulas*).

Lisaks sellele, kui lähimatest sugulastest (alanejatest, vendadest, õdedest) oli mõjuva põhjuseta mööda mindud, siis nad võisid nõuda testamendi tühistamist tsentumviride kohtu kaudu. Vaidlust testamendi vastu aga ei võetud vastu, kui kaebaja sai vähemalt neljandiku sellest, mis oleks temale langenud seadusjärgsel pärimisel. Kui nimetatud pärijatele on jäetud vähem kui neljandik nende seaduslikust osast, siis tuleb kõne alla neile mineva varanduse täiendamise küsimus kuni ühe neljandikuni seaduslikust osast. Seega kuulub pärijatele võõrandamatu õigus ühele neljandikule (mõnel juhul, kui pärandijätjal on mitu last, isegi $\frac{1}{3}$ ja $\frac{1}{2}$) sellest varast, mille nad oleksid saanud testamendita, ning vastavalt sellele kitsendati testimisvabadust.

Rooma orjapidajate demoraliseeritud ladvikus oli testamendivabaduse tulemuseks, et real juhtumel jäeti varandus pärandaja tujude tõttu isikutele, kes olid pärandajaga juhuslikult seotud.

Peeti ka „jahti“ raukadele eesmärgiga neilt testamenti välja presida. Värviküllaselt kirjutab Horatius:

„... Püüa kõikjal kavalalt raukade testamente ja kui mõni ettevaatlik lipsabki püüdja käest, närinud õngelt süüda, — siis ära kaota lootust ja ära jäta petlikku mängu“ (Horatius, Satiirid, II, 5, 23—26).

Testamendi koostanu oli ohus, et pärija püüab kiirendada tema surma pärandi kiiremaks endale saamiseks. Nero kehtestas ettevaatusabinõuna, „et (testamendi) esimesed kaks lehekülge oleksid tühjadena esitatud tunnistajate nimede allakirjutamiseks, varustatuna vaid pärandijätja allkirjaga“ (Suetonius, Nero, 17). Nähtavasti kirjutati pärijate nimed hiljem, et tunnistajad ei teaks, kellele on varandus pärandatud.

Kõrgema kihi kõlbluse langusest annavad tunnistust ka need juhud, kus lapsed ootasid oma vanemate surma, et saada pärandit. Juvenalis paneb ausa inimese suhu sääraseid sõnad: „Ma ei tunne tähtede käiku. Ma ei taha ega saa ennustada pojale isa surma. Kõlbmatu kaaslaseks, lahkun seepärast siit nagu vigane, kuivand käega, kes kasutu“ (Juvenalis, Satiirid, III, 43—48).

142. Pärandi vastuvõtmine ja vastuvõtmise tagajärjed. Pärandajaga ühte perekonda kuulunud lähimad pärijad loetakse pärimisõigustesse astunuiks pärandaja surma enese faktiga; neilt ei nõuta nõusolekut pärandi vastuvõtmiseks („paratamatud pärijad“). Siin nagu kestaks edasi see perekondlik ühtsus, mis oli pärandaja eluajal. Teised pärijad peavad avaldama oma nõusoleku pärandi vastuvõtmiseks või jälle astuma pärandi tegelikku valdusse. Pärandaja kreditoride huvide kindlustamiseks rakendab preetor abinõusid selleks, et pärandi vastuvõtmise avaldus esitataks kindlaksmääratud tähtajal. Samuti määras preetor *bonorum possessio* taotlemiseks tähtaja (100 päeva).

Pärand on surnu kõikide õiguste ja kohustuste kogum. Pärandi vastuvõtnud pärija on vastutav pärandaja kõikide võlgade eest, kuigi pärandi passiva ületaks tema aktiva ja kuigi pärija ei olnud pärandi vastuvõtmise momendil teadlik pärandil lasuvatest võlgadest. Lähimate pärijate huvide kaitseks andis preetor neile pärandi vastuvõtmisest loobumise õiguse. Ja impeeriumi perioodil anti pärijatele võimalus võtta pärand vastu nimestiku alusel (*beneficium inventarii*). Sel juhul vastutas pärija surnu võlgade eest üksnes nimekirja võetud varandusega.

Teiselt poolt preetor andis pärandaja kreditoride huvide kaitseks (kui pärand langeb isikule, kes on koormatud võlgadega) pärandaja kreditoridele õiguse nõuda pärandvara eraldamist

muust pärija varandusest (*beneficium separationis*) ja pärandvara müümist üksnes pärandaja võlgade katteks.

143. Legaadid. Legaadiks (*legatum*) nimetatakse testamendi alusel mingi soodustuse andmist testaatori surma järel isikule, kes ei ole pärija (legataarile). Siia kuuluvad: legataarile omandiõiguse andmine teatavale asjale, pärijale mingi kohustuse pealepanemine sooritada mingi tegu legataari kasuks (näiteks maksta talle teatud rahasumma) jms.

Vabariigi perioodi teisel poolel olid legaadid erakorraliselt levinud: legaatide määramine rooma rikaste poolt mõjukate sõprade, oma mitmesuguste operatsioonide kaasosaliste kasuks jms. oli odavaks viisiks nende isikute poolehoidu võitmiseks testaatori eluajal. Selle läbi kannatasid pärijate ja sellega ühtlasi pärandatava orjapidamise huvid. Seepärast hakatakse alates II sajandist e. m. a. legaatile kitsendusi tegema. Esialgselt määrati, et legataar ei või saada üle 1000 as'i, siis, et legataar ei või saada rohkem kui seaduslik pärija. Lõppude lõpuks määrati, et vaatamata kõikidele määratud legaatile peab pärija igal juhul saama ühe neljandiku pärandvarast, mis on jäänud peale kõikide võlgade tasumist. See reegel kehtestati aastal 40 *lex Falcidia* alusel ja veerandikku varast, mille sai pärija, nimetati *quarta Falcidia*. Kui legaatile kogusumma ületas $\frac{3}{4}$ pärandvarast, siis kuulusid legaadid vastavalt vähendamisele.

144. Fideikomissid. Esialgu nimetati fideikomissiks mingi samme sooritamise palvet. Seejuures toetuti tolle isiku aususele, „usaldusele“ (*fides*), kelle poole oli palvega pöördutud. Pärimisõiguses nimetati fideikomissiks pärijale adresseeritud palvet anda osa pärandist (või kogu vara) üle teisele isikule. Näiteks ei soovi isa, kellest jääb järele alaealine poeg, et pärandvara läheks eestkostja valitsemisele; ta määrab pärijaks oma sõbra, tingimusel, et viimane annaks varanduse pärandaja pojale viimase täisikka jõudmisel. Või fideikomisside abil tagati pärandvara üleminek isikule, kellel puudus õigus pärijaks olla. Tuli ette ka nn. „perekondlikke fideikomisse“: pärijale pandi kohustus anda varandus üle oma alanejatele tingimusega, et viimased selle omakorda annavad üle oma alanejatele, jne. Mõnel juhul loodi sel viisil võõrandamatud perekondlikud varad.

Fideikomissidele anti juriidiline jõud alles printsipaadi perioodil. Fideikomisse võis määrata ka väljaspool testamenti; piisas, kui fideikomiss oli määratud 5 tunnistaja juuresolekul. Kuna aga fideikomissidega püüti mööda hiilida pärimisreeglitest, siis tehti

fideikomisside kohta mitmes suhtes samu kitsendusi kui legaatidele.

Kuuendal sajandil sulasid fideikomissid ühte legaatilega.

§ 30. Obligatsioonid. Lepingud.

145. Obligatsiooni mõiste. Obligatsioonide liigid. Obligatsiooni (*obligatio*) kui üldise, kõiki juhtumeid haarava kategooria mõiste, kus ühel isikul on juriidiline kohustus teise ees ja ta kannab vastutust selle mittetäitmise eest, töötati rooma juristide poolt välja vaid pikkamisi. Alles Justinianuse institutsioonid sisaldavad obligatsiooni üldise määrangu: „Obligatsioon on õiguse ahelad (*juris vinculum*), milledega meid sunnitakse millegi täitmisele meie riigi õiguse kohaselt“ (pr. I. 3. 13).

Obligatsioon on kahe isiku õiguslik suhe: kreditori, kes omab õigust nõuda obligatsiooni täitmist, ja võlgniku (deebitor), kes on kohustatud obligatsiooni täitma. Rooma juristide õpetuse järgi võib obligatsiooni sisuks olla *dare* (anda midagi, näiteks asja üle anda) või *facere* (mingi teo sooritamine). Peale selle tähendatakse obligatsiooni sisu veel sõnaga *praestare* (siia kuulub näiteks kohustus heastada kahju).

Vanimal perioodil, arenemata käibe tingimustes, tekkisid obligatsioonid üksnes rangelt kindlatel ja vähestel juhtudel; obligatsioonide tekkimiseks oli tavaliselt nõutav teatavate formaalsuste täitmine; obligatsiooni tagajärjel tekkis võlglaste vastutus oma isikuga (võlglaste orjastamise võimalus jms.). Kuid seoses kaubarahanduslike vahekordade arenemisega suureneb alates vabariigi ajastu lõpust juhtude arv, mil tekib obligatsioon, diferentseeruvad obligatsioonide tüübid ning arenevad nende uued tüübid. Väheneb endine formalism. Esikohale astub võlgniku varanduslik vastutus. Preetorite ja juristide poolt luuakse ja kindlustatakse uued obligatsioonisuhete vormid, milledele riigivõim andis kaitset. Oma suurima arengu perioodil obligatsiooniõigust seadustega peaaegu ei normeeritud; preetori ja juristide paindlik tegevus rahuldada areneva käibe vajadusi.

Juriidilises mõttes on obligatsioon olemas ainult siis, kui seda kaitstakse hagiga. Kui preetor antud juhul hagi ei võimalda, siis on olemas vaid nn. „naturaalobligatsioon“ (*obligatio naturalis*), mis on seadusega sanktsioneerimata kahe isiku suhe. Naturaalobligatsioonid tekivad esialgu peamiselt isikute tegudest, kes seisavad *paterfamilias*'e võimu all: nende obligatsioonide tunnustamise mõte seisnes selles, et kui näiteks ori võttis enesele (loomu-

liku) kohustuse ja ta pärast seda orjusest vabastati, siis tema kohustus tunnistati real juhtumel kehtivaks ja võidi anda hagiõigus tema vastu. Nagu näha, põhines neil juhtumel naturaalobligatsioonide tunnustamine orjapidajate — orja kontrahendi — huvide kõige täielikumas kaitses. Hiljem rooma juristid töötasid mõnevõrra naturaalobligatsioonide teooria kallal (näiteks määrati, et täidetut ei saa naturaalobligatsiooni alusel enam tagasi nõuda), kuid naturaalobligatsioonid ei olnud eriti levinud.

Seoses obligatsioonisuhete arenemisega üritavad juristid nende süsteemi viimist. Meieni on säilinud Gajuse kaks klassifikatsiooni; ühel juhul ta jaotab obligatsioonid lepingutest ja õiguserikkumistest tekkivaks (Inst. 3, 88), teisel juhul ta märgib, et obligatsioonid tekivad kas lepingutest või pahategudest (*maleficium*) või mitmesugustest muudest alustest (l. 1 pr. D 44, 7). See viimane kategooria („mitmesugused muud alused“) sai Justinianuse institutsioonides edasiste jaotuste osaliseks (§ 2 I §. 13). Siin jagunevad obligatsioonid nelja liiki: a) lepingutest tekkivad (*ex contractu*), b) „nagu lepingust“ tekkivad (*quasi ex contractu*), c) pahast teost tekkinud (*ex maleficio*)⁷, d) „nagu pahast teost“ tekkinud (*quasi ex maleficio*). Selles järjekorras hakkamegi obligatsioone vaatlama.

146. Contractus. Mõiste ja areng. Sõna *contractus*, „leping“, tähendab juriidilises mõttes säärast kokkulepet, mis mittetäitmise korral annab hagiõiguse⁸. Hagikaitse (*actio*) on lepingu paratamatu tunnus. Mitte iga kokkulepe ei ole tehnilises mõttes leping. Vastupidi, rooma juristid lähtusid sellest, et „paljas (s. t. ilma hagikaitseta) kokkulepe ei tekita obligatsiooni“ (l. 7 § 4 D 2. 14). Selleks, et kokkulepe oleks *contractus*, peavad pooled oma kokkuleppele andma kindlaksmääratud vormi (suulise või kirjaliku) või andma üle kokkuleppe-eseme, ja alles hilisemal perioodil esinevad mõned juhud, mil leping tekib kokkuleppe enese põhjal (157).

Selle juriidilise kohustuse sõltuvuses hagist avaldub rooma lepinguõiguse põhiloomus: see polnud reeglite kogum poolte õigustest ja kohustustest, vaid kõigepealt preetorite poolt loodud hagide kogum (72). Kohtuliku kaitse võimaldamise piiramine

⁷ Tarvitatavamaks õiguserikkumist tähistavaks terminiks on *delictum*, mida hakkame ka meie kasutama.

⁸ *Contrahere* tähendas esialgselt „enda peale kohustust võtma“. See-pärast öeldi vanas õiguses *delictum contrahere*, *crimen contrahere* — võtma enesele vastutust, mis tuleneb kas õiguserikkumisest või kuriteost. Termin *contractus* lepingu mõttes ilmus tõenäoliselt alles I sajandil e. m. a. (Veel Cicero väljendab kohustust sõnaga *nefum*.)

üksnes preetori poolt loodud hagide ulatuses taotles sihte tunnustada juriidiliselt ainult sääraseid kokkuleppeid, mis vastasid valitseva klassi huvidel ja mis tulenesid nendest käibevormidest, mis olid otstarbekad suurorjapidajate seisukohast.

Koos käibe arenemisega laienes lakkamatult nende kokkulepete ring, mida loeti obligatsiooni tekkimise aluseks. Kohtuliku kaitse juhud üha suurenevad. Juba II—III sajandil oli tunnustatud hagide hulk niivõrd suur, et pooltel oli üldreeglina võimalus anda igale kokkuleppele *contractus*'e kuju. Kuid siiski püsis põhimõte, et kokkulepe iseenesest ei tekita obligatsiooni, kuigi selle praktiline tähtsus tugevasti kahanes.

147. Lepingu kehtivuse tingimused. Põhinõudeks on lepingu poolte kokkulepe lepingu sisu suhtes. Seda nõuet rakendatakse nii neil juhtudel, kui lepingu sõlmimiseks piisab paljast kokkulepest, kui ka siis, kui lepingu peab sõlmima kindlas vormis: „Ka sõnade tarvitamisega toimetatud stipulatsioon on tühine, kui puudub kokkulepe“ (l. 1 § 3 D 2. 14). Kokkulepe on vajalik ka siis, kui leping sõlmitakse asja üleandmise teel.

Lepingu sisu peab vastama kehtivatele õigusnormidele. Muidu ei teki lepingut. Näiteks tühine on kokkulepe käibest kõrvaldatud eseme müügi kohta. (Gai Inst., 3, 97). Hilisemal perioodil nõuti lepingu tühisuse ähvardusel, et leping ei oleks vastuolus „heade kommetega“ (*boni mores*) (l. 4 C 8. 38). Näiteks tühised on lepingud tulevase pärandi kohta. Seega määrati, et lepingud ei satuks vastuollu valitsevale klassile kasulike korraldustega, kuigi neile korraldustele ei olnud antud juriidiliste normide kuju.

Lepingu sisu peab füüsiliselt võimalik olema. Näiteks on tühine leping, milles on tingimus, et üks kontrahentidest „puudutab sõrmega taevast“ (Gai Inst., 3, 98).

Mõnel juhul loeti leping kehtetuks vajaliku kokkuleppe puudumise tõttu. Siia kuulub kolm põhijuhtumit:

a) *Pettus (dolus malus)* ⁹. Siia kategooriasse kuuluvad need juhtumid, kus üks kontrahentidest viib teise tahtlikult eksitusse. Nagu rooma juristid lausuvad: „ühte näidatakse, teist tehakse“ (l. 1 § 2 D 4. 3, ja veel varem — Cicero, De off. 3. 14.

⁹ Räägitakse „kurjast pettusest“ — *dolus malus*. Vanas õiguses esines ka „hea pettus“ — *dolus bonus*, mis oli lubatud ja mida vaadeldi „osavusena“ ning mis oli vaenlaste ja röövlite vastu sallitav (l. 1 § 3 D 4. 3). Me teame juba, et „vaenlasteks“ nimetati tihti kõiki neid, kes ei olnud rooma kodanikud ja kes ei evinud kaitset. Ja nende vastu olid lubatud kõik vahendid.

Sõna „*dolus*“ mõistet on võimatu ühe sõnaga tõlkida. *Dolus* tähendas pettust, tahtlust kurja tahtluse mõttes (kohustuse tahtlikul mittetäitmisel) ja üldse kurikogemlikku tegu.

60). Petetud pool hakkab kaitset saama, eriti alates I sajandist e. m. a., kui oli juba arenenud laiaulatuslik kaubandus kõikide sellele omaste mahhinatsioonidega; seepärast oli tarvis rooma aristokraatiat kaitsta liiga „osavate“ kontrahentide vastu. Petetud pool võib esitada pettusega tekitatud kahjude heastamise hagi ja vaietega tagasi lükata petja poolt esitatud hagi (171). Sellega tunnistati pettuse mõjul sõlmitud leping kehtetuks (preetor andis ka *restitutio in integrum*’i).

b) *Hirm (metus)*. Siia kuuluvad need juhud, kus isik sõlmis lepingu tema kontrahendi ähvarduste mõjul: kui ei oleks olnud hirmuseisundit, ei oleks isik tehingut sõlminud. Rooma juristide seisukohast ei anna hirm iseenesest tunnistust tahte puudumisest: „Kuigi ma ei oleks oma tahet väljendanud, kui oleksin olnud vaba, kuid siiski, olles sunnitud, ma väljendasin tahet“ (l. 21 § 5 D 4. 2). Ainult väga olulistel juhtudel on *metus* lepingu kehtetuks tunnistamise põhjuseks (hagiga, vastuvaietega või *restitutio in integrum*’i teel). Ja tõepoolest, ekspluaataatorlikus Roomas ei võinud juttugi olla, et iga hirm muudab tehingu kehtetuks: ähvardus oli ekspluaataatoritele tihti nendele kasulike tehingute sõlmimise vahendiks. Kõrvuti *metus*’ega esineb vägivald (*vis*), millel on samad tagajärjed. Hirmu ja vägivalda mõjul sõlmitud tehingute kehtetus järelendus nende tehingute vastuolust heade kommetega (l. 116 D 50. 17).

c) *Eksimuse (error)* — õige ettekujutuse puudumine mingist asjaolust, millel lepingus on oluline tähtsus. Näiteks üks isik annab teisele raha, esimene arvab, et ta sooritab kinke, teine aga arvab, et temale antakse laenu, — sel juhtumil ei ole ei kinget ega laenu (l. 18 pr. D 12. 1). Toodud näites puudutab eksimuse tehingu olemust. Kehtetud on ka mõned lepingud, milles esineb eksimuse kontrahendi isiku suhtes. Suurem tähtsus on eksimusel tehingu, eriti ostu-müügi eseme suhtes. „Kui puudub poolte kokkulepe ostu enese või hinna või millegi muu kohta, siis ostu ei ole toimunud; niisiis, kui ma arvasin, et ma ostan Corneliuse mõisa, sina aga arvasid, et müüd mulle Semproniuse mõisa, siis ost on tühine, sest et eseme suhtes on lahkarmamus“ (l. 9 pr. D 18. 1).

148. *Esindus*. Esialgu tuli kõik lepingud sõlmida isiklikult kontrahentide poolt: leping oli vahetult seotud teda sõlmivate isikutega. Kuid kaubanduse arenemisega esines vajadusi sõlmida lepinguid teiste isikute (esindajate) kaudu: suurte kaubanduslike operatsioonidega tegeleva isikul ei ole võimalust sõlmida ise kõik tehingud, mis sooritatakse üheaegselt mitmes kohas; lisaks sellele

ei ajanud parasiitlikku elu elavad rooma orjapidajad üldse real juhtumeil isiklikult oma asju, vaid jätsid need valitsejate — vabakslastute hooleks jms. Sellest tuleneski esindussuhete arenemine.

Kuid esindus oli lubatud vaid erijuhtudel, mis olid erandiks üldreeglist; esindussuhted arenesisid aeglaselt ja järk-järgult.

Juba vanimas õiguses tõid võimualuste isikute poolt sooritatud tehingud kaasa õiguste omandamise perekonnapea poolt. Kuid see ei olnud esindus juriidilises mõttes: võimualustel ei olnud oma õigusvõimet; nad olid *personae alieni juris*. Hiljem leidis preetor, et on ebaõiglane, kui *paterfamilias* ei vastuta tema võimualuste poolt tehtud võlgade eest. Vastava *formula* koostamisega (77) tegi preetor *paterfamilias*'e vastutavaks kohustuste eest, mis olid sõlmitud tema võimualuste isikute poolt. Sellega tunnistati ühtlasi, et eestkostjate ja hooldajate poolt sõlmitud tehingutega omandavad eestkostetavad õigusi ja nendele pannakse peale ka kohustus.

Suurem praktiline tähtsus oli juhtumil, kui omanik määras erilise isiku mingi asja ajamiseks seoses ettevõtte juhtimisega jms. Ulpianuse tõenduse järgi „preetorile tundus õiglasena, et nii, nagu me saame kasu valitsejate tegevusest, me peaksime olema vastutavad, ka kohtulikult, nende poolt sõlmitud lepingute eest“ (l. 1 D 14. 3). Kolmandal sajandil oli esindaja (*procurator*) tegevuse eest ette nähtud juba küllalt ulatuslik vastutus. Kuid kaugetki mitte alati polnud siin tegemist esindussuhetega selle sõna tõelises mõttes, s. t. tehingute sooritamisega esindaja poolt esindatava nimel. Seda esines harva. Näiteks öeldi: „Kui vaba inimene meie nimel andis meie või oma raha, et võlg makstaks meile, siis omandame meie obligatsiooni, mis tuleneb raha andmisest“ (l. 126 § 2 D 45. 1). Kuid paljudel kordadel sõlmis esindaja tehingud enda nimel ja alles hiljem omandab tehingu peremees sellest tulenevad õigused. Seepärast otsese esinduse keelu üldine põhimõte püsis kogu Rooma riigi kestuse jooksul ja digestidesse võeti sisse veel vanaaja juristi Quintus Mucius Scaevola seisukoht, et keegi ei saa teisele kasu tekitada kokkulepete sõlmimisega (l. 73 § 4 D 50. 17). Ja Gajus märgib, et „me ei saa omandada vabade inimeste kaudu, kes ei ole meie võimu all“.

149. Isiku asendus lepingus. Vanimal perioodil vaadeldi obligatsiooni kui kreditori ja võlgniku isiklikku seost. Seepärast ei ole võimalik obligatsiooni osaliste asendamine. Kuid käibe arenemisega astus esiplaanile obligatsiooni varanduslik külg ja koos sellega muutub järk-järgult lubatavaks obligatsioonide üleminek

teistele isikutele. Kõigepealt leidis aset pärandikohustuste üleminek ja juba vanimas õiguses esines juhtumeid, kus pärijad kannavad vastutust pärandijätja kohustuste eest või kus pärijad võivad teostada nõudeõigusi, mis kuulusid pärandajale. Rooma õiguse õitsenguperioodil on pärandikohustuste üleminek üldiseks reegliks. Erandi moodustavad üksnes mõned lepingud, mis vahe-
tult on seotud kontrahentide isiklike sammatega. Gajus näiteks märgib, et käsundleping, mille täitmisele pole veel asutud, lõpeb ühe poole surmaga (Inst. 3. 160).

Lisaks sellele nõuavad kaubanduse vajadused, et võimaldataks kreditorile temale kuuluva õiguse ülekandmist teistele isikutele (loovutus). Näiteks nõudeõigus kantakse üle võta maksmisena sellele, kes omandas nõudmise. Säärast efekti võidi vabariigi aja-
järgul saavutada üksnes kaudsel teel — omandaja poolt uue obligatsiooni sõlmimisega võlgnikuga (kui võlgnik sellega nõus-
tub) või preetori poolt protsessuaalformula koostamisega, mille lõpposas märgiti, et võlg tuleb maksta uuele kreditorile (kuid see võis aset leida üksnes siis, kui nõudmine realiseeriti kohtu korras). Alles imperiumi perioodil, seoses kaubanduslike vormide keerukamaks muutumisega, laieneb nende juhtumite arv, kus kreditor võib temale kuuluva nõudmise üle anda. Nõudmise omandajale antakse iseseisev hagi võlgniku vastu. Lisaks sellele määrati omandaja õiguste kindlustamise eesmärgil, et võlgnik ei või tasuda endisele võlausaldajale, kui võlgnikule on nõude üleminekust teatatud.

Nõudmiste omandamine oli nähtavasti Roomas tihti spekulatsiooni objektiks. Kasutades kreditori kogenematust ja raskusi ostsid osavad isikud poolmuidu üles temale kuuluvaid nõudeõigusi. See nähtub korraldustest, mis keelasid vaieldavate nõudmiste omandamise ja mis ütlesid, et kui nõudmine on omandatud alandatud hinnaga, võib võlgnik kohustusest vabaneda, makstes hinna, mille eest nõudmine tegelikult oli omandatud.

150. Võlgniku poolt kohustuste mittetäitmise tagajärjed.

a) Kahjude häästamine. Kui võlgnik ei täida kohustust vabatahtlikult, siis rakendavad riigorganid kreditori nõudel kreditori huvide rahuldamiseks võlgniku vastu sundvahendeid. Nagu me juba nägime (109), antakse vanimas õiguses maksu-
jõuetu võlgnik kreditori käsutusse ja siin leiab leping kui varatute orjastamise vahend ülimalt selge väljenduse. Kuid pikkamisi hakkab esile tõusma võlgniku varandusliku vastutuse printsiip. Ühes sellega peab igas kohtuotsuses olema märgitud rahasumma, mille peab võlgnik maksma.

Kuid tekib küsimus võlgniku vastutuse ulatusest. Küsimus on lihtne, kui kohustuse sisuks on võlgniku poolt teatava summa maksmine: seda summat maksuma võlgnik mõistetaksegi. Seisneb aga kohustus mingi kindla eseme üleandmises, mingi teo kordasaatmises, siis on lepingu objekti rahalise väärtuse küsimus küllaltki keerukas.

Kõigepealt võivad pooled ise, erilise stipulatsiooni kaudu, kindlaks määrata rahasumma, mille võlgnik annab kreditorile kohustuse mittetäitmise korral. Näiteks: „Kui sa ei anna mulle orja Pamphilust, kas töotad siis mulle maksta sada? — Töotan.“ Seega määrati nagu trahv (*poena*), mis pannakse võlgniku peale kohustuse mittetäitmise eest, ja seetõttu nimetataksegi sääraseid stipulatsioone *stipulationes poenae*. Olemuslikult määravad poolte kokkulepped kindlaks kahjude suuruse, mis võivad olla tekitatud kreditorile kohustuste mittetäitmisega, ja seepärast võib ütelda, et nimetatud stipulatsioon määrab leppetrahvi.

Kui aga pooled ei määra kindlaks vastutuse ulatust, siis peab kohtunik kindlaks määrama selle eseme väärtuse, mille võlgnik peab üle andma, või selle kahju, mis kreditorile tekitati kohustuse mittetäitmisega (*quanti interest*).

b) Võlgniku süü. Pikkamisi, koos käibe arenemisega töötatakse välja vaatekoht, et võlgnik ei vastuta mitte igal juhul kohustuste mittetäitmise eest. Võlgniku endise, igal juhul objektiivse vastutuse asemele (sõltumatult vastutava isiku süüst) astub üksnes süüalise mittetäitmise eest vastutuse printsiip. Näiteks kui kohustuse objektiks olnud ese on hukkunud, siis on vajalik selgitada, kas ese on hukkunud võlgniku tegevuse või minetuse või võlgnikust sõltumatute asjaolude tagajärjel.

Rooma juristid jaotavad kohustuste mittetäitmise juhud kolme gruppi: a) kohustus ei ole täidetud juhusliku sündmuse tagajärjel (*casus*), mis ei olenenud võlgnikust; b) kohustus ei ole täidetud võlgniku tahtliku tegevuse tagajärjel (*dolus*); c) kohustus ei ole täidetud võlgniku hooletuse ja ettevaatamatuse tagajärjel (*culpa*). *Culpa* jaguneb omakorda liikidesse ja astmeisse. Eristatakse tegude sooritamist, mis takistavad täitmist (*culpa in faci-endo*), näiteks looma kasutamisele võtja andis loomale hooletusest sobimatut toitu, ja tähelepanematusest tegude mittesooritamist, mis olid vajalikud kohustuse õigeaks täitmiseks (*culpa in non faci-endo*), näiteks looma kasutamisele võtja unustas looma joota. Hooletuse astmete järgi eristatakse: a) jäme hooletus (*culpa lata*) — vahendite mittetarvitamine, mida oleks pidanud

iga inimene tarvitama, b) kerge hooletus (*culpa levis*) — vahendite mittetarvitamine, mida oleks rakendanud hea peremees (mõnikord — hoolsuse puudumine, mida inimene avaldab oma asjade suhtes).

Võlgniku vastutuse ulatus, s. t. need juhud, mil võlgnik vastutab, määratakse lepinguga. Võlgnikule võib vastutuse panna ka juhuse eest. Samuti võivad pooled kindlaks määrata need süüastmed, mil tekib vastutus. Kuid võlgnik ei või ette vastutust maha panna kohustuse tahtliku mittetäitmise eest (l. 23 D 50. 17).

Nendeks juhtudeks, kus pooled ei ole võlgniku vastutuse ulatuses kokku leppinud, töötasid preetor ja juristid välja hulga killustatud ja keerulisi reegleid, mis määrasid võlgniku vastutuse erijuhtude jaoks. Üldreeglina võlgnik ei vastuta mittetäitmise eest, mis on esile kutsutud juhuslikkude sündmustega. Lepingud, mis on suunatud tasuta teenete osutamisele, panevad teenete osutajale vähendatud vastutuse: näiteks asja hoiule võtnud isik vastutab *dolus*'e ja mõnikord ka *culpa lata* eest. Tasulised ning tüüpilisi ärisuhteid väljendavad lepingud sisaldavad tavaliselt võlgniku vastutuse igasugu *culpa* (*lata* ja *levis*) eest. Rangeim vastutus lasub laevade, võõrastemajade ja sissesõiduhoovide peremeestel: nad vastutavad ka neile usaldatud vara juhusliku hävimise puhul. Kuid Labeo arvab, et vastutusest võib vabaneda, kui mereteed mööda edasitoimetatav last hukkub laevahuku või mereröövlite ründe tagajärjel või kui sissesõiduhoovis või võõrastemajas olevad esemed hävivad „vääramatu jõu“ — *vis major*'i¹⁰ tagajärjel (l. 3 § 1 D 4. 9). Selle range vastutuse põhjused on mõistetavad: kaupmehed ja üldse rooma orjapidajate ladviku esindajad olid sunnitud kasutama meretransporti, peatuma võõrastemajades ja jätma oma hobuseid võõrastesse tallidesse oma reisude ajal jms.

151. Lepingute lõppemine. Lepingu lõppemise normaalseks viisiks on selle täitmine (*solutio*). Vanimal ajal nõudis lepingu täitmine erilist vormi. Kui leping oli sõlmitud *per aes et libram* (108), siis tuli lepingu täitmine teostada samases vormis; kui leping oli koostatud stipulatsiooni vormis, siis oli lepingu täitmiseks vajalik *acceptilatio* eriline vorm. Kuid preetor piiras nende

¹⁰ Juhuslikkude sündmuste üldisest kategooriast hakkavad aegamööda eralduma sündmused, mis juhtuvad *vis major*'i mõjul. Selle all mõisteti nähtavasti erakorraliselt tekkinud juhuslikke ja täiesti vältimatuid sündmusi. Rooma juristide vastavad seisukohad andsid aluse „vääramatu jõu“ õpetuse hilisemale väljatöötamisele.

käivet kitsendavate reeglite kehtivuse ulatust ja määras, et kohustuste täitmine ei nõua üldreeglina eriliste formaalsuste silmaspidamist.

Lepingu täitmise ühe objekti asendamine teisega (*datio in solutum*) on lubatav üksnes kreditori nõusolekul. Võlgnik peab kohustuse täitma tähtpäevaks; kui aga tähtpäeva ei ole näidatud, siis kreditori nõudmisel. Võlgniku viivitus põhjustab võlgniku vastutuse asja hävimise eest, mis leidis aset pärast kohustuse tähtaega.

Peale selle lõpeb võlgniku kohustus real teistel juhtudel, mildest me märgime järgmisi:

a) *Novatio* (ühe obligatsiooni asendamine teisega). „Novatsioon on endise võla ülekandmine teise obligatsiooni: endisest suhtest tekib uus sel teel, et endine hävib“ (l. 1 pr. D 42. 2). Näiteks obligatsiooni asemele ühe isikuga sõlmitakse obligatsioon teise isikuga. „Uue isiku ilmumisega tekib uus obligatsioon ja esimene obligatsioon lõpeb“ (Gai Inst., 3. 176). Novatsioon sooritatakse tavaliselt poolte kokkuleppel, kuid ta võib toimuda ka ilma kokkuleppeta: näiteks *litiscontestatio* (74) uuendab endise obligatsiooni.

b) *Tasendus (compensatio)* — „võla ja nõudmise vastastikune tasaarvestamine“ (l. 1 D 16. 2). Kui Titius võlgneb Sejusele 100, aga Sejus Titiusale 20, siis pärast tasendust jääb üks obligatsioon: Titius võlgneb Sejusele 80. Mõnikord toimub tasendus ilma poolte nõusolekuta, näiteks pankurite vastastikustes suhetes.

c) *Kreditori loobumine oma nõudmisest*. Näiteks pooled teevad kokkuleppe, mille tõttu kreditor kohustub nõudmist võlgniku vastu mitte esitama.

d) *Aegumine*. Tsiviilõigusel rajanevad obligatsioonid ei lõppenud aegumisega. Kuid see reegel oli vastuolus arenenud käibega: nõudmiste lõputa jõussejätmine toob ebaselge olukorra poolte vastastikustes suhetes. Seepärast otsustas preetor, et temale esitatavad hagid tuleb üldreeglina täide viia ühe aasta jooksul. Selle tähtaja möödalaskmine annab kostjale õiguse protsessuaalse vaide (*exceptio*) esitamiseks ja see põhjustab hageja nõudmise kustutamise. Hiljem kujunevad aegamööda hagiaegumise reeglid ja pikendatakse selle tähtaegu; alles dominaadi perioodil anti reegel, et 30- või 40-aastase tähtaja möödumisega kustub kohus-

tus alati ning kehtestati üldine aegumine (*praescriptio XXX vel XL annorum*)¹¹.

152. Lepingute tagamine. Kui kreditoril puudub usaldus võlgniku ausameelsuse suhtes või kui viimase majanduslik seisund tekitab kahtlust, siis rakendatakse erilisi vahendeid, mis annavad kreditorile lisatagatise täitmiseks. Neil vahenditel on suur tähtsus arenenud käibe tingimustes, kui tehingud sooritatakse tundmatute isikutega ja kui võimatu on ette aimata iga kontrahendi ausust.

Lepingute tagamise põhiliigid on järgmised:

a) **Käendus.** Käendus kuulub eraõiguse vanimate institutide hulka. Tema olemus seisneb selles, et kõrvuti võlgnikuga vastutavad kreditori ees ka teised isikud, kui võlgnik ei täida kohustust. Sellega pandi eksploateeritavad kehvikud veelgi raske-
maisse kammitsaisse. Käendusega (*vadimonium, praedis datio*) kindlustati kõige mitmekesisemaid kohustusi, eriti kohtusse ilmumise kohustust. Esialgu oli nähtavasti tegu käendaja vastutusega oma isikuga.

Käenduse tekkimise tavaliseks vormiks oli stipulatsioon (eriti *sponsio*, kui käendajaiks olid rooma kodanikud, ja *fidepromissio*, mis oli kättesaadav ka peregriinidele). Käendaja kohustub sama tegevuse sooritamiseks, milleks oli kohustatud võlgnik; tema ühendab oma lubaduse võlgniku lubadusega; seetõttu nimetati käendajat *adpromissor*’iks. Kui käendaja täidab kohustuse võlgniku asemel, siis tema võib nõuda võlgnikult makstu tagasiandmist endale; seda kreditori nõudmist nimetatakse „taguse-nõudeks“ ehk „regressiks“. Nähtavasti kuritarvituste tõttu käendaja suhtes tekkisid mõningad käendaja vastutuse kitsendused. Küllalt varakult määrati, et käendaja vastutus kestab kaks aastat ja kui on olemas mitu käendajat, siis käendaja võib igaühelt nõuda vaid osa võlga. Teiselt poolt oli nõutav, et kreditor teataks käendajaile ette võla suuruse ja mitu käendajat on sellel võlal, muidu võidakse käendus lõpetada.

Kuid nähtavasti kreditorid ei tahtnud mitte alati neid kitsendusi arvestada ja töötati välja uus käenduse vorm — *fideiussio*; sel juhul oli käendaja vastutus ülaltoodud kitsendustest vaba ja läks üle käendaja pärijatele.

Selle kõrval võis võlakäendus tekkida keerukamas vormis, nn. *mandatum pecuniae credendae* kujul. Üks isik (A) teeb teisele

¹¹ Esitatud obligatsioonide lõppemise viisid on rakendatavad nii lepinguliste obligatsioonide kui ka deliktidest tulenenud obligatsioonide kohta, milledest on juttu allpool (163 jj.).

isikule (B) ülesandeks (*mandatum*) anda mingisugune summa kolmandale isikule (C). Kui C saadud summat tagasi ei anna, siis võib hagi esitada A vastu, kes seega ongi käendajaks.

Ja lõpuks, hagiga kaitsiti ka mitteformaalset lubadust maksta võõras võlg (*constitutum debiti alieni*).

b) Pant — kreditori õiguse tagamine mingi võlgnikule kuuluva asja üleandmisega kreditorile. Pandisuhted tekkisid peamiselt seoses liigkasu-operatsioonidega ja tuleb meenutada, et „liigkasuvõtmise alal nad (roomlased — autor) ületasid kõik, mis oli enne ja pärast neid“ (Marx ja Engels, XVI, I j., lk. 125).

Vanim õigus ei tundnud veel pandisuhteid kui eriinstituuti. Kreditori huvide kindlustamine toimus võlgniku asja võõrandamisega kreditori omandiks, kusjuures kohustuse mittetäitmise korral võlgniku poolt asi jääb kreditori kätte. Vastasel korral aga kreditor pidi asja võlgnikule tagasi andma (*mancipatio* või *in jure cessio* teel). Kuid selle kreditoril lasuva kohustuse täitmise garantiiks on üksnes tema usaldusväärsus (*fiducia*), ja seepärast võis selle pandivormi tulemuseks kergesti olla — ja oligi — võlgniku riisumine, näiteks kui kreditor jõudis temale üleantud asja võõrandada.

Üha arenevad edasi liigkasuvõtlilikud suhted (peamiselt vabariigi perioodi lõpul) ja need nõuavad paindlikumaid pandivorme. Pantimine toimub asja mitteformaalse üleandmisega ajutisse valdusse kreditorile tingimusega, et kreditor pärast kohustuse täitmist annab asja tagasi võlgnikule (*pignus*). Kuid kreditor ei ole temale üleantud asja omanik, ja seepärast ei või ta teda ära müüa. See tekitab ebamugavusi kreditorile ja sellepärast hakatakse üha rohkem tarvitama kokkulepet, et võla mittemaksmisel läheb asi kreditori omandiks. Ka siin näeme võlgnike ekspluateerimist, sest et asja väärtus ületas tihti võlasumma. Esimesel sajandil e. m. a. kitsendati pisut kreditori õigusi: võla mittemaksmisel pidi kreditor asja ära müüma ja kui saadi võlasumma-st rohkem, siis tuli ülejääv osa võlgnikule tagasi anda.

Tekib kreditorile asja üleandmiseta pant. Eriti olid sääraseid suhteid arenenud kahtlemata talupoegliku maavalduse alal, näiteks maa pantimisel. Väiketalupoegliku maavalduse kriis vabariigi perioodi lõpul (16) põhjustas talupoegkonnale vajaduse hakata laene tegema liigkasuvõtjatelt maa ja muu varanduse pandi vastu. Võla kustutamise võimatuse tagajärjeks oli panditud talupoja varanduse üleminek liigkasuvõtjale (või selle varanduse äramüük ning müügist saadud raha väljamaksmine liigkasu-

võtjale). Talupojad orjastusid ja laostusid. „Võlastumus, mis etendas tähtsat osa Rooma ajaloo algpäevadest alates, on väike-maaomandi loomulikuks tagajärjeks“ (Marx ja Engels, XXII, 89). Pandisuhete arenesid ka maa rentimisel. Näiteks rentnik annab maaomanikule pandiks oma põllutööriistad; neid riistuta vajab töödel ja need jäävad tema valdusse. Kui aga rentnik võlga ära ei tasu, siis tema inventar läheb üle maaomanikule. Kreeditori, s. t. suurmaapidaja huvide eriline kaitse ilmneb selles, et võlgnik ei või käsustada oma inventari, s. t. seda võõrandada. Kreeditoril on õigus võtta oma valdusse kõik see, mis rentnik on viinud temale antud maatükile, ja maaomaniku õigustel on eesõigus kõikide teiste talupoja kreditoride õiguste ees. Ja kuna suurenev talupoegadest rentnike ekspluateerimine tegi tihti võimalikuks maaomanikelt saadud laenu tasumise (ja laenu üha kasvavas kõrgete protsentide arvel), siis inventari peal oleva pandiõiguse teostamisega laostasid maaomanikud lõplikult väikemaapidajad ja sunnismaistasid nad.

Pant ilma asja üleandmiseta kreditorile sai Roomas kreeka keelse nimetuse *hypotheca* (kuid vaevalt on siin tegemist kreeka õiguse retseptisiooniga — termin *hypotheca* ilmub alles III sajandil, kuna aga vastavad suhted olid Roomas olemas juba palju varem)¹².

Pikkamisi levisid hüpoteegisuhted mitte ainult põllumajanduslikele, vaid ka muudele suhetele. Peale selle kujuneb dominaadi perioodil välja hüpoteek (see oli tekkinud juba varem), mis tekib poolte nõusolekuta, seaduse enese alusel (nn. seaduslik pant). Näiteks eluhoone üürile andjal on hüpoteek üürniku korteri sisustusele, maaomanikul — rentniku viljasaagile. Vaesed inimesed aheldati koormistega, mis lasusid nende varandusel. Ja peaekspuataator — imperaatorlik fiskus — omab eesõigustatud hüpoteeki kõikide kodanike kogu varandusele riigi nõudluste tagamiseks. Selles ilmneb teravalt riigi poolt teostatud ekspluateerimise kasvav suund. Nende seaduslike hüpoteekide süsteem (mis on nähtamatud kolmandatele isikutele) on ühtlasi dominaadi perioodi majandusliku elu sügava languse näitajaks: tehingute objektid on koormatud kolmandate isikute varjatud õigustega, mis võivad tunduval määral vähendada nende objektide väärtust.

c) Käsiraha — rahasumma või asi, mis lepingu sõlmimisel üks kontrahent annab teisele tulevaste maksete arvel ja lepingu lõpuni. Pikka aega oli Roomas käsiraha andmise pea-

¹² Kuid mõnikord ei ole terminite *pignus* ja *hypotheca* vahel olemuslikku vahet tehtud: neid peetakse samatähenduslikeks (I. 5 § 1 D. 20. 1).

sihiks lepingu sõlmimise kinnitamine. „See, mis antakse käsiraha nimetuse all, on ostu-müügi tõendiks“ (Gai Inst., 3. 139).

Kuid alates meie ajastu algusest hakati käsirahale andma ka lepingu täitmise tagamise tähendust. Selle uue vaate levimises käsiraha kohta etendas tunduvat osa kreeka õigus; seetõttu retsipeeriti Roomas isegi käsiraha kreekakeelne nimetus (*arrha*). Pooled võivad tingimuseks teha, et kui käsiraha andnud ostja keeldub lepingut täitmast, siis jääb käsiraha müüjale (l. 8 D 18. 3). Samuti on käsiraha saanud ja asja mitte üleandnud müüja kohustatud käsiraha tagasi andma kahekordses suuruses, s. t. ta kaotab oma varandusest käsiraha väärtuse. Üldreegel selle küsimuse kohta formuleeriti alles dominaadi perioodil: „Kes lubas müüa, kuid keeldus müümast, on kohustatud tagasi andma kahekordse käsiraha, ja kes sõlmis kokkuleppe asja ostmiseks, kuid keeldus ostmast, ei või nõuda käsiraha tagasiandmist“ (l. 17 § 2, C 4. 21) ¹³.

§ 31. Lepingute üksikud liigid.

153. Lepingute klassifikatsioon. Kaubanduse arenemise ja lepingute liikide rohkenemisega tekkis kõikide olemasolevate lepingute (s. t. rooma õiguse poolt tunnustatud kontraktide — 146) klassifitseerimise vajadus eri tüüpide järgi. Gajus võtab lepingute klassifikatsiooni aluseks lepingu sõlmimise viisi ja jagab kõik lepingud nelja gruppi: „*aut re contrahitur obligatio, aut verbis, aut litteris, aut consensu*“ (Inst., 3. 89). a) **Reaalsed lepingud** on säärased, millede kehtivuseks on nõutav asja (*res*) üleandmine; b) **verbaalsed lepingud** on säärased, millede kehtivuseks on nõutav teatavate sõnade lausumine; c) **literaalsed lepingud** on säärased, millede kehtivuseks on nõutav dokumendi koostamine; d) **konsensuaalsed lepingud** on säärased lepingud, millede kehtivuseks piisab poolte paljast kokkuleppest ¹⁴.

Lisaks sellele klassifikatsioonile võidakse lepinguid liigitada nende sisu järgi. Eriti suurt tähtsust omab lepingute jaotamine:

a) **ühepoolseteks**, milledes kõik kohustused on koon-

¹³ Leppetrahvi kohta, mis samuti on obligatsiooni tagamise viisiks, vaata ülalpool 150, a).

¹⁴ Nagu juba ülal märgitud (147), on kõikide lepingute juures nõutav poolte kokkulepe; konsensuaalsed lepingud erinevad seega, et nende kehtivuseks piisab paljast kokkuleppest ja lisaks sellele ei nõuta asja üleandmist, sõnade lausumist või dokumendi kirjutamist.

datud ühele poolele ja kõik õigused teisele poolele (näiteks muutlaen), ja

b) *kahepoolseteks*, milledes kumbki pool omab nii õigusi kui ka kohustusi, s. t. on üheaegselt kreditoriks ja võlgnikuks. Näiteks ostu-müügi lepingu järgi on müüja ostuhinna suhtes kreditoriks ja asja üleandmise suhtes võlgnikuks, kuid ostja — asja üleandmise suhtes kreditoriks ja ostuhinna suhtes võlgnikuks. Säärased kahepoolsed lepingud said hilisemas rooma õiguses kreeka nimetuse „*sünallagmaatilised*“¹⁵ lepingud. Et obligatsiooni põhimiseks sisuks on kas *dare* või *facere* (145), siis võib kahepoolsed lepingud jaotada nelja kategooriasse: a) *do ut des*, b) *do ut facias*, c) *facio ut des*, d) *facio ut facias*.

Säärane jaotus esines juba klassikalistel juristidel (l. 5 pr. D 19, 5; võimalik siiski, et see koht on interpoleeritud bütsantsi kodifikaatorite poolt).

154. Reaalsed lepingud. Reaalsete lepingute peasisuks on asja üleandmine võlgnikule selleks, et viimane kohustub asja¹⁶ tagasi andma teatava ajavahemiku järel või teatava sündmuse saabumisel. Asja üleandmine on hädavajalik, et leping loetaks sõlmituks.

Reaalsete lepingute hulka kuuluvad:

a) *Muutlaen* — *mutuum* — asja (raha, toiduained) üleandmine omandiks võlgnikule kohustusega anda tagasi „samas hulgas ja samas väärtuses“. Muutlaenu sõlmimine ei ole seotud peale asja üleandmise mingi formaalsusega (muutlaenu vanima vormi — *nexum*’i kohta vt. 109). Muutlaenu objektiks võivad olla üksnes raha ja asjad, millel on liigitunnused (132), ja asjad (või raha) saanu on kohustatud tagasi andma mitte need asjad, mis ta sai (võlguvõtmise sihiks on muutlaenu objekti äratarvitamine), vaid samas hulgas samasuguseid asju. Muutlaenuks antud asjad muutuvad võlgniku omandiks ja temal lasub riisiko nende hukkumise eest. „Kes sai muutlaenu ja kuidagi juhuslikult kaotab selle, mis ta sai, jääb siiski kohustatuks“ (l. 1 § 4 D 44. 7). Meie ajastu algul sai pruugiks, et võlgnik koostas vormivaba allkirja muutlaenu eseme saamise kohta ja andis selle allkirja kreditorile, mõnikord enne raha või asjade saamist. Sel pinnal tekkisid laenuandjate poolt kuritarvitused, kes nõudsid laenu alusel maksmist, kuigi laenu objekt ei olnud veel võlgnikule üle antud või see oli üle antud vähemas ulatuses, kui allkirjas märgitud. Võitluseks sääraste juhtude vastu anti võlgnikule õigus esitada

¹⁵ Sõnast „*synallagma*“ — vahetus, käive.

¹⁶ Muutlaenu korral — omaduselt samane asi, nagu oli üleantud asi, — vt. allpool.

kreeditori vastu hagi või vaie muutlaenu olematuks tunnistamiseks muutlaenu eseme mitteüleandmise tõttu (*querela non numeratae pecuniae*).

Muutlaen võib olla protsendiga ja protsendita. Mõistagi, et levinumaks muutlaenu vormiks oli protsendiga laen: selles vormis tehti liigkasuvõtlikke operatsioone, mis etendasid nii tähtsat osa Roomas. Protsendita muutlaen esines neil vähestel juhtudel, kui raha või asju laenutati sõbrateenena. Kõrvuti *mutuum*'iga oli Vana-Roomas eriline liik protsendilist muutlaenu — *fenus*. Näiteks talupojale anti raha või seemet tingimusel, et ta annaks tagasi osa viljasaagist, mille väärtus oli suurem muutlaenu objekti väärtusest. Protsendiga muutlaen oli juba vanimal perioodil levinum vaeste ekspluateerimise viis ning kutsus esile viimaste viha. Nähtavasti seoses sellega määras XII tahvli seadus protsendi ülemmäära kindlaks ja nimelt üks kaheteistkümnendik kapitalist aastas (8 1/3 %). Sellest hoolimata aga kestis vaeste orjastamine, tekkisid uued rahutused ja IV sajandil e. m. a. anti välja seadus, mis keelas protsendi võtmise. Kuid nähtavasti seegi seadus jäi surnud täheks. Liigkasuvõtlikud laenud olid üheks põhjuseks, et suurmaapidajad orjastasid talupoegi ja muutsid neid maatuks (152, b).

Fenus — leping kadus aegamööda (välja arvatud mõned juhud), kuid alates vabariigi perioodi lõpust võis *mutuum*'ile lisada erilise kokkuleppe protsentide kohta. Eialgu määrati protsendi ülemmääraks 1% kuus. Kuid Rooma impeeriumi kriisi tagajärjel omandas liigkasuvõtmine üha suurema ulatuse. Nii võidi IV sajandil võtta toiduainete muutlaenu eest kuni 50% aastas. See tõendas, missuguseks oli paisunud ekspluateerimine. Hiljem aga, impeeriumi languse ajal, vähendati protsendimäära kuni 12-ni aastas (teadmata on vaid, kuivõrd sellest reeglist kinni peeti). Justinianuse ajal määrati rahalise muutlaenu eest protsendimäär kindlaks 6%-le aastas ja kaupmeeste laenude pealt 8%-le.

b) *Pruuklaen* — *commodatum* — teatava asja andmine ajutiseks tasuta kasutamiseks. Ärielus ei etendanud see leping suurt osa; pruuclaenu tarvitati peamiselt igapäevases elus teenete osutamise alal või kliendi ja vabakslastu majanduslikuks abistamiseks. Sel teel tekkis pruuclaenu saaja majanduslik sõltuvus. Juriidiliselt reglementeeriti see leping võrdlemisi hilja. Laenu-saaja pidi laenuks saadud asja tarvitama vastavalt eesmärgile, ta vastutab asja allesoleku eest ja peab asja omanikule lepingu kohaselt tagasi andma. Laenusaaaja huvid tagati seega, et pruu-

laenu eset ei saadud nõuda tagasi enne lepingus nimetatud tähtaega.

c) Asja hoiuleandmine — *depositum*. Selle lepingu alla kuuluvad tehingud võraste asjade ajutiseks hoiulevõtmise kohta (näiteks allikad räägivad asjade hoiustamisest saunades). Hoidmine toimub tasuta (vastasel korral see ei ole *depositum*, vaid üür-rent — vt. 157, b). *Depositum*'i eriliigiks on asja hoiuleandmine, mis on tingitud hädavajadusest, näiteks tulikahju, laevahuku, veermete puhkudel (*depositum miserabile*). Neil juhtudel andis preetor kahekordses suuruses hagi isiku vastu, kes mainitud asjaoludel võttis vara hoiule ega andnud seda tagasi.

Selle kõrval on olemas nn. *depositum irregulare*: hoiule antakse mitte kindel asi, vaid asi, millel on teatavad liigitunnused, kõige sagedamini raha. Asja saanu (tavaliselt rahavahetajad, kes toimetasid ka võõra raha hoidmise operatsioone) on kohustatud tagasi andma mitte neidsamu asju, mis ta sai, vaid niisama palju samasuguseid asju. Selles seisneb *depositum irregulare* sarnasus muutlaenuga. Erinevus seisneb aga selles, et asja hoiulevõtnu ei või seda kinni pidada kuni tasenduseni või selle nõudmise rahuldamiseni, mis temal on asja hoiuleandnu vastu (nagu see on muutlaenu puhul). See erinevus rajaneb sellele, et *depositum irregulare* taotleb hoiuleandja huvide rahuldamise eesmärke, muutlaen aga sõlmitakse raha või asja saanud isiku huvides.

d) *Fiducia* — üks vanemaid lepinguid. Asi antakse omandiks teisele poolele, kuid asja saanu on teatavate tingimuste saabumisel kohustatud selle kas tagasi andma või üle andma teisele isikule. Niisugusel kujul sooritati vanim pant (152, b). Siia kuulub ka võimualuse isiku müümine tema vabastamiseks (96), asja üleandmine ajutiseks hoidmiseks jms.

Selle lepingu täitmise esialgseks garantiiks oli asja saanud isiku „ustavus“ (*fides*). Kuid aja jooksul seati sisse eri asjade tagasinõudmise hagi. Isikut, kes seadusvastaselt keeldus asja tagastamast, peeti „autuks“, sest ta rikkus usaldust.

Fiducia abil vormistatud suhted moodustasid hilisematel aegadel teiste lepingute objekti. Seepärast kaob *fiducia* juba hilisemas rooma õiguses (seda ei mainita enam Justinianuse kodifikatsioonis).

e) Pandileping. Asja pandiks (*pignus*) üleandmise leping nõuab asja üleandmist kreditorile. (Pandipidaja õigusi vt. 152, b.)

155. Verbaalsed lepingud. a) Stipulatsioon. Verbaalsete lepingute põhivormiks on stipulatsioon, millega me juba

tutvuse ülalpool (111). Kuid stipulatsioon saab mõningate muudatuste osaliseks. Ühelt poolt, käibe arenemisega nõrgeneb formalism: stipulatsiooni võib sooritada ükskõik milliste sõnadega (ka mitte ladina keeles) ja hiljem pole isegi nõutav, et võlgniku vastus oleks väljendatud samade sõnadega kui kreditori küsimus. Teiselt poolt, stipulatsioon kaotab aegamööda oma puhtsuulise lepingu iseloomu. Alates vabariigi perioodi lõpust saab pruugiks koostada protokoll toimunud stipulatsiooni kohta. Stipulatsiooni kirjalik vormistamine on kirjalikkuse levimise tagajärjeks rooma elus, eriti rooma õiguses. Suuline vorm ei ole enam küllalt kindel.

Pidevalt suureneb stipulatsiooni puhul kirjaliku dokumendi tähtsus. Võlgniku allkiri on küllaldaseks aluseks hagi esitamiseks tema vastu. Dokument asendab suulise stipulatsiooni, ja seega stipulatsioon läheneb kirjalikele lepinguile. Kuid kõrvuti sellega võib stipulatsiooni sooritada ka suulises vormis.

Stipulatsioon etendas rooma õiguses määratud osa. Ta oli oma ühepoolse iseloomu tõttu väga soodus kreditoridele: võlgnik oli rangelt kohustatud sooritama neid tegusid, mis ta lubas, ja kohunik ei saanud teha võlgniku lubaduse sisus mingeid muudatusi. Vähem tähtis ei olnud asjaolu, et stipulatsioonis ei näidatud alust (muutlaen, ost-müük jms.), mille tõttu tekib obligatsioon. Selle asjaolu tähtsusest, eriti liigkasuvõtjaile, vt. ülalpool, 111.

Stipulatsiooni vormis võidi fikseerida ja võis omandada juriidilise jõu igasugune poolte kokkulepe. Stipulatsiooni teel võis teostada iga obligatsiooni uuendamist (151, a), Võis anda kohustusliku jõu kokkuleppele, millel iseenesest puudus hagikaitse. Just sellega andis stipulatsioon rikastele kreditoridele terava relva. Mitte väike ei olnud muide asjaolu tähtsus, et stipulatsiooni abil võisid tekkida mitme isiku (nii käendajate kui ka iseseisvate võlgnike) vastutus ja mitme kreditori nõudmised ühe võlgniku vastu.

b) *Dotis dictio* — kohustus anda kaasavara meheleminejale. See kohustus tekib pruudi isa või isapoolsete ülenejate või pruudi enese suulise avaldusega. Peale selle võib mõne mainitud isiku võlgnik kohustuda võlga tasuma mehele; sel juhul on *dotis dictio* nõudmise loovutuseks. See kaasavara määramise viis kadus hilisemas rooma õiguses.

c) *Jusjurandum liberti* — orjusest vabastatava orja kohustus teha endisele isandale kink või täita mingi muu kohustus või osutada temale mõni teene (Gai Inst., 3. 96). Esialgu tekkis see kohustus religioosse vande vormis (*jusjurandum*), kuid hiljem andis

ta aluse kohtulikuks hagiks. Nagu juba tähendatud (52), olid vabakslastutele pealepandavad kohustused äärmiselt koormavad ja vabakslaskmine oli vaid võimualuste isikute ekspluateerimise muudetud vorm.

156. Literaalsed lepingud. Alates vabariigi perioodist vormistasid kokkuleppe saavutanud pooled tihti oma vastastikused suhted kirjalike dokumentide koostamisega (tahvlikestel, impeeriumi perioodil aga papüürusel). Kuid neil juhtudel oli kirjalik dokument üksnes lepingu sõlmimise tõendiks ega olnud hädavajalik lepingu enese olemasoluks (vt. ülalpool, 155, b, kirjalikest dokumentidest stipulatsiooni puhul).

Sõna otseses mõttes nimetatakse literaalseteks lepinguteks sääraseid, mis nõuavad kirjalikku vormi lepingu enese tekkimise kohustava tingimusena. Roomas oli vaid üks säärane lepingute liik, mis tekkis vabariigi lõpul ja kadus juba impeeriumi perioodil (umbes III sajandil e. m. a.). Rooma põllumajanduslike või kaubanduslike käitiste peremehed (*paterfamilias*) tegid tihti sissekandeid oma sissetulekute ja väljaminekute üle. Tõenäoliselt nad tegid seda raamatute kujul: a) sissetulekud (*codex accepti*), b) väljaantud summad (*codex expensi*). Kui väljaminekute raamatusse on sisse kantud summa, mis kellelegi on antud, ja see võtab õigeks summa saamise (eriti vastava sissekandega oma *codex accepti's*), siis selle sissekande alusel tekibki leping. Kuid Justinianuse Institutsioonides konstateeritakse juba, et „kunagi tekkis obligatsioon sissekande alusel, kuid nüüd seda enam ei kasutata“ (I. 3. 21).

157. Konsensuaalsed lepingud — lepingud, millede kehtivuseks piisab paljast poolte kokkuleppest. Kohustava jõu andmine kokkuleppe enese faktile annab tunnistust käibe suurest arengust ja juriidilisest tehnikast. Selle vormi hõlpsus operatsioonide kiireks läbiviimiseks on suurkaupmeeste huvidele üldse väga tähtis. Gajus rõhutab selle vormi hõlpsusi: konsensuaalseid lepinguid saab sõlmida ka äraolijate vahel kirja teel või vahendajate kaudu (Gai Inst., 3. 136). Seepärast on mõistetav, et rida ärikäibele tähtsamaid lepinguid on konsensuaalsed.

a) *Ost-müük* — *emptio-venditio* on leping, mille alusel müüja kohustub andma ostjale asja omandiks rahas väljendatud hinna (*pretium*) tasumisel. Ostu-müügi esemeks võib olla iga vara, mis pole käibest kõrvaldatud, — ori, kari jms., vallasvara (*merx*), krundid jne.

Nagu me nägime (108—110), anti vanimas õiguses ostu-müügi

suhetele *mancipatio* ja *in jure cessio* keeruline vorm. Kuid aegamööda see vorm lakkas vastamast orjapidajate huvidele. Eraomandi arenemine, tehingute rohkenemine orjade ja põllumajanduslike saaduste müümise alal jne. ja samuti käibe arenemine peregriinidega (kellele olid ligipääsmatud rooma tehingute vanad vormid), — kõik see sundis tunnustama mitteformaalset ostumüüki, mis sõlmiti üksnes poolte kokkuleppega (igasuguste teiste tegudeta). See vormide lihtsustamine, tehingu sooritamise kiirendamine ja sellega seoses konsensuaalse lepingu vormi andmine ostule-müügile pakkus teatavat huvi suurmaaomanikele ja -kaupmeestele, seda enam, et see võimaldas müüa lepingu sõlmimisel mitteolevaid asju (näiteks tulevane viljasaak).

Ost-müük on arenenud orjandusliku ühiskonna üheks tähtsaimaks lepinguliigiks. Preetori, ediilide (kelle pädevuses olid turud, kus müüdi orje ja karja) ja rooma juristide tegevusega oli välja töötatud selle lepingu äärmiselt üksikasjaline ja kasuistlik reglementatsioon. Muidugi, meil on võimalus valgustada vaid mõningaid põhiküsimusi.

Müüja peamiseks kohustuseks on asi üle anda, ostja kohustusks — hind tasuda. Omandiõiguse üleminekuks ostjale on tarvilik mitte üksnes sõlmida leping, vaid ka asi üle anda. Üleandmise peab toimetama müüja (142). Kuid alates lepingu sõlmimise momendist lasub ostjal asja juhusliku hävimise riisiko; kui aga asi hävib või rikneb enne üleandmist mitte müüja süü läbi, siis ostja on kohustatud tasuma ostuhinna (on aga vaieldav, kas säärane reegel oli olemas juba klassikalises rooma õiguses¹⁷). Müüja on vastutav ostja ees juhul, kui müüdud asi võetakse ostjalt ära kohtu korras kolmanda isiku poolt, kellele kuulub omandiõigus asjale (vastutus eviktsiooni eest). Mis puutub müüja vastutusse müüdud asja puuduste eest, siis esialgu tema vastutas üksnes asja garanteeritud omaduste puudumise eest, samuti ka juhul, kui ta sihilikult varjas asja puudusi. Koos orjapidamise arenemise ja maaomandi kontsentratsiooniga laieneb müüja vastutus. Nähtavasti see laiendamine puudutas kõigepealt orjade müümise juhtumeid. Öeldakse, et müüja peab teatavaks tegema kõik asja puudused, välja arvatud üksnes need, mis on ilmsed ja mida ostja saab

¹⁷ Selle reegli tekkimise küsimus, et asja riisiko lasub ostjal, on äärmiselt vaieldav. See reegel ei vasta üldseisukohale, et juhusliku hävingu riisikot kannab asja omanik. Mainitud reegli tekkimise küsimus põhjustas rea hüpoteese, milledest ükski ei ole üldtunnustatav: käsitleda neid hüpoteese käesolevas lühioepikus pole meil võimalik.

kindlaks teha asja ülevaatusel. Kui aga pärast lepingu sõlmimist ja asja üleminekut ostjale selles selguvad varjatud puudused, siis ostja võib müüja vastu esitada lepingu tühistamise või ostuhinna alandamise hagi.

Asja hind määratakse kindlaks poolte kokkuleppel. Välja arvatud mõned erandjuhud (pettus jms.), on kokkulepitud hind pooltele kohustuslik: pole nõutav, et hind vastaks asja tõelisele väärtusele. Veel enam — juristid ütlevad otseselt, et on loomulik osta madalama hinnaga, kui asi maksab, ja müüa kõrgemalt tõelisest väärtusest, ja et pooled petavad üksteist (l. 22 § 3 D 19. 2). Sellest nähtub, et Roomas olid laialt levinud kõiksugu ärimehelikud konksud.

Käibe areng põhjustab krediiditehingute tekkimise: ostuhind ei tasuta mitte lepingu sõlmimise momendil, vaid pärast. Säärased kokkulepped on kehtivad, ja Gajus ütleb otseselt, et „ostmüük loetakse toimunuks, kui pooled hinnas kokku on leppinud, kuigi hind ei olnud veel tasutud ja käsiraha antud“ (Gai Inst., 3. 139).

b) *Üür-rent — locatio-conductio* — võõra asja (sealhulgas rooma juristide vaatepunktist ka orja) või vaba inimese (tema tööjõu kasutamine) ajutine kasutamine tasu eest. Üüri-rendi suhted said tõhusa arengu osaliseks alates II sajandist e. m. a. seoses maaomandi kontsentreerumisega ja kaubanduse tõusuga. Üüri-rendi juhtudest tekkis tõenäoliselt kõige enne tööloomade ja orjade üürimine-rentimine. Siis tekib väikemaarent. Kujunevad mitmesugused käsitöö erialad ja nende erialade esindajad sõlmivad teenistuslepinguid. Peregriinide saabumine Rooma tekitas vajaduse neile eluruumi anda; korterite üürimine kasvab ka linnaelanike laiade masside vaesumise ja maatuks muudetud talupoegade ilmumise tagajärjel linna, kellel puudus võimalus soetada enesele isiklikku elamut. Selle tagajärjel hakatakse aegamööda eristama kolme liiki üüri-renti:

aa) *Locatio-conductio rei* — asja üür-rent. Üürniku või rentniku põhikohustuseks on: kasutada asja vastavalt selle ülesandele, tasuda üüri-rendi raha, tagastada asi tähtaja möödudes korras olekus. Üürnikeks-rentnikeks olid üldreeglina vaesed, kellel puudus võimalus soetada omandiks varandust. Sellest üürnike-rentnike kindlustamatu seisund. Näiteks kui asja omanik müüb selle teisele isikule, siis üürnik-rentnik ei või nõuda omandajalt üüri-rendi vahekorra pikendamist (kuigi pole veel möödunud üüri-rendi lepingu tähtaeg). Veel enamgi: imperaator Cara-

calla määras, et kui omanik vajab asja isiklikuks kasutamiseks, ta võib selle ära võtta üürnikult-rentnikult enne tähtaega ¹⁸.

bb) *Locatio-conductio operarum* — vaba inimese tööjõu-tasu eest kasutusse andmise leping (tavaliselt päeviti). Rooma riigi aluseks oli orjatöö, ja seepärast esines vabade inimeste palkamist võrdlemisi harva. Teenistuslepingu sõlmimist vaba inimesega vaadeldi kui midagi kokkusobimatut vaba inimese seisundiga — viimane tegeles samaga, millega tegelesid orjad. „Seal, kus orjus on valitsevaks tootmisvormiks, muutub töö orjategevuseks, s. t. mingiks vabu inimesi teotavaks tegevuseks“ (Marx ja Engels, XIV, 450). See vaade tööle kui millelegi häbistavale on üldse iseloomustav ekspluataatoritele ja mitte ainult Roomas. *Locatio-conductio operarum*'i objektiks on ainult mittekvalifitseeritud töö, mis ei nõua mingeid spetsiaalseid teadmisi. Ekspluataatorite säärane vaade tööle oli põhjuseks, et töövõtjate huvisid ei kaitstud. Ei olnud mingeid reegleid tasu suuruse kohta: siin kehtis ekspluataatorite omavoli. Näiteks kui töövõtja haigestus, siis kaotas ta õiguse töötasule.

cc) *Locatio-conductio operis faciendi* — tööettevõtteleping. Tööettevõtja kohustub täitma teatava töö, näiteks ehitama maja tellija materjalist või transportima lasti merd mööda. Selle eest saab ta tasu, mida ei määrata mitte tööks kulutatud aja järgi, vaid kogu töö tervikuna täitmise eest.

c) *Volitus* — *mandatum*. Üks isik teeb teisele ülesandeks mingi teo sooritamise, näiteks osta mingi asi, ajada kohtuprotsessi; hiljem võis selle lepingu sisuks olla ka volitaja kõikide asjade ajamine. Sel juhul nimetati volinikku tihti *procurator*'iks.

Volinik peab täpselt täitma temale antud käsundi; kui ta kuritarvitas temale osutatud usaldust, siis järgnes sellele tema „autus“.

Põhimõtteliselt on käsundi täitmine tasuta ja selle tunnusega erineb käsund *locatio-conductio operarum*'ist või *operis faciendi*'st. Rooma juristid seletasid seda sellega, et käsundileping on tekkinud kohusetunde ja sõpruse suhetest ja tasu võtmine on vastuolus moraalse kohustuse täitmisega (l. 1 § 4 D 17. 1).

¹⁸ Rooma juristid kulutasid palju vaeva *locatio-conductio rei* ja müüglepingu piiristamiseks. Näitena toome Cajuse arutelu, mis annab ühtlasi tunnistust rooma juristide võrratust künismist orjade suhtes: „Kui ma annan sulle gladiatoreid tingimusel, et mina saan nende töö eest 20 dinaari ja 1000 dinaari igaühe eest, kes on ära tapetud, siis küsime, kas on sõlmitud ost-müük või üüri-rendi leping; enamik otsustas, et nähtavasti on sõlmitud üüri-rendi leping nende kohta, kes pääsesid tervetenä, ent tapetute ja vigastatute kohta — ostu-müügi leping“ (Gai Inst., 3. 146).

Kuid tegelikult on see seletatav seega, et orjapidajate vaatekohalt tasu eest töö kasutusse andmine oli vabale inimesele teotav (vt. ülalpool). Aga kuidas said siis sääraistes tingimustes rooma juristid, arstid ja õpetajad oma töö eest suuri tasusid? Siin mõtlesid rooma juristid välja huvitava fiktsiooni. Volinik ei või oma töö eest tasu saada, kuid käsundi andja, kes sai kasu selle käsundi täitmisest, võis oma „austuse“ avaldusena oma volinikule raha anda. Seda „lugupidamise märki“ nimetati *honorarium*’iks. Honorari hulka kuulusid voliniku kulutuste hüvitus ja tema tasu. Pikkamisi kujunes honorari määramine tavaliseks ja honorari võis hageda ekstraordinaarprotsessi korras. Vaatamata sellele, et honorar tegelikult ei olnud midagi muud kui tasu, käsitasid rooma juristid seda küsimust hoopis teisiti. Tagasihoidlikkus ei olnud neile omane. Näiteks ütleb Ulpianus juristide kohta: riiklik tarkus on püha asi, ja seda ei saa hinnata rahas, see oleks hinna määramisega ära teotatud (I. 1 § 5 D 50. 13). Kuid see ei takistanud rooma juriste määramast endale tasu „honorari“ näol ja seda hägi teel nõuda.

d) *Seltsing* — *societas*. Seltsingulepingu alusel lepivad kaks või kolm isikut kokku ajada mingit asja, tehes selleks panuseid.

Üheks vanimaks seltsinguliigiks on vendade ühine majapidamise juhtimine pärast *paterfamilias*’e surma. Gajus märgib (ühes hiljuti leitud fragmendis), et säärane seltsing oli rooma kodanikele omane juba kauges minevikus. See seltsing oli „seaduslik ja loomulik seltsing“ ja teised seltsingud tekkisid vendade seltsingu eeskujul (Gai Inst., 3. 154-a ja 154-b). Käibe areng ja provintside ekspluateerimise suurenemine põhjustavad ka seltsingu teiste liikide tekkimist, mis asutati kaubanduslike või tööstuslike ettevõtete ajamise eesmärgil. Nii oli II sajandil e. m. a. alistatud provintsid maksude sissenõudmise tavaliseks vormiks (milles avaldus provintside jultunud röövimine) sissenõudmise õiguse väljaandmine oksjonil: maksude sissenõudmise õiguse sai see, kes tasus ette või kes töötas koguda suurema summa. Kuna maksude sissenõudmise korraldus nõudis tunduvalt eelkulutusi, siis asutati maksude sissenõudmiseks erilised rikastest koosnevad seltsingud (*societates publicanorum*). Luuakse ka teiste majanduslike eesmärkidega seltsinguid. Seejuures eristatakse: a) *societas omnium bonorum* — seltsingu osalised panustavad kogu oma vara seltsingusse ja b) *societas quaestus* — seltsingusse panustatakse ainult teatav vara. c) Seltsingut võib asutada teatava operatsiooni täideviimise ülesandel, näiteks mingi kauba kokkuostmiseks provint-

sist või teatava asja ekspluateerimiseks (*societas alicuius negotiationis* ehk *societas unius rei*).

Kuid seltsingud ei saanud Roomas tähelepanuvääriva arengu osaliseks. Majanduse põhiliselt naturaalne iseloom ei tuginud veel varade kontsentreerimist (123). Rooma õiguses oli seepärast seltsing üksnes tema osaliste vaheline isiklik lepinguline seos (seltsing ei olnud juriidiline isik — 123) ja näiteks ühe osalise surm tõi enesega kaasa seltsingu lõppemise.

158. Contractus innominati. Kord-korralt laieneb nende kokkulepete ring, millel on hagi kaitse. Ülalloetletud lepingute kõrvale tekkis rida uusi, mida kaitsti kohtu korras. Ärimaailmas tekkisid ühelt poolt mõned uued suhted (näiteks *aestimatum*); teiselt poolt suhted, mis olid juba varem, kuid millel puudus kohutlik kaitse, said selle kaitse osaliseks (näiteks vahetus, mille tähtsus kasvas ühenduses majandusliku kriisi, rahatusega jms.), ja lõpuks mõnel juhul hakati andma kaitset uutele lepingutele, silmas pidades nende tähtsust varatute uutele ekspluateerimise vormidele (näiteks *precarium*). Kuna nendest lepingutest tulenevatel hagidel puudus kindel nimetus (*nomen*) lubatud hagide piiratud loetelus, siis hilisemas rooma õiguses need lepingud saidki „nimeta lepingute“ nimetuse, s. t. mis ei olnud nimeliselt märgitud olemasolevas hagide loetelus — *contractus innominati* (võrdle 1, 2 D 19. 5).

Nende lepingute ühiseks tunnuseks on asjaolu, et üks pool andis teisele mingi asja vormivaba kokkuleppe alusel. Määrati, et asja üleandnud pool on õigustatud nõudma vastutäitmist.

Contractus innominati hulka kuuluvad kõigepealt järgmised lepingud:

a) *Aestimatum*. Suurkaupmees annab väikekaupmehele kaupa müümiseks hinde alusel selleks, et viimane annab müügi korral raha suurkaupmehele vastavalt hindele (ülejäák jääb müüjale); kui aga asi ei ole müüdud, siis annab ta tagasi asja enese.

b) *V a h e t u s* (*permutatio*). Isik annab asja teisele omandiks tingimusel, et saada asemele teine asi, samuti omandiks (vahetus ei erine ostust-müügist mitte üksnes rahalise hinna puudumisega, vaid ka selle poolest, et vahetuse puhul nõutakse asja üleandmist, s. t. ta on reaalne leping, kuna aga ost-müük kuulub konsensuaalsete lepingute hulka).

c) *S o b i n g* (*transactio*). Kui poolte vahel on vaidlus, siis nad võivad lepituse sobitada, s. t. kumbki neist loobub osaliselt oma õigustest teise poole kasuks. Näiteks A arvab, et B võlgneb talle 100, B aga kinnitab, et tema võlgneb 50; pooled võivad

sobingu alusel oma tüli lõpetada ja määrata, et B võlgneb A-le 75. Kui B need 75 A-le üle annab, siis A ei saa enam esitada edasisi nõudlusi.

d) *Precarium* — asja üleandmine ajutiseks tasuta kasutamiseks (selles seisneb *precarium*'i sarnasus pruuklaenuga), kusjuures asja andja võib igal ajal nõuda selle tagasiandmist (tähtaja puudumisega prekaarium erineb pruuklaenust). Prekaariumi suhted tekkisid juba vanasti patrooni ja klientide vahel: patriitsid andsid klientidele maatüki, jättes enesele võimaluse see maatükk igal ajal ära võtta. Neid suhteid ei käsitletud veel lepinguna, millel on kohtulik kaitse (klientide huvisid garanteerisid teataval määral religioossed sanktsioonid). Hiljem laienes nende suhete rakendamise ala. Prekaarium oli üks väikemaapidajate ekspluateerimise viise. Nende kasutusse anti maatükk, kuid võimalus see igal ajal ära võtta (ja seega talupoeg laostada) aetas talupojad raskesse sõltuvusse maaomanikust ja sundis talupoegi täitma ükskõik missuguseid nõudmisi, et ainult mitte kaotada viimset elatusvõimalust. Seepärast võidi vaid formaalsest juriidilisest seisukohast rääkida, et *precarium* on maa tasuta kasutamine.

159. *Pacta*. Nagu juba tähendatud (146), tekitab kokkulepe (*pactum*) obligatsiooni, muutub lepinguks (*contractus*) üksnes sel juhul, kui on ette nähtud hagi, mis kaitseb antud kokkulepet. Kuigi *pacta*'sid ei käsitleta lepingutena, hakati aegade jooksul siiski mõnede *pacta*'dele andma kohtulikku kaitset, teiste sõnadega, kõikidest nendest *pacta*'dest tekivad hagid. Sääraste *pacta*'de hulka kuuluvad näiteks järgmised kokkulepped:

a) *pacta adjecta* — kokkulepped, mis täiendavad mingit lepingut, näiteks protsentide maksmise kohta võlgniku poolt või lubamise kohta võlgnikul tasuda võlg osade viisi;

b) *pacta praetoria* — mõnede kokkulepete üldine nimetus, mida kaitseb preetor. Siia kuuluvad:

aa) *receptum* — (s. t. „enda peale võtmine“), eriti: *receptum argentariorum* — kokkulepe, mille alusel pankur võtab enda peale kellegi isiku võla maksmise; *receptum nautorum, cautionum, stabulariorum* — kokkulepe selle kohta, et laeva, võõrastemaja või sissesõiduhuoovi omanik võtab enesele vastutuse temale usaldatud varanduse kohta; *receptum arbitrii* — kokkulepe selle kohta, et keegi isik võtab enesele kohustuse vahekohtunikuna lahendada tüli;

bb) *pactum de pecunia constituta* — kohustus maksta teataval tähtpäeval kas oma või võõra võlg. See pakt sõlmiti näiteks ole-

masoleva võla tasumise tähtpäeva täpsustamiseks või käenduse andmiseks võõra võla eest;

c) *pacta legitima* — mõnede kokkulepete üldine nimetus, millel on kaitse imperaatori korralduse alusel. Siia kuuluvad näiteks:

aa) kinkimise mitteformaalne lubadus;

bb) *compromissum* — tülis olevate poolte kokkulepe alistuda vahekohtuniku otsusele. See kokkulepe on kehtiv, kui ta on kinnitatud poolte ja vahekohtuniku vandega, või kui otsus on juba langetatud ja pooled ei ole vaief tõstnud.

§ 32. Quasi contractus.

Allikad ei sisalda „nagu-lepingute“ täpset definitsiooni. Nende õigussuhete ühiseks tunnuseks on, et poolte vahel tekib varaline vahekord, mille aluseks aga ei ole ei leping ega õiguserikkumine. Väliselt on poolte suhteil sarnasus lepinguga ja see sarnasus põhjustaski „nagu-lepingute“ kategooria loomise.

Sellesse kategooriasse kuuluvad mitmesugused juhtumid (nende loetelu I. 3. 27), milledest me peatume järgmistel:

160. Võõraste asjade ajamine ilma volituseta — negotiorum gestio. Näiteks mõni isik on ära, ilma et oleks jättnud volinikku, aga tema varandus vajab remonti. Äraolija huvide kaitse eesmärgil teostab selle remondi kolmas isik, omamata selleks volitust. Või isik suri ja kohal pole pärijat; kolmas isik korraldab matused, nagu asendaks ta pärijat. Tegutsemine võõra isiku huvides lähendab kõik need juhud volitussuhetele, kuigi siin ei ole volituslepingut.

Isik, kes ajas võõraid asju, peab oma tegevusest aru andma. Peremees aga on kohustatud tasuma kõik kulud, millede tegemine tema huvidele kasu tõi, ja võtma enese peale vastutuse tema äraolekul ja tema huvides sõlmitud kohustuste eest.

Kui peremees kiitis heaks tema äraolekul tehtud sammud (*ratihabitio*), siis see heakskiit loetakse võrdseks volituslepinguga (I. 12 § 4 D 46. 3) ühes sellest tulenevate järeldustega.

161. Mingi asja või raha saamine isiku poolt, kes ei ole kreditor. Võtame näiteks säärase juhtumi. Võlgnik maksis oma võla eksitusest mitte kreditorile, vaid kellelegi kolmandale isikule. Viimasel puudus juriidiline alus nimetatud makse saamiseks; seepärast tekib ebaõigelt saadu tagasiandmise kohustus. Püstitati üldine põhimõte: „Seda, mis on kellegi käes ebaõigelt (ebaseaduslikul) alusel, võib tagasi nõuda“ (I. 6 D 12. 5). Kuid selle reegli

alusel on varanduse tagasisaamiseks tarvilik, et nii vara üleandja kui ka selle saaja oleks tegutsenud ekslikult. Kui vara üleandja teadis, et selle saajal ei olnud õigust saamiseks, siis on see kinkimine; kui aga keegi võttis vara vastu teades, et tal ei ole selleks õigust, siis võib rakendada hagi, mis tuleneb vargusest.

Vara saanud isik peab selle tagasi andma kogu juurdekasvuga (viljadega), kuid tal on õigus kulutuste hüvitamisele.

Üleantud vara tagasiandmise nõudmine kuulub *condictiones*'te kategooriasse (77, c). Ekslikult üleantud vara tagasinõudmise kõrval *condictio* alusel tuleb märkida veel järgmisi *condictio*'id, mis on lähedased ülaltoodud *condictio*'le: a) vara tagasinõudmine, mis on üle antud teataval eesmärgil, kui see eesmärk pole saavutatud, näiteks kaasavara on üle antud, kuid abielu ei toimunud (*condictio causa data causa non secuta*); b) selle tagasinõudmine, mis on antud isikule, kes tegutses kõlblusvastaselt; näiteks oli makstud raha, et raha saanud isik ei sooritaks tapmist (*condictio ob turpem causam*); c) selle tagasinõudmine, mis on saadud seadusliku aluseta, näiteks liigkasuvõtlilikud protsendid (*condictio ob injustam causam*).

162. Varaühisus. Kui vara kuulub ühiselt mitmele isikule, kes ei moodusta seltsingut (näiteks kui varaühisus tekkis maja üleminekul pärandina mitmele pärijale), siis võib iga omanik nõuda ühise asja jagamist. Jagamine toimub natuuras; kui aga see on võimatu, siis müügiga oksjonil ja saadud raha jagamisega.

Peale selle on olemas veel mõned õigussuhted, mis kuuluvad *quasi contractus*'te kategooriasse: näiteks eestkostjate vastutus eestkostetava ees, pärija vastutus isiku ees, kelle kasuks on määratud legaat, jms.

§ 33. Delicta privata.

163. Delicta privata eest vastutuse üldine iseloom. Me tutvusime juba ülalpool (112) obligatsioonidega, mis tulenevad õiguserikkumistest vanimal perioodil. Vabariigi ja impeeriumi perioodil tehakse vastavates reeglites olulisi muudatusi.

Rooma õiguses eristatakse kahte kategooriat õiguserikkumisi:

a) *delicta publica* — kuriteod, mis riivavad riigihuvisid ja mida jälitatakse riigiorganite poolt ning mida arutatakse kriminaalkohtus ja mis toovad enesega kaasa riigi poolt määratava karistuse (nende deliktide kohta vt. VII ptk.);

b) *delicta privata* — õiguserikkumised, mis riivavad üksikute eraisikute huvisid. Neid delikte jälitatakse üksnes kannatanu

kaebusel; neid vaadatakse läbi *judicium privatum*'i (73) üldises korras ja nad toovad enesega kaasa rahatrahvi kannatanu kasuks. Käesolevas paragrahvis me räägime ainult *delicta privata*'dest.

Delicta publica ja *delicta privata* vahelised piirid muutusid Roomas (nagu teisteski vanaaja riikides). Rida tegusid, mis olid *delicta privata*'d, muutusid pikkamisi *delicta publica*'teks. See on tingitud ekspluateerimise süvenemisest ja klassivõitluse suurenemisest, mis põhjustavad riigi kui orjapidajate organi funktsioonide tugevdamise võitlusürituses igasuguste rünnetega kehtiva korra vastu. Orjapidajate riik võtab oma vahetu kaitse alla üha suuremal arvul valitsevate ekspluataatorite mitmesuguseid huvisid ja võtab ise tarvitusele rangeid repressioone nende rikkumiste eest. Kuid üksikutel juhtudel toimub õiguserikkumiste üleminek *delicta privata*'de kategooriast *delicta publica*'te kategooriasse järk-järgult. Nii oli impeeriumi perioodil rida delikte, millede toimepanemisel riigiorganid juba teostasid oma karistustegevust, kuid koos sellega säilis paralleelselt ka rikkuja jälitamise võimalus *delicta privata* korras. Kannatanul oli neil juhtudel valida kaks teed: a) pöörduda rikkuja kriminaaljälitamiseks riigiorganite poole või b) sisse nõuda rikkujalt trahv *judicium privatum* korras. Loomulik, et esimene tee valiti siis, kui delikti toimepanul ei olnud trahvi maksmise võimalust. Seega langes neil juhtudel kriminaalrepressiooni kogu raskus rahvastiku vaesele kihile, sest et rikkad võisid deliktide sooritamise puhkudel end legaalselt „vabaks osta“.

Teiselt poolt laieneb nende juhtude ring, kus inimese tegevust vaadeldakse eradeliktina ja mis enesega kaasa toob rahatrahvi. *Injuria*, *furtum*, *damnum injuria datum* endised kategooriad laiendatakse reale uutele suhetele. Koos sellega toob preetor sisse rea uusi juhtumeid, milledes on ette nähtud vastutus tekitatud kahju eest.

Rooma õigus siiski ei teinud ulatuslikke üldistamisi; ta ei asunud kunagi sellel vaatekohal, et iga kahjutekitav tegevus toob vastutuse. Vastutuse aluseks olid üksnes niisugused teod, mis spetsiaalselt olid seaduse või ediktiga keelatud; vastutus tekkis ainult neil juhtudel, kus oli olemas vastav hagi. Ei ole hagi, ei ole ka delikti: see järgneb rooma eraõiguse põhikontseptsioonist (72). Seepärast on tarvilik käsitleda rida üksikuid juhtumeid, mil tekib deliktiline vastutus.

164. Süüline ja mittesüüline kahju tekitamine. Käsitletavas perioodis toimusid suured muudatused neis tingimustes, mille puhul tekib kahju tekitaja vastutus. Põhimõtteliselt oli vanimale

õigusele omane seisukoht, et vastutuse aluseks on ebaseaduslik tegevus ise, sõltumatult nendest tingimustest, millistes see toime on pandud (112). Kuid pikkamisi toimub süülise ja mittesüülise kahju tekitamise eristamine ja vastutuse tekkimine üksnes esimesel juhul (115). Eriti preetori poolt tarvitusele võetud *delicta privata* uued kategooriad nägid üldreeglina ette vaid sääraseid tegusid, mida ei saa toime panna juhuslikult. Ja seega rooma õigus taotles põhimõtte kindlustamist, et vastutus tekib üksnes toimepanija tahtluse (*dolus*) või tema ettevaatamatuse (*culpa*) puhul (neid mõisteid vt. 150).

165. *Delicta privata* toimepanemise tagajärjed. Delikti toimepanemise põhiliseks (ja real juhtumel ka ainsaks) tagajärjeks on rahatrahv (*poena*), mis määratakse toimepanijale. Seepärast nimetatakse ka deliktidest tulenevaid hagisid *actiones poenales*. Toimepanijalt raha sissenõudmine oli ühtlasi trahviks, mis taotles toimepanija karistamise sihti, ja kahjude heastamiseks. Kui vanimas õiguses oli ülekaalus trahvi moment, siis hiljem hakkab ilmne *poena* kui varalise kahju heastamise vahendi tähtsus. Real juhtumel — ja mida edasi, seda rohkem — mõjustab *poena* suurst kahjusaajale tekitatud kahju ulatus.

Kuid samuti väljendus *poena* kui toimepanija karistuse esialgne iseloom kogu Rooma ajaloo vältel. Rooma õigus jäi seisma trahvi ühendlusel kahju heastamisega. See nähtub sellest, et rea *delicta privata*-de puhul pandi toimepanijale vastutus, mis oli mitmekordne, võrreldes tekitatud kahjuga. Peale selle ei läinud üldreeglina pärijatele üle deliktidest tulenevad kohustused.

Kui deliktide toimepanemine tõi enesega kaasa kahjusaaja mingi vara ülemineku toimepanijale (näiteks varguse puhul), siis võis kahjusaaja oma asja ära võtta, sõltumatult *poena* sissenõudmisest. Kuid see äravõtmine ei olnud delikti spetsiaalne tagajärg, mitte toimepanija vastutuse eriliik, vaid kahjusaajale kuuluva omandiõiguse normaalne teostamine. Koos sellega tõi rea deliktide toimepanemine enesega kaasa kahjutekitaja „autuse“ (*infamia*). *Infamia* tähendas üldse „autust“, mis tõi kaasa õigusvõime piiramise ja oli määratav kas seaduse alusel või kõrgeima magistraadi korraldusega. Nii tõi mõnede kuritegude või hülgava käitumise eest tsensori poolt määratud *infamia* enesega kaasa väljaheitmise senatist, õiguse kaotuse saada valitud magistraadiks, kustutamise kohtunike nimekirjast. Preetori korralduse alusel määrataval *infamia*-l olid rohkem piiratud tagajärjed: isikul, kelle kohta seda vahendit rakendati, oli keelatud ajada võõraste

kohtuasju ja määrata esindajat kohtusse. Hilisemas õiguses „autosega“ oli seotud ka keeld olla mõningates ametites.

Nende üldiste märkuste järel asume vaatlema üksikuid delikte.

166. Injuria. Alates vabariigi lõpust avardatakse oluliselt *injuria* endist mõistet (113). Selle mõiste alla viiakse kõiksugu isikuvastased ründed: nii kehavigastused kui ka teotamised. *Injuria*-t saab toime panna „sõna ja teoga“ (*verbis aut re*). Eriti mainitakse avalikult teotavate sõnade lausumise juhtumeid terve isikute grupi poolt (*convicium*) — seda tuleb mõista rahvastiku ülemkihtide kritiseerimise keeluna. Hiljem kuuluvad siia ka „teotavad kirjad“ (*famosi libelli*).

Solvamine eeldab tahtlust. Seepärast ei saa solvamist tekitada hullumeelsed ja alaealised, kes ei ole võimelised tahtlikeks tegudeks; kuid nende solvamine kutsub esile vastutuse (l. 3 D 47. 10). Mehel on õigus jälitada oma naise, isal tütre solvamist; orja solvamist loetakse tema isanda solvamiseks (l. 1, samas). Vastutus langeb ära, kui solvamine on toimunud kannatanu nõusolekul.

Solvamise üldkategorias eristatakse rasked solvamised, millesteks on magistraadi, vanemate ja patrooni solvamine, avalikult tekitatud solvamised ning solvamised, mis avalduvad haavade tekitamises.

Injuria raskeimad juhtumid kuulutatakse *delicta publica*-teks. Tõenäoliselt juba I sajandil e. m. a. kuulutati peksmine ja võõraste karterisse tungimine kriminaalselt karistatavaks; edasiselt laieneb vahetpidamatult *injuria* mõiste alla kuuluvate kriminaalselt jälitavate rikkumiste ala. *Injuria* tagajärjel kannatada saanud isik võis dominaadi perioodil algatada kriminaalkorras jälitamist kõigil juhtudel. Kuid püsis ka eraõiguslik jälitamise kord; kuni Rooma riigi lõpuni võis kannatanu toimida *civiliter* või *criminaliter*.

Teiselt poolt kaovad endised kindlad trahvimäärad, millega karistati *injuria* puhul (300 või 25 as'i). Seoses asja väärtuse kaotusega ja rahaliste suhete arenemisega kehtestatakse vabariigi perioodi teisel poolel reegel, et raske solvamise puhul määrab preetor trahvi suuruse iga juhtumi kohta eraldi, vastavalt asja konkreetsetele iseärasustele. Trahvi suurust mõjustavad toimepandud ründe raskus, solvatu ühiskondlik positsioon jms.

Peale selle toob *injuria* süüdlasele *infamia*.

167. Furtum. Ühiskonna varandusliku diferentseerumise süvenemine, ekspluateerimise suurenemine ja rahvastiku näljarelule mõistetud rõhuva enamiku vaese osas olek sundisid ekspluateerijaid vabariigi lõpul ja impeeriumi perioodil rakendama eri-

lisi abinõusid oma omandi kaitseks. Seoses sellega laiendati varguse mõistet (*furtum*) üha uutele juhtumitele; vargus ei muutunud üksnes *delictum privatum*'iks, vaid ka *delictum publicum*'iks ja suurendatakse vastutust varguse eest.

Rooma juristide definitsiooni järgi on vargus „asja pahatahtlik (*fraudulosa*) haaramine kasusaamise sihil — kas asja enese, või asja kasutamise, või asja valduse haaramine“ (I. 1 § 3 D 47. 2). Selles definitsioonis toonitatakse, et vargus on teadlik tegevus. Ühtlasi loetletakse varguse põhiligid. Varguse objektiks võivad olla: a) asja riisumine — *furtum rei*, b) võõra asja seadusvastane kasutamine — *furtum usus*, c) valduse riisumine — *furtum possessionis*, näiteks omaniku poolt asja varastamine isikult, kellele asi oli antud pandina.

Mis puutub vastutusse varguse eest eraõiguslikus korras, siis kaob juba alates III sajandist e. m. a. varga andmine kahjusaaja käsutusse. Kuid suureneb rahaline karistus kõigi sellest järelduvate tagajärgedega (114) ja moodustab real juhtumel asja neljakordse hinna. Ühtlasi säilib ka varga kehaline karistus. Peale selle toob varguse eest trahvi mõistmine kaasa süüdlase *infamia*.

Koos sellega võis kahjusaaja oma asja või selle väärtuse välja nõuda vargalt või tema pärijatelt.

Kui varguse oli toime pannud laeva, võõrastemaja või sisseõiduhuovi teenistuja, siis esitati hagi omaniku vastu (I. 1 D 47. 5).

Impeeriumi perioodil muutus vargus *delictum publicum*'iks ja kahjusaaja võis varga vastu hagi esitamise asemel algatada kriminaaljälitamise.

168. Rapina — röövimine. Esimesel sajandil e. m. a. viidi erilisse deliktide kategooriasse need juhtumid, kus vara kahjustus on sooritatud mitme isiku poolt, või kui vargus oli ühendatud vägivallaga, või see oli toime pandud tulekahju, laevahuku jms. ajal. Neil juhtudel vastutuse suurendamine seletub ekspuuteerijate püüdega eriliselt kaitsta oma huviseid, mida rikuti esimesel sajandil e. m. a. toimunud kodusõja olustikus. Muide, vastutuse suurendamine mitme isiku poolt ühiselt kahju tekitamise eest on üheks igasuguste ülestõusude vastu võitlemise vormiks.

Röövimise puhul on vastutus ette nähtud tekitatud kahju hüvituseks neljakordses koguses või riisunud asja neljakordses väärtuses. Lisaks sellele saab süüdlane *infamia* osaliseks. Nende sanktsioonide rakendamiseks tuli hagi esitada aasta jooksul.

Röövimist vaadeldi impeeriumi perioodil *delictum publicum*'ina.

169. Damnum injuria datum. Preetor ja juristid laiendasid

tublisti *lex Aquilia* (115) rakendamist. Selle seaduse reegli alla hakati paigutama kõiksugu kahjustusi, mis olid tekitatud võõrale varale, ja mitte üksnes kahju, mis oli tekitatud vahetu füüsilise mõjustusega. Näiteks on *lex Aquilia* alusel vastutav ka see, kes võttis orjalt vabaduse, mille tagajärjel ori suri nälga. Preetor annab ka mõned uued hagid, mis on formuleeritud *lex Aquilia* eeskujul (näiteks igasugused puude salajased vigastamised, haa-vade tekitamine vabale inimesele jms.).

Lex Aquilia alusel ei teki vastutus mitte ainult tahtliku kahju tekitamisel, vaid ka igasuguse hooletuse (*culpa*) puhul. Isegi „kõige kergem süü“ (*culpa levissima*) kutsub esile vastutuse. Tunduvas osas *lex Aquilia* kohaldamise alusel töötasid rooma juristid välja rea süüastmete reegleid.

Mis puutub vastutuse ulatusse, siis säilib endine reegel, et kui kahjustaja eitab oma süüd, määratakse vastutus tekitatud kahju kahekordses suuruses.

170. Vägivald ja ähvardus — metus. Preetor andis reegli, et tema ei loe kehtivaks seda, mis on sooritatud vägivalla ja hirmu survel. Vastavate reeglite kohaldamise peajuhtumiks on mingi juriidilise teo sooritamisele sundimine ja me nägime juba ülalpool (147), et oli ette nähtud naisuguse lepingu kehtetus, mis on sõlmitud vägivalla ja hirmu mõjul. Kuid lisaks sellele on kahju-saajal õigus nõuda sisse temale tekitatud kahju neljakordne väär-tus (kui vägivalla toimepannud isik või ähvardaja viivitatult ei tagasta seda asja, mis läks temale üle tema poolt teostatud sunni tagajärjel).

171. Pettus — dolus malus. Ka *dolus* on preetori poolt loo-dud delikt. Pettuse mõiste kohta vt. ülalpool (147, a). *Dolus*'e kui deliktiga on meil tegemist juhtumeil, kui isik oma tahtliku tege-vusega viis teise poole eksitusse, mille tagajärjel viimane kannat-s kahju.

Dolus'est tulenev hagi on suunatud tekitatud kahjude hüvita-misele ordinaarses suuruses. Kohus mõistab kostja kahjude tasu-misele ainult juhul, kui kostja vabatahtlikult ei korralda tekita-tud kahju. Peale selle toob süüdimõistmine *dolus*'e eest kaasa *infamia*.

Hageda võib ainult sel juhul, kui kahjusaajal ei ole mingit teist hagi temale kahju tekitanud isiku vastu.

Kui pettuse tagajärjel on sõlmitud leping, siis viimane tunnis-tatakse kehtetuks (147). Eriti kui petja esitab sõlmitud lepingust tulenenud hagi, siis võib pettuse läbi kannatanu vaielda selle hagi vastu väitega, et ta oli pettusesse viidud (*exceptio doli*). Seda

protsessuaalset viiet kasutati väga laialt hageja ebaaususe puhkudel.

172. Kahju tekitamine kreditoridele — *fraus creditorum*. Võlgnikul, kelle kohta oli tehtud kohtuotsus, oli faktiline võimalus võõrandada oma vara seni, kuni ei olnud toimunud tema vara üleandmine kreditoride valdusse. Võlgniku säärase tegevuse all kannatasid kreditoride huvid ja lakkamatult kreditoride huvitsid kaitsev rooma õigus võttis tarvitusele abinõud säärase kahjude vältimiseks, mis võisid tekkida kreditoridele võlgniku mainitud tegevusega.

Preetor määras, et kui võlgnik võõrandas oma vara kreditoride kahjuks, siis viimased võisid taotleda nendele kahju tekitanud võlgniku tegevuse kehtetuks tunnistamist ja *restitutio in integrum*'it. Kuivõrd laialt seda korda rakendati, näitab näiteks reegel, et loeti mittetoimunuks orjade vabastamine, kui see vabastamine (mis kahandas vabaks laskja vara) tekitas kreditoridele kahju (pr. I. 1. 6). Seega võidi juba vabaks lastud inimest uuesti viia orja seisundisse ja teda võidi müüa kreditoride nõudluste rahuldamiseks.

Kreditoride hagi võib esitada võlgniku ja tema kaasosaliste vastu (s. t. nende isikute vastu, kellede nimele vara oli fiktiivselt üle antud), ja samuti ka kõrvaliste isikute vastu (eriti kui võlgnik neile vara ilma tasuta üle andis).

173. Actiones noxales (116) säilivad Rooma riigi lõpuni. *Paterfamilias* oli õigustatud kahjusaaajale välja andma oma võimaluseid, kes tekitasid kahju. Poegade suhtes aga kitsendati selle reegli praktilise rakendamise ala seoses endise suletud pere lagunemise ja pikkamisi poegadele iseseisva õigusvõime andmisega. Kuid poega ei anta kahjusaaajale tingimusteta. Preetor sunnib kahjusaaajat, kellele poeg on antud, viimast vabastama, kui ta töötab tasa trahvisumma, mis üldise reegli alusel oleks ette nähtud poja poolt toimepandud teo eest, kui poeg oleks ise vastutanud. Seega mõistagi *actio noxalis* muutub põhimõtteliselt.

§ 34. Quasi-delicta.

174. Mõiste. „Nagu-deliktide“ (*quasi delicta*) kategooriasse kuuluvad mõned seaduse või edikti alusel vastutuse tekkimise üksikud juhud. Neil juhtudel on vastutuse aluseks (tõenäoliselt või eeldatavaks) kahjutekitaja lohakus ja selles peitub nagu-delikti sarnasus deliktiga. Kuid ühtlasi ei ole need juhud deliktid

selle sõna otseses mõttes, nad ei mahu nende deliktide rubriiki, milledest oli jutt eelmises paragrahvis.

Nagu deliktidki, kutsuvad ka nagu-deliktid esile rahalise vastutuse. Samuti võib real juhtumel, kui nagu-delikti on sooritanud ori, vastutav isik vabaneda oma vastutusest orja väljaandmisega kahjusaajale (173).

Nagu-deliktide loetelu sisaldub Justinianuse Institutsioonides (I. 4. 5), kuid vastutus nende nagu-deliktide eest oli ette nähtud juba tunduvalt varem. Me peame kinni Institutsioonides toodud loetelust.

175. Kohtuniku vastutus ebaõige otsuse eest. Kui kohtunik rikkus oma kohustust seadusvastase või ebaõige (kuigi oma kogematusel tõttu) otsuse langetamisega, siis kahjusaaja pool võib esitada kohtuniku vastu kahjude heastamise hagi. Kohtuniku vastu esitatav nõudesuurus määratakse sõltuvuses tema kohustuste rikkumise tähtsusest ja see võib tõusta kuni vaidluse täie hinnani.

176. Vastutus „väljapandu ja väljariputatu“ eest. Roomas olid kitsad tänavad, eriti vaeste linnajagudes; varatud olid surutud armetutesse ruumidesse, kus puudusid kõige vähemadki mugavused. Seepärast olid kehvikud sunnitud panema kõiksugu esemeid aknalaudadele ja karniisidele (näiteks kuivavaid sööginõusid), üles riputama asju (näiteks rõivaid) räästa alla jms. Rikkusesse uppuvad rikkad ei otsinud mingeid vaeste korteriolude parandamise vahendeid ja panid nimetatud tegusid toimepannud isikutele vaid karmi vastutuse ainuüksi kahju tekitamise võimaluse eest. Kui mingi asi oli asetatud või riputatud nii, et võis kukkuda ja tänavail käivatele isikutele kahju tekitada, siis võis iga rooma kodanik esitada hagi süüdlase trahvimiseks kuni 10 000 sestertsini¹⁹. Seega ei olnud vastutuse tekkimiseks vajalik kahju faktiline tekitamine.

177. Vastutus „väljakallamise ja väljaheitmise“ eest. See vastutuse juhtum on lähedane eelmisele ja annab samuti pildi rooma kehviku elust-olust, kes oli sunnitud tänavale heitma majapidamisjätteid. Kui väljakallamisega või väljaheitmisega on tekitatud kahju, siis on vastutus kahju kahekordse hinna ulatuses. Kui selle tegevuse tagajärjel on põhjustatud vaba inimese surm, siis määratakse rahatrahv kuni 50 000 sestertsini (ükskõik millise rooma kodaniku hagi alusel). Kui vabale inimesele on tekitatud kehavigastus, „siis kohtunik arvutab arsti- ja muud ravimisega seotud

¹⁹ Sesterts — peenraha umbes 10-kopikalise väärtusega.

kulud ja samuti teenistustasu kaotused, mis olid kahjukannatajal, kuid hindamisele ei võeta haavaarme, inetuks tegevaid rikkeid, sest et vaba keha ei kuulu hindamisele“ (1. 7 D 9. 3). Niisiis ka siin lasusid need reeglid täie raskusega vaestel inimestel, kes elasid uskumatus korteritingimustes (kuigi üksikutel kordadel muidugi langesid vastutuse alla ka jõukad inimesed, kes rikkusid riigi poolt loodud korda).

Sellele nagu-deliktile oli lähedane metsloomade hoidmine kohtades, mis olid lubatud üldiseks kasutamiseks. Kui niisugune loom on põhjustanud vaba inimese surma, siis määratakse rahatrahv kuni 200 000 sestertsini, kehavigastuse tekitamine kutsub esile kõikide kahjude (vt. ülalpool) heastamise. Muude kahjude puhul nõutakse kahju sisse kahekordses suuruses.

178. Laevade, võõrastemajade ja sissesõiduhuovide peremeeste vastutus. Need isikud vastutavad reisijate asjade rikkumise või riisumise eest kahekordse kahju ulatuses, kui see kahju on tekitatud võõrastemaja jne. teenistujate poolt. Säärase vastutuse alust nähti selles, et peremees on süüdi mitteküllaldases ettevaatlikkuses oma teenistujate valimisel (*culpa in eligendo*).

VII peatükk.

Kriminaalõigus (*delicta publica*)²⁰.

§ 35. Üldmõisted. § 36. Karistused. § 37. Kuritegude üksikud liigid. § 38. Sõdurite kuriteod ja karistused.

§ 35. Üldmõisted.

179. Delicta publica ja delicta privata. Nagu juba eespool tähendatud (163), jagunesid Roomas õigusvastased teod kahte põhirühma: *delicta publica* ja *delicta privata*.

Delicta publica (mis said vabariigi perioodi teisel poolel nime-tuse *crimina* — kuriteod) on teod, mis rikuvad riigi kui terviku huvisid, või teod, mis, kuigi on suunatud üksikute isikute vastu, rikuvad valitseva klassi üldisi huvisid. *Delicta publica*-d kutsu-

²⁰ Tuleb tähendada, et meil üldse puuduvad rooma kriminaalõiguse süstemaatilised käsitlused. Seepärast on käesolevat peatükki käsitletud üksikasjalisemalt kui eelmist, kuid ka siin on meil võimalus puudutada vaid põhimõisteid.

vad esile organiseeritud mahasurumise riigi kui valitseva klassi aparaadi poolt.

Me juba nägime (163), et eksploateerimise laienemine, rahulolematuse süvenemine ja ülestõusude kasvamine orjapidajate vastu olid põhjuseks, et üha rohkem ja rohkem õiguserikkumiste liike liigitatakse *delicta publica* allasse (siia kuulusid nii teod, mis olid kuulutatud *delicta publica* teks ja millelele varem ei järgnenud kriminaalkaristust, kui ka mõned *delicta privata* d, mis omandasid *delicta publica* iseloomu). Kasvab ja tugevneb riigi karistustegevus, detailiseeritakse kuritegude üksikud liigid, riik teeb oma ülesandeks kõiksuguste valitseva poliitilise ja majandusliku korra vastaste rünnete jälitamise. Klassivõitluse teravnemine loob olukorra, kus huvide kaitse vahetult kannatanute eneste poolt ei ole küllaldane ja see kaitse asendatakse riigi repressioonidega (näiteks varavastaste rünnete alal).

Riigi karistustegevus suureneb oluliselt juba alates I sajandist e. m. a.; orjade revolutsioon ja kodusõda tingisid karmide repressioonivahendite tarvituselevõtu suurorjapidajate võimu säilitamiseks. Teod, millelele varem ei järgnenud riigi repressioone, omandasid riigile erilise hädaohu iseloomu ja seepärast anti nad üle kriminaalkohtu organitele ja seega ühtlasi tekkis ka nende karistatavus. Ei või öelda, et vastavate seaduste andmisega loodi nende tegude kuritegelik iseloom: magistraatidel oli *imperium* i alusel õigus määrata karistusi ka ilma erilise seaduseta (vt. allpool 189, *jus coercitionis*). Mõnel juhul need seadused vaid kinnitasid juba olemasolevat praktikat. Kuid ühe või teise teo karistatavuse seadustel oli see tähendus, et nad kinnitasid vastavate asjade üleandmist kohtuorganitele (*quaestiones perpetuae* — 87), suurendasid karistatavust ega võimaldanud vastavate tegude karistamata jätmist. Teiselt poolt viidi asjade läbivaatamine rahvakoosolekutelt *quaestiones perpetuae* sse. Selles nähtub püüd keskendada kohtumõistmine vahetult ühiskonna valitseva ladviku kätte.

Rea kriminaalseadusi andsid välja Sulla (a. 87—79 e. m. a. nn. *leges Corneliae* — teotamise, tapmise, mürgitajate ning võltsimiste kohta), Caesar ja Augustus (nn. *leges Juliae* — karistuste kohta rooma rahva ülevuse vastaste kuritegude, altkäemaksu, abielutruuduse rikkumise, avaliku ja eravägivalla eest). Hiljem laieneb karistustegevus pidevalt veelgi imperaatorite korraldustega. Imperaatorid, kes olid orjapidajate klassi sõjaväelise diktaatori organid, rakendasid julmi võitlusvahendeid igasuguste rünnete suhtes, mis olid suunatud orjapidajate huvide vastu. Impe-

raatori korraldustes ettenähtud kuriteod said nimetuse *crimina* (ehk *delicta*) *extraordinaria*, sest et need vaadati läbi erikorras (88), erinevalt kuritegudest, mis olid ette nähtud juba vabariigi seadusandluses (nn. *crimina* ehk *delicta ordinaria*). Kuid ääretu raske on nende kahe kuriteoliigi vahel piiri tõmmata. Andmata uusi norme, täiendasid imperaatorid real juhtumel endisi seadusi nendes ettenähtud kuritegude koosseisude laiendamise ja repressioonide suurendamise suunas. Ühtlasi andsid imperaatorid rea üksikuid korraldusi, mitte harva üksikute asjade kohta, ja need korraldused said juhindava tähtsuse ka edasiseks, analoogiliste asjade läbivaatamisel. Mingit „kriminaalkodeksit“ Roomas ei olnud koostatud. Rooma juristid tegelesid võrdlemisi vähe kriminaalõiguse küsimuste käsitlemisega, kuritegude ja karistuste süstematiseerimise ja analüüsimisega.

180. Kuritegude ja karistuste ringi määratlemine. Roomas ei ole kunagi olnud purgivat kuritegude loetelu, s. t. nende tegude loetelu, mis põhjustavad süüdlase karistamise riigi poolt. Real juhtumel puudusid isegi kindlad reeglid selle kohta, missugune karistus järgneb ühele või teisele kuriteole. Mõned kriminaalõiguse alasse puutuvad vabariigi perioodi seadused määrasid ainult, et üks või teine tegu kuulub kriminaalkohtu organite (*quaestiones perpetuae*) läbivaatamisele; seega fikseeriti nende tegude kuriteoline iseloom, aga karistuse valis sageli kohus ise, kusjuures tähtsust omasid kujunenud tavad, valitsevad vaated jms.

Üldse etendas Rooma ajaloo kõikides staadiumides tohutut osa ametiisikute, hiljem imperaatori ja kõrgeimate ametnike suva konkreetsete tegude kuriteoliseks tunnistamise ja üksikutel juhtumitel karistuse valiku alal.

Sellega on seoses asjaolu, et karistusi ei saanud määrata ainuüksi erilises kohtukorras (*judicia publica*, vt. 72), vaid ka magistraatide (hiljem imperaatori ja kõrgeimate ametnike) vahetute korraldustega. Neil juhtumel ei olnud mingit varem kindlaks määratud korda vastavate asjade läbivaatamiseks. See administratoorite tegevus, millega määrati suvaliselt nii tegude õigusvastatus kui ka karistusmäär, avaldus kõikide isikute — nii kodanike kui ka mittekodanike suhtes. Kuid suurimat omavoli administratiivsete karistusvahendite rakendamisel tekitati peregrinide suhtes Roomas ja provintside elanike suhtes.

181. Paterfamilias'e õigused. Orjade karistamine. Riik ei olnud repressioonide rakendamise ainus organ. Nägime juba *paterfamilias*'e piiramata õigusi kõikide tema võimu aluste isi-

kute suhtes (92). Selle jäänuseid leidub veel hilisemalgi ajal isa õigusena tappa tütar, kes on tabatud abielurikkumiselt (193. 3). Samuti oli igal orjapidajal õigus käsutada temale kuuluvaid orje ja neilt isegi elu võtta. Kõikidesse nendesse tegudesse ei seganud end riik: riigi organid püsisid piiril, mis lahutas *jus publicum*'i *jus privatum*'ist. Säärane seisund oli tingitud perekonna patriarhaalsest korraldusest, orjanduslikust tootmisviisist. Orjapidamine tingis orjapidaja omavoli. Siin ei olnud tegemist orjapidaja „kriminaalõiguslike“ õigustustega: omavoli tarvitamine orja vastu oli rooma õiguse seisukohast lihtsalt orjapidaja omandiõiguse avalduseks.

Seejuures aga, kui ori pani toime mingi teo, mis riivas riigi kui terviku huviseid, karistasid riigiorganid orja. Orjapidajate klassi kui terviku huvid prevaleerisid üksiku orjapidaja huvide üle. Oli juhtumeid, kus raske kuriteo toimepannud ori võeti isanda käest ära ja, olles karistatud kaevandustöödele saatmisega, muutus juba riigiorjaks. Tavaliselt määrasid riigi organid orjale karistuse, mis oli võrdlematult suurem vaba inimese karistusest samade tegude eest (näiteks ori heideti varguse puhul Tarpejuse kaljult alla, vrd. samuti ebainimlikku seadust orja hukkamise kohta isanda tapmise puhul — 49) ²¹. See seletub seega, et orjapidajate riigi põhiülesandeks oli hoida orje täielikus sõnakuulmises, halastamatult välja juurida igasugused protestiavaldused. Seega avaldus orjadega käitumises halastamatu omavoli.

182. Tahtluse tähtsus karistatavusele. Rooma õiguse suurima arengu ajajärgus hakkavad juristid analüüsima kuriteolise tegevuse seesmist külge. Formuleeritakse seisukoht, et karistust ei tule määrata mingi toimepandud teo eest, vaid paha tahte eest, mis väljendus selle teo toimepanemises, s. t. tahtluse eest. Nagu ütleb Paulus, „tuleb karistada inimese kavatsust ja mitte tegevust“ (*Pauli Sententiae*, 5, 23, 3). Ulpianus tsiteerib reskripti sõnu: „Kes tappis inimese, tuleb vabastada, kui ta sooritas tapmise ilma kavatsusega; aga see, kes ei tapnud, aga tahtis tappa, mõistetakse süüdi kui inimesetapja“ (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* I, 6, I). Teiste sõnadega, juhuslik surma tekitamine ei ole karistatav.

Teiselt poolt, tahtlikest tegudest eristatakse tegusid, mis on sooritatud kaalutult, varem väljatöötatud kavatsusega, ja tegusid, mis on toime pandud viha, äkilise tunnetepuhangu mõjul. „Kuri-

²¹ Muide, impeeriumi ajal määrati ka madalamatest seisustest isikutele (*humiliores*) tavaliselt samad karistused kui orjadele.

tegu sooritatakse kas kaalutult, kas ärrituses või juhuslikult. Kaalutult paneb kuriteo toime röövel, kes organiseerib jõugu, ärrituses — kui purjus olekus asi areneb kakluseks või relvade haaramiseni, juhuslikult aga — kui jahil metsloomale sihitud nool tapab inimese“ (l. 11 § 2 D 48, 19). Kui mees tapab vihahoos seadusvastaselt oma naise armukese, siis kergendatakse karistust tapmise eest (193).

Kuriteo toimepanemisel ettevaatamatusest on teised tagajärjed kui kuriteo tahtlikul sooritamisel. Nii ei võrdu Corneliuse seaduse järgi tapjate kohta isegi raske hooletus (*culpa lata*) tahtlusega (l. 7 D 48, 8). Ettevaatamatu süüitamine toob kaasa vaid kahju heastamise kohustuse (*Pauli Sententiae*, 5, 20).

Rooma õiguses me ei leia üldisi vastutust vähendavaid reegleid ainuüksi katse või ettevalmistuse puhul kuriteo sooritamiseks. On olemas vaid üksikuid sätteid. „Kes müntis valeraha, kuid ei tahtnud sellele anda valmis kuju, see vabastatakse karistusest kahetsuse korral“ (l. 19 D 48, 10).

Kui vastutuse aluseks on paha tahe, siis ei saa vastutavad olla isikud, kel puudub vajalik arusaamine. Siia kuuluvad kõigepealt lapsealised. Nad vabastatakse mõnikord vastutusest hoopis (166), mõnikord nende vastutust pehmendatakse. Paulus märgib, et peaaegu kõikides kriminaalasjades osutatakse noorsoo suhtes pehmust (l. 108 D 50, 17). Kuid täisealisusele lähedane alaealine on vastutav nii varguse kui ka teotamise eest (sealsamas, l. 111).

Hullumeelsed ei kanna vastutust. See on kehtiv isegi raskeima kuriteo — isa tapmise puhul: „Kes hullumeelsuses tapab isa, seda ei karistata; jätkub, et ta on karistatud hullumeelsusega; kuid teda tuleb hoolikalt vahi all hoida või isegi aheldada“ (l. 9 § 2 D 48, 9). Viimasel vahendil on ülesandeks kaitsta teisi isikuid hullumeelse eest.

§ 36. Karistus.

183. Karistuse liigid. Roomale oli iseloomustav karistuste suur mitmekesisus, kusjuures paljud karistused taotlesid, nagu teisteski ekspluataatorlikes riikides, süüdlasele kehaliste piinade tekitamise sihte. Koos klassivõitluse arenemisega kasvas ekspluateerijate julmus, ja eriti impeeriumi perioodile on omane nii karistusliikide rohkus kui ka karistuse piinavuse suurenemine.

Kõik need arvukad karistused jagunevad kahte kategooriasse: a) rasked karistused („kaelakohtulised“, *capitalia* — sõnast *caput* — pea, õigusvõime), b) ülejäänud karistused, mida ei ole raskeks tunnistanud. Raskete karistuste hulka kuuluvad surmanuht-

lus ja pagendamine (hiljem ka kaevandusse saatmine): nende karistustega „kõrvaldatakse pea“ riigist. Mitteraskete karistuste hulka kuuluvad „rahatrahvid ja mõjustused kehale“ (l. 2 D 48. 1).

184. Karistuse määramine. Real juhtumel oli ühe või teise kuriteo karistusmäär kindlaks määratud (seadustes või imperaatorite korraldustega). Kuid see ei olnud kaugeltki mitte alati nii ja ühtlasi polnud karistuse määramisel vankumatut jõudu. Sõltuvalt ühe või teise konkreetse asja iseärasustest oli otsuse langetanud ametiisik võrdlemisi vaba nii karistusmäära suurendamisel kui ka selle pehmendamisel.

Vahest oli siiski levinumaks süsteemiks karistuse tuvastamatus, s. t. seadus ei näidanud täpset karistust. Asja arutav organ määras karistuse sõltuvalt asja oludest. Seejuures etendasid muidugi suurt osa väljakujunenud tavad ja praktika. Karistuse tuvastamatus, mis andis vabad käed võimuorganeile, muutus süsteemiks impeeriumi perioodil ja see süsteem oli kuriteo mõiste tuvastatuse kaaslaseks. Ulpianus ütleb otseselt: „Praegu on asja ekstraordinaarses korras läbivaatajal lubatud langetada säärast otsust, nagu ta soovib: kas raskemat või kergemat, kuid nii, et ta kummalgi korral ei ületaks mõõdukuse piire“ (l. 13 D 48. 19). Mõistagi on viide mõõdukusele üksnes retooriline ilustus. „Riisujad aga, kes on väga ohtlikud vargad, mõistetakse tavaliselt riigitöödele kas igaveseks või ajutiseks. Kõrgeima seisuse isikud aga heidetakse ajutiseks seisusest välja või neil kästakse isamaa piiridest lahkuda. Kuna printsepsite reskriptides ei ole nende isikute jaoks kindlaks määratud mingit spetsiaalset karistust, siis võib asja arutav ametnik langetada otsuse oma suva järgi“ (l. 1 § 1 D 47. 18).

Sellest fragmendist nähtub, et kõige kõrgemaist seisustest isikutele (*honestiores*) määratakse pehmemad karistused kui madalamatest seisustest isikutele (*humiliores*). Niisugune karistuse määramine on üldreeglik impeeriumi perioodil. Riigi karistustegevus tabas oma kõige julmemates vormides orjapidajate diktatuurile hädaohtlikku „madalamat“ seisust. Näiteks maatükkide piiride rikkumisel saadetakse orjad kaevandustesse, alamaist seisustest vabad suunatakse riigitöödele, „üliskad“ saadetakse saarele ja neid karistatakse rahatrahviga ühe kolmandiku varanduse ulatuses (Pauli Sententiae, 5. 22. 2). Relvastatud ülestõusu eest antakse alamast seisusest isikud metsloomade kätte purukskiskumiseks või nad põletatakse elusalt, aga kõrgeimatest seisustest isikuid karistatakse pea maharaiumisega (samas, 5. 29. 1). *Injuria* eest orje piitsutatakse, alamast seisusest isikud aga pagendatakse

ajutiseks (l. 45 D 47. 10). Ja sääraseid näiteid võiks tuua väga palju.

185. Surmanuhtlus. Juba vanimal perioodil karistati surmanuhtlusega kõige raskemaid kuritegusid. Seda karistust teostati mitmel viisil. Rooma kodanikelt elu võtmine toimus tavaliselt mõõgaga. Süüdlast vanemate tapmises karistati „esivanemate kombe kohaselt“ veriseks peksmisega ja ta õmmeldi siis kotti koos koera, kuke, ussi ja ahviga ning heideti merre (l. 9 D 48. 9). Vestaneitsi²², kes rikkus süütusevannet, maeti elusalt. Rooma naiskodaniku võrgutaja peksti vitstega surnuks. Orjade (mõnikord ka vabade — näiteks valetunnistaja) surmanuhtlus viidi täide Rooma läheduses olevalt Tarpejuse kaljult allaheitmisega. Tuli ette ka poomist.

On andmeid, et II sajandil e. m. a. muudeti ära rooma kodanike surmanuhtlus ja see asendati pagendamisega (kuid tuleb silmas pidada, et vaeste inimeste pagendamine oli võrdne surmale määramisega või orjusse langemisega väljaspool piire). Aga vaevalt puudutas surmanuhtluse äramuutmine kõiki karistusliike. Kuid peatselt (I sajandil e. m. a.), kodusõja perioodil, hakkab surmanuhtlus uuesti levima ja tema rakendamine kasvab edaspidi pidevalt.

Surmanuhtlust rakendati eriti laialt impeeriumi perioodil, kusjuures võeti tarvitusele eriti piinarikkad eluvõtmise viisid: elusalt põletamine, ristilöömine, surnuks piinamine. Tihti praktiseeriti kurjategija andmist kiskjate loomade kätte, s. t. võitluseks loomadega tsirkuse areenil või mõisteti ta esinema gladiaatorina.

186. Pagendamine ja väljasaatmine. Pagendamist rakendati juba klassieelses ühiskonnas, kuid riigi tekkimisega omandas see klassirepressiooni iseloomu. Pagendamist nimetati Roomas „veest ja tulest ilmajätmiseks“ (*aqua et ignis interdictio*). Vabariigi perioodil võis kodanik vabatahtlikult pagenduda, et vältida raskemat karistust, kuid muidugi oli see tegelikult võimalik vaid rikastel. Impeeriumi perioodil asendatakse pagendamine asumisele saatmisega (*deportatio*) ja väljasaatmisega (*relegatio*) kas igaveseks või tähtajaliselt. Nende kahe karistuse erinevus seisneb selles, et väljasaadetu ei kaotanud kodakondsust, asumisele saadetu aga kaotas selle ja muutus kodakondsuseta isikuks, kelle juriidilist seisundit reguleeris *jus gentium*.

Siia tuleb arvata ka impeeriumi perioodil laialt praktiseeritud kaevandustöödele mõistmist, kusjuures sel karistusel oli kaks

²² Nii nimetati tütarlapsi, kes kuulusid teatavasse preestrite korporatsiooni.

astet — ahelatesse panemisega ja ilma ahelatesse panemiseta, või üldse riiklikele töödele mõistmist — eluajaks või tähtajaliselt. Eluaegsetele töödele mõistetud kaotasid kodakondsuse ja muutused orjadeks (*servi poenae*)²³.

187. Kehalisi karistusi kasutati Roomas ohtralt (mitte asjata ei liikunud kõrgeimad magistraadid liktorite saatel, kes kandsid vitsakimpu sinna pistetud tapriga). Kehalisi karistusi määrati impeeriumi perioodil üksnes alamatest seisustest isikutele ja orjadele (l. 28 § 2 D 48. 19): privilegeeritud aristokraatia oli kindlustanud enda vabastamise sellest karistusliigist. Karistamise kõrval vitstega praktiseeriti veel piinarikkamaid karistusi nuutide ja keppidega.

188. Mõnede õiguste kaotus. Real juhtumel toob kuriteo sooritamise kaasa süüdimõistetu „autuse“ (*infamia*). Säärasel isikul on keelatud auametite pidamine (näiteks olla dekuurioks), ajada kohtus võõraid asju, rentida-üürida riigivara jms. Nagu juba öeldud, toob kõige raskemate kuritegude toimepanemine kaasa süüdlase orjaks muutmise.

189. Trahvid. Trahvid nõuavad erikäsitlust, sest neid määrasid magistraadid mitte ainult kuritegude (*crimina*) toimepanemise, vaid magistraadi ükskõik missuguse korralduse mittetäitmise eest. Magistraadi administratiivfunktsioonid ei olnud eraldatud tema kohtufunktsioonidest.

Magistraadile kuuluvat õigust määrata karistust oma suva kohaselt ja formaalsusteta nimetati *jus coercitionis*’eks. Täies ulatuses kuulus see õigus kõrgeimatele magistraatidele, kellede võimuküllus, nagu me teame, oli äärmiselt lai ja kes seda teostasid teataval määral ilma kontrollita. *Jus coercitionis* sisaldas: a) õiguse vahistada isikut, kes ei alistu magistraadi korraldusele, b) õiguse võtta pandiks mingi asi, kuni omanik pole sooritanud temale ettekirjutatud tegu, c) õiguse määrata trahvi²⁴.

Magistraadi trahvi määramise õiguse tekkimine pärineb vanimast perioodist. See nähtub sellest, et trahvi ei nõutud esialgu sisse rahas, vaid karjas. Tähendab, trahve määrati ka siis, kui veel ei kasutatud raha.

Nähtavasti juba V sajandil e. m. a. anti trahvi määramise õigus kõikidele magistraatidele. Trahvi ülemmääraks oli 2 lam-

²³ Tüürni mõistmist (s. t. vabadusekaotus ilma sundtöödeta) juhtus harva: tüürni ülesandeks on takistada põgenemist (näiteks kaebelustel, võlgnikel), aga mitte olla karistuseks (l. 8 § 9 D 48. 19).

²⁴ Magistraadi õigusest määrata surmanuhtlust ja kehalisi karistusi vt. ülalpool (86).

mast ja 30 härja. V sajandi lõpul e. m. a. hakati trahve sisse nõudma juba rahas. Trahvi maksimumiks oli 3020 as'i (arvestades härja hinnaks 100 as'i ja lamba hinnaks 10 as'i). Tõenäoliselt kehtestati ühtlasi ka reegel, et trahv ei tohi ületada poolt karistatu varandusest. Kui magistraat määras suurema trahvi, siis avanes võimalus esitada kaebus rahvakoosolekule.

Magistraatide trahvi määramise õigus läks üle imperaatorile ja imperaatorid kasutasid seda õigust äärmiselt laias ulatuses. Trahvi määramistega taotleti imperaatori laeka rikastamise eesmärke. Imperaator andis trahvi määramise õiguse edasi kõrgeimatele ametnikele, kusjuures üksikute ametnike vastavad õigused olid limiteeritud. *Praefectus praetorio* võis trahvi määrata kuni 50 naela kullas, provintside valitsejad — kuni kaks untsi, kõrgeimad kohtunikud — kuni kolm untsi jne. (l. 4, 6 C 1. 54).

190. Konfiskatsioon. Imperaatorite ajal oli trahvide kõrval laialt levinud konfiskatsioon. Konfiskatsiooniks nimetatakse kas kogu või osa süüdimõistetu vara äravõtmist imperaatori laeka (fiskuse) kasuks. Konfiskatsioon muutub üheks alaliseks fiskuse täiendamise viisiks. Seda rakendatakse mitmesugustel juhtudel. Nii on konfiskatsioon üheks karistusvahendiks raskete kuritegude sooritamise puhkudel. Surmanuhtlusega või asumisele saatmisega või kaevandustöödele mõistmisega kaasnes vara konfiskeerimine. Edasi, iseseisva karistusvahendina rakendatakse konfiskatsiooni mõnedest keeldudest üleastumiste puhkudel; näiteks otsejoones sugulaste vahelise abielu korral kuulus konfiskeerimisele pool süüdlase varast, kehtestati osalise vara konfiskeerimine naiselt, kes oli abielutruudust rikkunud, jms. Neil juhtudel oli konfiskeerimiseks olemas vähemalt mingisugune juriidiline alus. Kuid imperaatorid kasutasid vara konfiskeerimist ühtlasi isikute vastu, kes ei olnud toime pannud mingit kuritegu, vaid olid millegagi esile kutsunud imperaatori rahulolematuse, või võõras vara konfiskeeriti lihtsalt imperaatori tulude suurendamise eesmärgil. Näiteks kord mängis Caligula (37—41. a.) täringut. Ta andis üle oma mängukorra naabrile ja väljus eeskotta. Seal andis ta käsu kinni pidada kaks majast juhuslikult mööduvat rooma rikkamat ratsanikeseisuse liiget ja konfiskeerida nende varandus. Siis pöördus ta tagasi mängima ja kiitles, et veel kunagi pole tal õnnestunud nii osavalt täringut heita (Suetonius, *Caligula*, 41). IV sajandil konfiskeeriti paljude linnade vara imperaatori kassa kokkuviivamise tõttu. Säärastel võtetel puudus igasugune juriidiline alus ja selleks ei olnud vajadustki: imperaatorid proklameerisid, et nemad seisavad kõrgemal igasugusest seadusest (36). Imperaa-

torid võtsid lihtsalt kõike, mis võtta andis, ilma et oleks karta olnud troonilt kukutamist või äratapmist.

§ 27. Kuritegude üksikud liigid.

191. Klassifikatsioon. Nagu varem tähendatud, tegelesid rooma juristid vähe kriminaalõiguse küsimuste süstematiseerimisega. Seetõttu ei olnud välja töötatud ka kuritegude klassifikatsiooni. Ja digestides, 47. ja 48. raamatus, mis on pühendatud peamiselt kriminaalõigusele (sellest nimetus „hirmsad raamatud“ — *libri terribiles*), on üksikud kuriteod loetletud ilma igasuguse süsteemita (samuti ka Pauluse sententside 5. raamatus, mis sisaldab palju kriminaalõiguslikult tähtsat materjali).

Säärane olukord oli tingitud kuriteo mõiste ebamäärasusest, eriti impeeriumi perioodil. Imperaatorid ja tema käsilased võisid arvata kuriteoliseks iga tegu ja seda karistada, tundmata vähematki muret, kas antud tegu oli keelatud või mitte. Süsteemiks kujunenud imperaatori ja ametnike taltsutamatu omavoli leiab selles oma tippväljenduse.

Kuigi see omavoli suunati peamiselt elanike kõige vaesemate kihtide vastu, kes põhjustasid valitseva klassi vihavaenu nendes kihtides tekkivate ülestõusude ja protestide tõttu, olid isegi rikkad mõnel juhul säärase omavoli objektiks. „Eriti perioodil Tiberiusest kuni Neroni sai tavaliseks nähtuseks, et rikkaid roomlasi mõisteti surma selleks, et neilt võtta nende varandus“ (Marx ja Engels, XV, 606). Seega valitses kuriteo mõiste enese suhtes täielik ebamäärasus ja see takistas mingisugusegi klassifikatsiooni väljatöötamist.

Seoses sellega me ei leia rooma õiguses üksikute kuritegude täpselt määratletud ja piiristatud koosseise. Kriminaalõiguslikud seadused ja imperaatorite korraldused mattusid kõiksugustesse tõlgendustesse ja nad kehtisid juhtude kohta, mida ei olnud seadustes otseselt ette nähtud. Seepärast võis üks ja sama tegu kuuluda mitmesuguste kuriteoliikide alla.

Säärastes tingimustes ei ole meie allpool omaksvõetud süsteem mitte allikatest võetud süsteem. Me oleme püüdnud vaid grupeerida tähtsaimate kuriteoliikide kohta käivaid sätteid, kasutades üksikutes kuritegudes esinevaid ühiseid tunnuseid.

192. Rüklilikud kuriteod. Juba meile teadaolevatel Rooma riigi esimestel staadiumidel oli olemas riigiorganite (rex, rahvaüksused) poolt organiseeritud mõnede niisuguste tegude jälgimine, mis olid ohtlikud riigile kui tervikule. Selles väljendus

riigi „kaitse“ (*vindicta publica*). Juba XII tahvli seaduses olid toodud mõned kuriteod, mida jälitasid riigiorganid. Nende kuritegude hulka kuulub kõigepealt riigi reetmine (*proditio*). „XII tahvli seadus kirjutab ette, et seda, kes kutsus vaenlase või kes reedab kodaniku vaenlasele, karistatakse surmaga“ (l. 3 D 48. 4). Selle kõrval esines juba vanimas ajajärgus kõiksuguste ülestõusude ja võimule vastuhakkude mahasurumise juhtumeid. Neid juhtumeid nimetati *perduellio*’teks ja neid käsitati tihti reetmisena. Vastutuse tekkimiseks *perduellio* eest on vajalik riigivaenuline kavatsus. Eriti suurenes võitlus riigivastaste väljaastumistega kodusõja perioodil. Muuseas tõi Sulla (I sajandil e. m. a.) sisse „karistuse rooma rahva ülevuse teotamise eest“ (*crimen laesae majestatis*). Kuid ei määratud selle kuriteo täpseid tunnuseid ja selle alla viidi iga tegu, mis oli otsest või kaudselt suunatud kehtiva korra vastu. Edasiselt pühendati impeeriumi perioodil samale kuriteole *lex Julia* (I sajandi lõpul e. m. a.) ning alatasa laienes *crimen majestatis*’e reeglite rakendamise ala. Siia arvati kõiksugused riigivastased ründed: relvastatud ülestõus imperaatori vastu, omavoliline sõjapidamine, reetmine, magistraadi tapmine, sõjaväe ässitamine mässule, riiklike dokumentide võltsimine, konsistooriumi liikmete ja senaatorite tapmise vandenõu. Selle kuriteoliigi alla paigutati üldse igasugune rahulolematu valitseva korraga, igasugune rünne „imperaatori heaolu“ vastu (l. 5 C 9. 8). Siia kuuluvad põhireeglid olid väljendatud väga kasuistlikult (vt. tit. D 48. 4 ja tit. C 9. 8). Karistuseks on surmanuhtlus. Selle vahetult valitsevate ringide huvisid riivava kuriteo suhtes olid lubatud erandid üldreeglist: süüdistuse tõstmine selles kuriteos oli lubatud kõigile, isegi orjadele oma isandate vastu (l. 7 D 48. 4) ja jälitamist selle kuriteo alusel võidi alгатada isegi pärast süüaluse surma (l. 6 C 9. 8).

Riigihuvide-vastaste kuritegude hulka kuuluvad järgmised kuriteod:

1) Teotavad laulud ja kirjad. Meieni säilinud XII tahvli fragmentides on öeldud, et „õela laulu“ eest karistatakse surmaga. Võimalik, et seal peeti silmas neid laule, mis olid sihitud usu ja riigiorganite vastu, s. t. revolutsiooniline agitatsioon, alistamatuse avaldamine (nende tegude riigile ohtlikku iseloomu tõendab karistuse raskus võrreldes üksikute isikute teotamisega — *injuria* —, mida karistati vaid vähese rahatrahviga — 133).

Suurt tähelepanu osutatakse impeeriumi perioodil „teotavate

kirjade“ (*famosi libelli*) koostajate ja levitajate jälitamisele. Tõenäoliselt pandi siin pearõhk imperaatori ja kehtiva korra vastastele kirjutustele. Karistuseks on surmanuhtlus. Säärase kirja leidja peab selle ära hävitama ja seda mitte kellelegi näitama. Teeb ta aga selle sisu teatavaks teistele, siis peetakse teda kirja autoriks ja ta langeb karistuse alla (l. 2 C 9. 36).

2) Lubamata vahenditega valitavate ametite taotlemine (*ambitus*). See kuritegu oli ette nähtud spetsiaalse *lex Julia*’ga (tit, D 48. 14). Impeeriumi perioodil võis selle kuriteoliigi alla viia ainult tegusid, mis olid suunatud valitavate ametite saavutamisele munitsiipiumis (Rooma keskaparaadis valitavaid ameteid juba enam ei olnud). Karistuseks on rahaträhv 100 kuldtükki ja autuks kuulutamine.

3) Süüdistaja ja süüdistatava kokkurääkimine või süüdistaja äraostmine (*praevaricatio*). Süüdistajale, kes on rikkunud oma kohust, määratakse sama karistus, mis talle oleks määratud, kui ta oleks toime pannud selle kuriteo, milles süüdistamisest vabanes süüdistatav tema kokkurääkimise tõttu süüdistajaga (l. 6 D 47. 15) ²⁵.

Riiklike kuritegude kõrval tuleb vanimas õiguses märkida ka usundilise iseloomuga kuritegusid, näiteks maagilise tegevusega külvisel loitsimine (arvatavasti viljasaagi hävitamise otstarbel). Mõnikord andis valitsev klass ka oma olemuselt puhtilmalikele kuritegudele usundilise iseloomu. Näiteks põllupeenarde hävitamist (ja see oli põllumajanduslikus Roomas väga raskeks kuriteoks, silmas pidades juba kujunenud eraomanduslikku maavaldust) peeti põllupeenraid kaitsva jumala teotamiseks ja see tõi enesega kaasa religioosse sanktsiooni ²⁶. Üldse käsitati vanimas perioodis kuritegusid tihti jumalate teotamisena, nende tahte rikkumisena ja seepärast oli real juhtumel sanktsiooniks neede alla panemine (*sacer esto*), mis olemuselt oli süüdlase surmalemääramine. Neil juhtudel anti repressioonidele jumalate halastuse ja pattude lunastamise iseloom.

Impeeriumi perioodil on nende kuritegudega seoses ennustajate vastutus, kes simuleerivad, et nende suu kaudu kõneleb jumal ja kes häirivad rahva hinge. Neid karistatakse ihunuhtlusega ja kogukonnast pagendamisega ning retsidiivi korral asumi-

²⁵ Riiklike kuritegude hulka võib arvata ka mõned *vis publica* (193,1) juhud, riigivarguse ja liigkasuvõtmise (194).

²⁶ Hiljem muutus see kuritegu üheks varavastase kuriteo liigiks (194,5).

sele saatmisega²⁷ või väljasaatmisega. Aga kui keegi küsis ennustajalt teateid printsepsi tervise üle (nähtavasti eesmärgiga kiirendada tema surma maagiliste vahenditega) või riigi juhtimise kohta, siis nuhelti surmaga nii küsijat kui ka vastuseandjat (*Pauli Sententiae*, 5, 21).

Dominaadi perioodil, kui ristiusu kirik muutus imperaatorite riigi usundiks, määrati karistus kirikureeglite rikkumise, eriti ketserite hulka kuulumise eest (tit. C 1. 5).

193. Isikuvastased kuriteod. Esimesele kohale tuleb paigutada tapmine. Kahtlemata oli tapmine juba vanimal perioodil teoks, mis kutsus esile reaktsiooni riigi poolt. Vanasti nimetati kodaniku pahatahtlikku tapmist *parricidium*'iks. Seda terminit kasutati hiljem ka teiste raskete kuritegude tähistamiseks (näiteks Cicero ajal rünnete kohta templitele) ja sellega tähistati ka lähedase sugulase või ainult vanemate tapmist (vt. allpool).

Spetsiaalselt tapjate karistustele oli pühendatud Sulla seadus tapjate ja mürgitajate kohta, mis anti välja aastal 83 e. m. a. (*lex Cornelia de sicariis et veneficis*). Selle seaduse alla käivate tegude ring oli väga lai: siia kuulusid mitte üksnes tapmine, vaid ka süüdamine, relva kandmine tapmise või varguse toimepanemiseks, mürgi valmistamine ja müümine tapmise otstarbeks, valetunnistuse andmine asja kohta, mis kaasa toob surmanuhtluse (l. 1 D 48. 8). *Lex Cornelia* nägi karistusena ette asumisele saatmise saarele ja varanduse äravõtmise, impeeriumi perioodil aga surmanuhtluse.

Pompejuse seadus (umbes a. 70 e. m. a.) käsitles spetsiaalselt lähedaste sugulaste — ülenejate, vendade ja õdede — tapmist ja neid tapmisjuhtumeid hakatigi nimetama *parricidium*'iks (karistuse kohta vanemate tapmise eest vt. 185).

Haavade tekitamine ja löömine tunnistati *injuriam*'ks, mida võis jälitada korras, mis oli ette nähtud eradeliktidele, ja ka kriminaalkohtu korras (166).

Teistest isikuvastastest kuritegudest tuleb märkida:

1) Avalik vägivald (*vis publica*), mis oli kuriteoks kuulutatud *lex Julia*'ga. Selle seaduse järgi karistati mitmesuguseid valitsemiskorra-vastaseid ja ühiskondlikku julgeolekut rikkuvaid tegusid. Vastutavad olid: ametiisik, kes tapab või määrab kehalise karistuse või türmi paigutamise tema poole kaebusega pöördujale (tõenäoliselt sama ametiisiku tegevuse peale), isik, kes hoiab relva mitte jahi või reisi otstarbel, isik, kes kogub või

²⁷ Enesestmõistetav, et siia ei kuulu riigi poolt tunnustatud usundite vaimulike tegevus.

relvastab orje ülestõusu eesmärgil, kes relvastatuna riisub vara, kes takistab kohtumõistmist. Karistus: esialgu vee ja tule keeld, hiljem aga surmanuhtlus või asumisele saatmine (l. 1—10 D 48, 6 ja *Pauli Sententiae*, 5, 26).

2) Eravägivald (*vis privata*), mis oli kuriteoks kuulutatud *lex Julia*'ga. Selle seaduse järgi olid karistatavad mõned eraisikute vastu teostatud vägivalda juhud: mõne isiku peksmine selleks kogutud isikute poolt, mõne isiku väljaajamine tema majast, kreditori poolt omavoliline võlgniku vara valdusse võtmine. Karistus — ühe kolmandiku vara konfiskeerimine ja aumetite pidamise õiguse kaotus (l. 1—2 D 48, 7).

3) Vabade inimeste röövimine või nendelt vabaduse võtmine (*plagium*). Sellele kuriteole oli juba vabariigi perioodil pühendatud *lex Fabia*. Siia kuulus ka võõraste orjade ärameelitamine või nende varjamine. Kuna kuriteo eesmärgiks oli, vähemalt mõnel juhul, nende inimeste müümine, siis oli antud kuritegu neil juhtudel suunatud kasusaamisele. Karistuseks oli algul rahaträhv, hiljem aga kaevandusse saatmine (tit. D 48, 15).

Seoses nende kuritegudega peatume mõnedel moraaliveastastel kuritegudel, kõigepealt abielutruuduse rikkumisel (*adulterium*). Aastal 18 e. m. a. anti välja *lex Julia de adulteriis*, mis nägi ette vastutuse naisele, kes on rikkunud abielutruudust (selle seaduse sätteid ja nende rakendamine on toodud tit. D 48, 5). Selle seaduse andmisega tehti katset võidelda kriminaalõiguslike vahenditega rooma kõrgeima seisuse perekondliku elu lodevuse vastu. Süüdi olevat naist karistati poole kaasavara ja ühe kolmandiku muu vara konfiskeerimisega ja asumisele saatmisega saarele ning tema kaaslase — poole vara konfiskeerimisega ja samuti väljasaatmisega saarele, kuid teisele (*Pauli Sententiae* 2, 26, 14). Justinianuse õiguse järgi karistati abielu rikkunud naist kehalise karistuse ja kloostrisse saatmisega. Mees võis ta sealt kahe aasta vältel ära tuua, kuid pärast seda aega pühitseti ta nunnaks (Nov. 134, 10). Dominaadi perioodil karistati kooselu orjaga surmanuhtlusega, kusjuures ori põletati elusalt (C 9, 11).

Kaua püsisid (ka impeeriumi perioodil) isa ja mehe erilised õigused naise üle, kes oli toime pannud abielurikkumise; need õigused on nähtavasti pärit igivanadest aegadest. Isal on õigus jalamaid tappa oma tütar, kelle ta on tabanud abielurikkumiselt, ja tema võrgutajat, ilma et teda vastutusele võetaks. Tapab ta aga ainult võrgutaja, siis on ta vastutav tapmise eest. Mehel ei ole õigust oma naist tappa; kui ta aga tapab vihahoos, siis langeb

ta kergema karistuse alla. Naise kaaslast on mehel õigus tappa vaid sel juhul, kui kaaslaseks on ori või palgatud gladiaator või isik, kes on palgatud võitluseks metsloomadega tsirkuse areenil, või vabakslastu (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, 4. 2). Kui mees tabab oma naise abielurikkumiselt, siis on ta kohustatud end temast lahutama, vastasel korral on ta vastutav kui kupeldaja.

Selle kõrval karistati vägistamist ja muid liiderlikke tegusid, kusjuures suguliselt mitteküpse tütarlapse kõlbelist rikkumist karistati: kõrgeimastest seisustest isikuid asumisele saatmisega, alamatest seisustest isikuid kaevandustöödele saatmisega (l. 38 § 3 D 48. 19). Karistatav oli ka kupeldamine. Aborti karistati surmanuhtlusega või pagendamisega (l. 39 D 48. 19; l. 4 D 47. 11).

194. Varavastased kuriteod. Kõige levinumaks varavastaseks kuriteoks on vargus (*furtum*) ja, nagu me juba nägime, jälitati vargust kas erahagi või kriminaaljälitamise korras.

Varguse kõrval eraldatakse mõned varavastased kuriteod iseisvateks deliktideks. Siia kuuluvad:

1) Riigivara vargus (*peculatus*), mida jälitatakse *lex Julia* alusel (tit. D 48. 13). Selle seaduse järgi karistati iga-suguseid riigivara- (ka printsepsi vara) vastaseid ründeid. Neid reegleid laiendati ka seaduse tekstiga vasktahvlite riisumisele, nende seaduste teksti mingi muudatuse tegemisele, riiklike dokumentide võltsimistele. Siia kuulub ka templivargus, s. t. pühade või religioossete asjade röövimine. Karistuseks on esialgselt vee ja tule keelamine, impeeriumi perioodil aga väljasaatmine ja isegi karmimad karistused: kiskjate loomade ette heitmine, põo-mine, põletamine. Kuid olenevalt isiku seisundist ja asja väärtu-sest soovitati määrata kas „karmim või armulisem“ karistus (l. 10 D 48. 13). Muidugi vaeseid karistati kõige julmemalt, samal ajal kui rikkad takistamatult ajasid enestele kokku tohu-tuid varandusi riigi arvel.

2) Altkäemaks (*repetundae*). Aastal 59 e. m. a. anti välja spetsiaalne *lex Julia repetundarum* (selle seaduse materja-lide ja nende rakendamise kohta vt. tit. D 48. 11). Selle seaduse järgi karistati mitmesuguseid ametiisikute poolt nende teenistus-kohustuste rikkumiste tasuks altkäemaksu võtmise juhtumeid. Karistuseks oli impeeriumi perioodil pagendamine või isegi ras-kem karistus, olenevalt toimepandud teost.

3) Süütamine. Riisumise otstarbel majade süütamist linnas karistati surmanuhtlusega, maal aga vihavaenust süüta-mise toimepannud isikut karistati kaevandusse (kui nad kuulusid

alamasse seisusse) või asumisele saatmisega (*Pauli Sententiae*, 5, 20).

4) Karja riisumist karistati rangemate karistustega kui tavalist vargust, sest et Rooma põllumajanduslikes tingimustes evis kari erilist tähtsust. „Karja riisumisest“ räägiti siis, kui oli riisutud hobune või mitte alla kahe härja, kümne kitse, viie sea (tit. D 47. 14). Karistuseks oli surmanuhtlus, gladiaatoriks andmine, kaevandusse saatmine.

5) Piiritähiste hävitamine või nende ümberpaigutamine. Nagu me juba nägime (192), oli sel kuriteol vanimas perioodis usundiline iseloom. Kuid vabariigi ajajärgu lõpuks olid kadunud need jumaluse teotamise jooned. Karistuseks oli rahatrahv riigilaeka kasuks ja nimelt 50 kuld-tükki iga hävitatud või nihutatud piiritähise eest. Hiljem mõisteti alamast seisusest isikud riiklikele töödele ja kõige kõrgemaist seisustest isikud väljasaatmisele saarele koos ühe kolmandiku varanduse konfiskeerimisega (l. 3 D 47. 21).

6) Võltsimine. Sulla andis võltsimiste kohta välja eriseaduse (a. 82—79 e. m. a.) (*lex Cornelia de falsis*). See seadus ja järgnev praktika nägid ette terve rea võltsimisi, mis on toime pandud kasusaamise sihil: kokkuleppe valetunnistuse andmise kohta, kohtuniku äraostmise, arvete ja dokumentide võltsimise, testamentide riisumise ja hävitamise, kuld müntide kaapimise ja nende järeletegemise, võõra nime võtmise, lapse salajase ümbervahetamise, ühe ja sama asja müümise kahele isikule, riigi poolt kehtestatud leiva- ja veinimõõtude muutmise jms. (l. 1 jj. D 48. 10). Karistuseks oli impeeriumi perioodil: kõige kõrgematest seisustest isikutele asumisele, alamkihtidest isikutele kaevandus-tesse saatmine, ristilöömine või kiskjate loomade ette heitmine.

§ 38. Sõjaväelaste kuriteod ja karistused.

Rooma üleminekuga professionaalarmeele (I sajandil e. m. a.) hakati sõjaväelasi asetama erilisse õiguslikku seisundisse (õiguse mitmesugustel aladel töötatakse välja erilised reeglid sõjaväelastele). Diszipliini hoidmise ja sõjaväeteenistuskohustuste rikustumisega võitlemise vajadus ning püüd kaitsta sõjaväelaste vääriskust tingisid eriliste ja detailsete reeglite loomise spetsiaal-sõjaväeliste kuritegude ja karistuste eriliikide kohta, milledega võidi karistada ainult sõjaväelasi (kuid muidugi kannavad sõjaväelased vastutust ka üldiste kuritegude eest). Nende reeglite väljatöötamine toimus peamiselt impeeriumi perioodil. Süstematisee-

ritud kujul on need reeglid meieni säilinud fragmentidena peasjalikult II—III sajandi juristi Arrius Menanderi raamatust „Sõjaasjandus“, mis on võetud digestide 49. raamatu 16. tiitlisse. Nähtavasti ka hilisematel Rooma kestuse sajanditel ei toimunud ses suhtes võrreldes Menanderi ajaga mingeid muutusi: Justinianuse koodeks ei sisalda selle küsimuse kohta mingeid tähtsaid määrusi²⁸.

195. Sõjaväelised kuriteod. Raskeimaks sõjaväeliseks (ka tsiviilseks) kuriteoks on 1) reetmine. Reetmise spetsiaalseks sõjaväeliseks liigiks on üleminek vaenlase poolele ja sõjalise saladuse avaldamine. Ülejooksikud ja saladuse avaldanud isikud kas põletatakse elusalt või puuakse (l. 38 D 48. 19). Ja „ülejooksikuid on lubatud tappa nagu vaenlast, ükskõik kus nad avastatakse“ (l. 3 § 6 D 48. 8). Seda, kes vaenlase poole üle jooksis ja tagasi tuli, piinatakse või ta heidetakse metsloomade ette või mõistetakse poomissurma. Seda, kes lahingu ajal esimesena põgenes, tuleb teistele õpetuseks karistada surmanuhtlusega sõdurite nähes.

2) Kõrvalehoidumine sõjaväeteenistusest. Menander märgib (l. 4 § 10 D 49. 16), et see, kes keeldub sõjaväeteenistusest, paneb toime raske kuriteo. Need, kes kutse peale ei ilmunud sõjaväkke, muudeti varematal aegadel orjadeks kui isamaa vabaduse reeturid; kuid sõjaväeteenistuse iseloomu muutmisega loobuti selle karistuse rakendamisest, sest armee komplekteeriti vabatahtlikest (s. t. palgasõdureist)²⁹. Eriti märgitakse, et poega sõjaväkke kutse eest varjanud isa karistatakse pagendamisega ühes osa vara konfiskeerimisega või talle määratakse kehaline karistus, poeg aga määratakse madalaimale ametile. Hirmutundest vaenlase ees haiguse simuleerimine on samuti karistatav.

3) Pettusega sõjaväeteenistusse astumine. Sõjaväeteenistusse astumise õigust ei olnud orjadel, samuti ka vabadel, kes olid määratud metsloomade kätte andmisele või kes olid asumisele saadetud, ja üldse isikuil, keda oli karistatud raskete kuritegude eest. Kui aga need isikud astusid sõjaväkke, varjates nende sõjaväkke vastuvõtmist takistavaid asjaolusid, siis karistati neid surmanuhtlusega.

²⁸ Tõenäoliselt „uueendasid“ Justinianuse-aegsed kodifikaatorid ka Menanderi fragmente nende sissevõtmisel digestidesse.

²⁹ Mõnel juhul imperaatorid korraldasid sõjaväkke värbamisi ja maapidajad olid kohustatud andma nekruteid. IV sajandil võeti tarvitusele vahendeid isegi selleks, et muuta sõjaväeteenistus päritavaks.

4) Sõjaväelasena esinemine. „Esinemist sõjaväelasena isikul, kellel see on keelatud, peetakse raskeks kuriteoks“ (l. 2 § 1 D 49. 16).

5) Omavoliline sõjaväest lahkumine. Eristatakse kahte juhtu: mõnikord sõjaväelane lahkub, aga tuleb ise tagasi, mõnikord ta aga lahkub eesmärgiga üldse lahkuda sõjaväeteenistusest, kuid ta püütakse kinni ja tuuakse tagasi. Esimesel juhul määratakse kergem karistus (degradeeritakse jms.). Deserteerimist, eriti kui see toimub sõja ajal, karistatakse raskesti — kuni surmanuhtlusega.

6) Mäss ja käsu mittetäitmine. Sõjaväelaste tõsiste mässude eestvedajaid karistatakse surmanuhtlusega; „kui aga mäss ei ületanud karjumiste ja väikeste tülide piire, siis süüdlane kaotab oma sõjaväelise kraadi“.

„Ülemuse poolt keelatud tegude toimepanemist või käsundi mittetäitmist sõja ajal karistatakse surmanuhtlusega, kuigi süüdlane toimis hea tahtega“ (l. 3 § 15 D 49. 16).

7) Ülemuse solvamine. „Kes tõstis käe ülemuse vastu, seda tuleb karistada surmanuhtlusega; kuriteo häbematus raskeneb sõltuvalt ülemuse väärikusest“ (l. 6 § 1 D 49. 16).

8) Relvastuse kaotamine. Sõjaväelast, kes on sõja ajal oma relva kaotanud või ära müünud, karistatakse surmanuhtlusega; kuid on võimalik piirduda üksnes degradeerimisega (l. 3 § 13 D 49. 16).

9) Enesetapmiskatse. Sel kuriteol ei ole mingit analoogiat üldiste tsiviilkuritegudega. Tõenäoliselt lähtuti seisukohast, et kui sõjaväelane üritab enesetapmist, siis tal puudub sõjaväelasele hädavajalik mehisus ja vaprus. Seepärast imperaatorid asusid enesetapmiskatse puhkudel teistele sõjaväelastele eeskuju andmise eesmärgil karistusvahendite kohaldamise teele. „Seepärast tuleb sõjaväelast, kes pani käe enese külge ega viinud seda tegu lõpuni, karistada surmanuhtlusega; kui ta aga tegi seda talumatu valu, haiguse või muu mure pärast, siis tuleb ta sõjaväest häbitusega vabastada“ (l. 38 § 12 D 48. 19).

196. Sõjaväelaste karistused. Kuriteo toimepannud sõjaväelast karistatakse kõigepealt üldiste karistustega, välja arvatud aga poomine, metsloomade ette heitmine ja kaevandustöödele saatmine (l. 3 § 1 10 D 49. 16). Nähtavasti peeti neid karistusi mittevastavaks sõjaväeteenistuse väärikusele. Kuid poomist ja kiskjate loomade ette heitmist rakendati ülejooksikute kohta. Nimetatud karistustest vabanemise privileegiumid anti veteraanidele (s. t. kes lahkusid sõjaväeteenistusest pärast pikka viibimist

selles) ja nende lastele. Neile ei määratud ka keppidega karistust (l. 3 D 49. 18).

Peale selle on olemas erilised sõjaväelised karistused, mis määrati peamiselt vähem raskete kuritegude eest: lisaülesannete määramine, degradeerimine, häbistusega sõjaväest vabastamine (l. 3 § 1 D 49. 16).

Mõnikord määratakse ühe ja sama teo eest sõjaväelastele teistsugune karistus kui tsiviilisikutele. „Mõni tsiviilisikute poolt toimendatud tegu ei too enesega kaasa mingit karistust või ainult kerge karistuse; kui aga selle sooritab sõjaväelane, siis sama tegu karistatakse rängemalt. Kui sõjaväelane tegeleb kunstiga, mis teisi lõbustab, siis teda karistatakse surmanuhtlusega“ (l. 14 D 48. 19). Tõenäoliselt peeti sõjaväelase esinemist tantsijana või näitlejana teravas vastuolus olevaks sõjaväelise väärikusega.

LISA.

Rooma õiguse hilisem rakendamine ja läbitöötamine Lääne-Euroopas.

§ 39. Rooma õigus barbarite riikides. § 40. Rooma õiguse retseptsioon. § 41. Rooma õiguse läbitöötamine. § 42. Rooma eraõiguse tähtsus kodanlikule õigusele.

§ 39. Rooma õigus barbarite riikides.

197. Rooma eraõiguse jõuspüsimine. Pärast Rooma lagunemist (a. 476) üksikuteks osadeks tekkis Lääne-Rooma impeeriumi endisele territooriumile rida riike, mis asutati Rooma võitnud „barbarite“ poolt.

Kuid rooma õigus, peamiselt rooma eraõigus, ei kaotanud oma jõudu. Endised rooma kodanikud elasid edasi nende endise, s. t. rooma õiguse alusel. Barbarid asusid elama rooma rahvastiku sekka. Teiselt poolt „idagootide endi hulgast võrsunud suurmaapidajad ja orjapidajad tundsid oma võimutsemise juriidiliseks sanktsioneerimiseks vajadust rooma õiguse ja rooma asutiste järele ja toetasid „seetõttu neid““ (Keskaeg, I k., RK „Teaduslik Kirjandus“, Tartu, 1945, lk. 66). Ühtlasi langeb rooma õigus barbarite õiguse mõjustuse alla, kuid mõjustab omakorda barba-

rite õigust. Seega need mõlemad õigussüsteemid pikkamisi segunevad.

Ilmuvad uued rooma õiguse seadusandlikud ümbertöötatud väljaanded. Vastavatest kogudest me peatume kolmel tähtsaimal.

198. Läänegootide kogu. Aastal 506 kinnitas läänegootide kuningas Alarich II seadusandliku kogu, mis hiljem sai nime-tuse *lex romana Wisigothorum* ehk *Breviarium Alaricianum*³⁰. See kogu oli seaduseks endistele rooma kodanikele, kes elasid läänegootide riigis. *Breviarium Alaricianum* on oma sisult kompilaatsioon Gajuse Institutsioonidest ja Pauluse *Sententiae*'st (63) ning mõnedest imperaatorite määrustest, mis on võetud peaaasjalikult Theodosiuse koodeksist (65). Rooma juristide töid on selles kogus tublisti muudetud. *Breviarium* asendati VII sajandil uue *lex romana Wisigothorum*'iga, millesse suuremal määral on võetud puhtgooti (tava-) õigust. *Breviarium Alaricianum* oli laialt tarvitusel ka väljaspool läänegootide riigi piire ning kohaldati sajandite vältel (ühe või teise muudatusega) Frangi riigis ja teistel maa-aladel.

199. Burgundide kogu. Tõenäoliselt ilmus veidi enne läänegootide kogu Burgundia riigis *lex romana Burgundiorum*'i-nimeline kogu. Põhiliselt oli selles kogus kasutatud sama materjali kui *lex romana Wisigothorum*'iski, kuid see materjal oli Burgundia kogus vabamalt ümber töötatud. Burgundia kogus ilmneb teravalt kohtuseadustiku iseloom, s. t. ta on juhiseks kohtunikule kriminaal- ja tsiviilasjade lahendamisel.

200. Edictum Theodorici. Nii nimetatakse rooma õiguse kogu, mis on välja antud tõenäoliselt VI sajandi algul idagootide riigis. See kogu ei kehtinud mitte ainult endiste rooma alamate, vaid kogu idagootide riigi rahvastiku kohta. Selle kogu peamiseks allikaks on imperaatorite korraldused ja Pauluse *Sententiae*.

Nende loetletud kogude kõrval on olemas veel rida rooma õiguse ümbertöötatud ja moonutatud väljaandeid, millel me ei peatu, sest et nende ajalooline tähtsus on väiksem.

§ 40. Rooma õiguse retseptsioon.

201. Retseptsiooni põhjused. Lääne-Euroopas toimub alates XI—XII sajandist kaubanduse tõus, kasvab linnade tähtsus, areneb kaubandus- ja rahamajandus. Tootmisjõudude suurenemine vajab paindlikku, arenenud ja uutele suhetele vastavamat õigus-

³⁰ *Breviarium* tähendab „lühike“, „lühendatud“ (käsitlus).

süsteemi, kui seda on tardunud ja kasina sisuga feodaalõigus. Väljapääsuks osutus üks ajaloo huvitavamaid nähtusi, nimelt rooma õiguse, esmajärjekorras rooma eraõiguse taaskehtestamine (retseptatsioon). „Vaevalt olid tööstus ja kaubandus edasi arendanud eraomandit — algul Itaalias, hiljem teistes maades —, kui kohe retsipeeriti ja seati uuesti ausse ümbertöötatud rooma eraõigus“ (Marx ja Engels, IV, 53; vt. samuti Marx ja Engels, XIV, 672). Rooma õiguse retsipeerimise peamiseks põhjuseks oli feodaalühiskonna sisemas kodanlike suhete kujunemine, mis vajasis juriidilist vormistamist; kõigepealt vajasi reglementeerimist piiramatu eraomandi õigus. Kaupmehed leidsid rooma õiguses eraomandi, mis oli vaba feodaalkitsendustest, lepingute sõlmimise vabaduse ja viimistletud lepinguliste suhete normeerimise süsteemi, mis kaitses tugevat, kaitses rikat. Rooma õigus „... sisaldab väljaarendatud kujul kõike seda, mida püüdes hilisemal keskajal linlaste seisus, esialgu küll mitte teadlikult“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 446). Kuningad võtsid rooma õigusest monarhi piiramatu võimu formuleeringu. „Prantsuse juristid — legistid — kaitsesid maa poliitilise ühendamise mõtet kuninga võimu alla ja tõendasid, et kuningas on maa ülim isand. Nad võitlesid üksikute feodaalide iseseisvuse vastu, linna kogukondade iseseisvuse vastu, kiriku võimu vastu ilmlikes asjades“³¹. Just sellega aitas rooma õiguse retseptatsioon kaasa kaubanduse ja tööstuse arenemisele.

Kuid mõisnikud kasutasid rooma õiguse formuleeringuid kogukondlike maade haaramiseks ja piiramatu eraomandi kehtimapanemiseks maa kohta. „Rooma õigus oli paljudel juhtumel ettekäändeks veel suuremaks talupoegade rõhumiseks aadli poolt“ (sealsamas). Selles seisnebki rooma õiguse retseptiooni reaktiooniline toime.

Seepärast on mõistetav, miks talupojad suhtusid rooma õiguse retseptatsioonisse äärmiselt eitavalt. Talupoegade sõja ajal Saksa-maal (XVI saj.) püstitati muuhulgas „rooma õiguse doktorite“ väljasaatmise nõue, s. t. nõue saata välja juristid, kes aitasid feodaale talupoegade riisumisel („Keskaeg“, 1939, II k., lk. 94). Kuid talupoegade ülestõusud ja protestid ei saanud lõpetada ega peatada rooma õiguse retsipeerimist. Ja mitte rooma õiguse retseptioon, mitte „õigusedoktorite“ tegevus ei olnud iseenesest talupoegade ekspluateerimise süvenemise põhjuseks: põhjuseks oli kaubanduse kasvamine, aadli püüdlused saada talupoegadelt võima-

³¹ S. Kvastel, „Bologna ülikool keskajal“, koguteos „Srednevekovje v epizodah i litsah“, 1941, III.

likult suuremaid sissetulekuid, kusjuures feodaalid olid tootmisvahendite täielikeks ja tootmistööliste mittetäielikeks omanikeks. „Aadel oleks sääraseid ettekäändeid³² leidnud ka ilma rooma õigusega niipalju kui vaja ja leidiski neid iga päev“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 446).

202. Retseptiooni tähtsus. Rooma õigus sai feodaalriikide „üldiseks õiguseks“. Ja rooma õiguse retseptioonil oli tol ajal progressiivne tähtsus ses mõttes, et ta kõrvaldas feodaalühiskonna õigusliku killunemise, mis oli kaubanduse ja tööstuse arengut pidurdav tegur. Vastukaaluks korporatiivsele ja seisuslikule feodaalõigusvõimele kuulutas rooma õigus õigussubjektide formaalse võrdsuse printsiipi; ekspluataatorlikus ühiskonnas oli sel tegelikust võrdsusest erineval formaalsel printsiibil eesmärgiks lepingu sõlmimise teel inimese ekspluateerimine inimese poolt. Kodanliku omandi arenemisprotsessis oli rooma õigus võimsaks hoovaks. Kõikide nende asjaolude tõttu aitas rooma õiguse retseptioon kaasa tootmissuhete arenemisele. „See oli tohutu progress, et jõustus säärane õigus, millele olid absoluutselt võõrad feodaalsuhted ja mis täielikult ennetas kaasaegse eraomandi“ (Marx ja Engels, XVI, I j., 446).

Ühel või teisel määral haaras retseptioon kõiki Lääne-Euroopa riike: Itaaliat, Prantsusmaad, isegi Inglismaad. Saksa maal toimus retseptioon teistest riikidest kõige hiljem, kuid just Saksamaal leidis retseptioon kõige viimistletuma väljenduse. XV—XVI sajandiks oli rooma õigus retsipeeritud täies ulatuses (välja arvatud mõned üksikud kohad). Saksa 1495. a. seadus kirjutas ette kohtunikele juhinduda rooma õigusest (ja rooma-katoliiku kiriku nn. „kanoonilisest“ õigusest).

Retseptiooni objektiks ei olnud enam Lääne-Rooma impeeriumi õigusallikad (Theodosiuse koodeks ja rooma juristide üksikud teosed), mis olid VI—VII sajandil (198—200) väljaantud rooma õiguse kogude aluseks, vaid lõpuleviidud ammandav Justinianuse kodifikatsioon (66). See Bütsantsis teostatud kodifikatsioon hakkas levima alates XI—XII sajandist ka läänes ja sai nimetuse *Corpus juris civilis*.

Kuid tavaliselt oli rooma õigusel ainult subsidiaarne kehtivus, s. t. teda rakendati üksnes siis, kui antud küsimus ei olnud lahendatud kohaliku õiguse (s. t. mis antud riigis oli kujundatud omade seadustega ja mis selles riigis oli tavadega sanktsioneeritud) otsese

³² Ettekäänded talupoegade veelgi suuremaks rõhumiseks aadli poolt.
— Autor.

sättega. Feodaalõiguse puudulikkuse tõttu aga oli rooma eraõigusel tegelikult esmajärguline tähtsus. Vastupidi oli retseptsiooni tähtsus hulga väiksem riigi-, kriminaal- ja protsessiõiguse alal, sest nende õiguse alade kohta olid keskajal üksikutes riikides juba välja töötatud uued seadused või kehtisid omad tavad.

§ 41. Rooma õiguse läbitöötamine.

203. Läbitöötamise ülesanded. Rooma õigus muutus kehtivaks õiguseks ja see kutsus esile tema uurimise, süstematiseerimise ja tõlgendamise vajaduse. Rooma õiguse läbitöötamine saab alguse XI sajandil ja kulgeb läbi mitme sajandi. Selle läbitöötamise põhiliseks ülesandeks ei ole Rooma riigi õiguse ajalooline uurimine, eesmärgiga luua täpne pilt möödunud õigusnähtustest, vaid rooma eraõiguse **k o h a n d a m i n e** jooksva elu tingimustega. Rooma õiguse allikaid käsitleti tavaliselt lõpuleviidud tervikuna, ignoreeriti üksikute instituutide sajanditepikkust arenemist, rooma juristide üksikute lausetest loodi formaal-loogilise abstraktsiooni teel üldised definitsioonid; rooma tekstide juriidilise tõlgendamise teel tehti ühtesid või teisi praktilisi järeldusi säärase suhete kohta, mida rooma juristid ei võinud näha. Põhiliselt oli säärane meetod ajaloovastane. Rooma eraõigust tema keskaegsel ümbertöötatud kujul nimetati Justinianuse peamise kogu järgi „pandektiõiguseks“. Kuid paljudel juhtumel jäi see pandektiõigus kaugelt maha Justinianuse pandektidest nende tõelisel kujul.

Ja seepärast nimetati õigusega rooma õiguse hilisemaid ümbertöötatud väljaandeid „pandektide kaasaegseks kasutamiseks“ (*usus modernus pandectarum*) ehk „kaasaegseks rooma õiguseks“ (*heutiges römisches Recht*). See oli rooma õiguse kohandamine uute ühiskondlike suhetega.

Teiselt poolt aga oli rooma õigus „üldise õigusena“ (*Gemeines Recht*) tsiviilõiguse teooria läbitöötamise baasiks. Töötati välja õigusnähtuste klassifikatsioonid, koostati õigusinstituutide ja terminite määrangud. Need rooma õiguse formaal-loogilise ümbertöötamise alusel püstitatud tsiviilõiguse üldteooria moodustised said eriti laia leviku osaliseks Saksamaal ja neil on suur tähtsus ka tänapäeva kodanliku tsiviilõiguse teoorias.

204. Põhisuunad. Rooma õiguse läbitöötamisega tegeles rida üksiteisele järgnevaid koolkondi ja suundi.

a) **Glossaatorid.** Rooma õiguse läbitöötamine algas Itaalias XI sajandi keskel. Tookordsed juristid uurisid Justinianuse kodifikatsiooni teksti järel, tegid seletavaid märkusi,

avastasid vastukäivusi üksikute kohtade vahel tekstis ja lahendasid neid vastukäivusi eriti uute üldreeglite väljatöötamisega. Teksti juurde lisatavaid märkusi nimetati glossideks ja selle suuna juriste glossaatoriteks. Glossaatorite koolkonna loojaks peetakse Irnerius't (XI sajandi lõpul ja XII sajandi algul). Siis järgneb „neli doktorit“ (XII sajandil): Bulgarus, Martinus, Jacobus ja Hugo. Järgnevatest glossaatoritest tuleb märkida Azo't (XIII saj. algul) ja eriti Accursius't (XIII saj. keskp.). Accursius võttis oma eelkäijate glossid kokku ja andis välja üldkokkuvõtliku töö nimega *glossa ordinaria*. Üldiselt püsiti arvamusel, et need Justinianuse kodifikatsiooni tekstikohad, mis ei olnud varustatud glossidega, ei olnud retsipeeritud ja järelikult neil pole keh-tiva õiguse jõudu. Hilisemal ajal lausuti: *quidquid non agnoscit glossa, nec agnoscit forum* (mida ei tunnusta gloss, seda ei tunnusta ka kohus).

b) Postglossaatorid (ehk kommentaatorid) — kool-kond, mille õitseaeq langeb XIV—XV sajandisse. Postglossaatorite poolt läbitöötamise objektiks ei ole niivõrd Justinianuse tekst ise kui varem tehtud glosside kommenteerimine. Postglossaatorid ei uuri ainult rooma, vaid ka kanoonilist õigust ja samuti uusi sea-dusi (näiteks itaalia statuute). Nad on seepärast oma järeldestega elule lähemad kui glossaatorid ja tihti osutatakse nende tööde praktilisele suunale. Tuntuimad postglossaatorid on Odofredus, Durantis (XIII saj. lõpul), Bartolus (XIV sajandi esimesel poolel) ja Baldus (XIV sajandi teisel poolel).

c) Humanistid. Kodanliku kultuuri tekkimine annab tõuke liikumisele, mida nimetatakse renessansiks ehk taaselustu-miseks. Feodaalse skolastika asemele astub ilmalik teadus (huma-nism). Humanism avaldub täie jõuliselt rooma õiguse läbitöota-mise alal Prantsusmaal (XVI sajandil). Seda suunda iseloomustab tagasipöördumine rooma õiguse ajaloolise uurimise juurde, rooma tekstide juurde, nende tekstide kriitilise analüüsimise juurde. Neil alusel areneb rooma õiguse läbitöötamine ühes eesmärgiga seda rakendada arenevaile kodanlikele suhetele. „Kui . . . kodan-lus niivõrd tugevnes, et riigipead hakkasid kaitsma tema huvisid lootuses tema kaasabiga kukutada feodaalaadel, siis alles puh-kes kõikides maades — Prantsusmaal XVI sajandil — tõeline õiguse arenemine, mis toimus kõikjal, välja arvatud Inglismaal, rooma koodeksi alusel. Kuid ka Inglismaal tuli eraõiguse (eriti vallasvarasse puutuv asos) edasise arenemise eesmärgil pöörduda rooma õiguse printsiipide poole“ (Marx ja Engels, IV, 53—54).

Vaadeldava suuna prantsuse juristidest tuleb märkida Cuja-cius't (1522—1590), Donellus't (1527—1591) ja Gothofredus't (1548—1622), kes esmakordselt andis välja *Corpus juris civilis*e täies ulatuses.

d) Praktiline suund. Ühenduses sellega, et rooma õigus saab lõplikult kehtivaks õiguseks, tekib Saksamaal XVI—XVII sajandil uuesti praktiline suund, mis ignoreerib rooma õiguse teaduslikku ajaloolist uurimist. Rooma õigusest otsitakse vaid alust ühe või teise praktilise küsimuse lahendamiseks. Humanistide poolt mittehinnatud postglossaatorid saavad jälle autori-teenideks. Siin tekibki *usus modernus pandectarum* lõplikul kujul. Olemuselt oli see suund rooma õiguse kohandamine. Engels mär-gib, et Saksamaal oli rooma õigus juriidilise praktika poolt alla viidud väikekodanliku, veel poolfeodaalse ühis-konna tasemele (Marx ja Engels, XIV, 672). Selle prakti-lise suuna peaesindajaks on Böhmer (1674—1799), Heineccius (1681—1741), Leyser (1683—1752) ja Glück (1756—1831).

Rooma õiguse uurimistöös on palju ära teinud prantsuse juristid, kes võtsid vastu kõik hea, mis oli humanistidel. Kõige-pealt tuleb nimetada kuulsat Pothier'd (1699—1772). Reas kõiki tsiviilõiguse põhiküsimusi hõlmavates töodes esitas Pothier rooma õiguse allikate peenelt väljatöötatud käsitluse. Tema kontseptsio-nid avaldasid tugevat mõju prantsuse tsiviilkoodeksi (1804) autoreile. Rooma õiguse ajalooline uurimine jätkus ka edaspidi. Siin tegid palju ära prantsuse teadlased, kusjuures tuleb eriti meenutada Girard'i ja Cuq'i õpperaamatuid (7) ja belgia profes-sori Willems'i töid avaliku õiguse alal (7).

Ka Venes toimus rooma õiguse vahetpidamatu uurimistöö. Esimesed süstemaatilised õpperaamatud ilmusid XIX sajandi algul (V. Kukulnik, „Rooma tsiviilõiguse põhialused“, 1810. a., Lev Tsvetajev, „Rooma tsiviilõiguse üldjooned“, 1817. a., ja sama autori „Rooma õiguse ajaloo lühikursus“, 1818. a.). Järgnevate romanistide (Krölov, Petražitski, Pokrovski, Hvostov jt.) teosed olid silmapaistvaks panuseks XIX ja XX sajandi teadusse.

Mis puutub Saksamaasse, siis tuleb XIX sajandist kõigepealt märkida reaktsioonilist ajaloolist koolkonda, kes ühe perioodi vältel vajutas oma pitseri õiguse kodanlikule uurimisele. Selle koolkonna esindajad olid seisukohal, et õigus, nagu keelgi, kuju-neb salapäraselt „rahva hinges“, nad eitasid seadusandlikku loo-mingut ja pidasid võitlust kodanliku revolutsiooni vastu. Ajaloo-lise koolkonna üldhinnangu annab Marx, märkides, et see kool-kond seadustab „tänase päeva alatust eilse alatusega“ (M a r x ja

Engels, I, 401). Ajalooline koolkond pühendas suurt tähelepanu rooma õiguse allikate uurimisele. Silmapaistvamad ajaloolise koolkonna esindajad on Hugo (1764—1844), Savigny (1779—1861) ja Puchta (1798—1846).

Mainimata ei või jätta ka Jhering'it (1818—1892), kes püüdis oma töödes õigustada kodanlikku Saksa riiki ja õigust, varjates nende tõelist ekspluataatorlikku olemust („Nõukogude riigiõigus“, 1938. a., lk. 38). Kuid Jhering uuris ühtlasi rooma õiguse ajaloo üksikuid küsimusi, peamiselt oma töös „Rooma õiguse vaim“.

Rooma riigi- ja kriminaalõiguse uurimisele on pühendatud teise tunnustatud kodanliku ajaloolase Mommseni (1817—1903) mõned tööd. Kuid ka tema, olles kogunud ja uurinud tohutu materjali, „on jõetu mõistma sotsiaalnähtusi siis, kui tema vaated neile nähtustele ei küüni väikekodanlikust perspektiivist kaugemale“³³.

Nende ajaloolaste kõrval kestab läbi kogu XIX sajandi „kaas-aegse rooma õiguse“ uurimine tsiviilõiguse üldteooriana (peamiselt Saksamaal). Nende töödega täpsustati kodanliku tsiviilõiguse teooriat väliselt sirgjooneliste loogiliste konstruktsioonide varal viimistletud definitsioonidega, alajaotustega jms. Puhas rooma õigus ise oli vaid materjaliks nendele konstruktsioonidele, millede ülesandeks oli kindlustada ja „õigustada“ kodanluse võimu ja mis tahtsid olla universaalse tähtsusega. Nn. „pandektistidest“ mainime Windscheid'i, Brinz'i, Vangerow'd, Regelsberger'i ja Dernburg'i.

XIX sajandi lõppu ja XX sajandi algust iseloomustab tähelepanu tõus rooma õiguse (mis enam polnud kehtiv õigus) ajaloo uurimise vastu. Avastati uusi fakte ja tehti uusi üldistusi, lükati ümber rida hüpoteese. Palju edusamme saavutati allikate uurimise ja nende tekstikriitika alal. Üldse kogusid kodanlikud uurijad palju faktilist materjali. Aga kodanliku kirjanduse üldsuund püsib endiselt idealistlikuna. Ignoreerides riigi ja õiguse klassiloomust ja klassivõitlust, on kodanlik teadus jõetu andma tõeliselt teaduslikku objektiivset rooma õiguse ajalugu³⁴.

Üksnes Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini õpetus on selleks ainuõigeks õpetuseks, millele tuleb rajada rooma õiguse tõelise ajaloo uurimine.

³³ Mišulin, Spartacuse ülestõus, 1936. a., lk. 100.

³⁴ Ka fašistlikud kirjamehed osutasid tähelepanu rooma õigusele. Kuid nende „uurimustel“ ei saa olla mingit positiivset tähtsust. Fašistlike ajaloolaste ülesandeks oli kogu ajaloo, muu seas ka rooma ajaloo võltsimine eesmärgiga põhjendada maailma valitsemise taotlusi. Vt. koguteost „Ajaloo fašistliku võltsimise vastu“, 1939. a., lk. 13, 83 jt.

§ 42. Rooma õiguse tähtsus kodanlikule õigusele.

Kodanlike koodeksite koostamine järgneb vahetult retsipeeritud rooma õiguse kehtivuse perioodile. Prantsusmaal tühistati „rooma seaduste“ kehtivus alles 1804. a. 21. märtsi seadusega, millega kehtestati prantsuse tsiviilkoodeks (Napoleoni koodeks). Saksamaal kaotas „Üldine õigus“ (s. t. rooma õigus oma hilisemal ümbertöötatud kujul) oma jõu (seejuures ikkagi mitte täiel määral) alles saksa tsiviilkoodeksi kehtimapanekuga, s. t. 1. jaanuaril 1900. a.

Seepärast on selge, et kodanlike tsiviilkoodeksite aluseks on rooma õigus. Kuid mitte vana-rooma õigus, vaid rooma õigus, mis on ümber töötatud vastavalt kapitalistliku ekspluateerimise vajadustele. Eriti tugev on rooma mõju piiramatul eraomandi üldreeglite ning lepinguõiguse alal. Engels märgib, et prantsuse tsiviilkoodeks, mis on „kodanliku ühiskonna seaduste eeskuju-kogu“, on loodud „ikkagi tollesama rooma õiguse alusel“ (Marx ja Engels, XIV, 672). Sama tuleb öelda ka teiste kodanlike tsiviilkoodeksite kohta.

Kodanlik õigus toetub oma ajalooliste juurtega rooma õigusele. Rooma töötas välja viimistletud õigussüsteemi, mis taotleb ühe inimese teise inimese poolt orjastamise ja ekspluateerimise sihte, ja rooma õigus ei ole iial kustunud ühiskonnas, mis on rajatud ekspluateerimisele. Seepärast on kodanliku õiguse sügavaks uurimiseks vajalik rooma õiguse uurimine.

Tekstis tarvitatud lühendid.

Marx ja Engels — Marxi ja Engelsi teoste täielik kogu, välja antud Marxi-Engelsi Instituudi poolt (vene keeles); rooma numbrid tähendavad köidet, araabia numbrid lehekülgi.

Lenin — V. I. Lenini teosed, 3. väljaanne (vene keeles); rooma numbrid tähendavad köidet, araabia numbrid lehekülgi. Klambrites numbrid tähendavad viiteid nende punktide numbritele, milledesse on jaotatud meie töö.

D — Digestid (nende kohta vt. 68). Näiteks 1, 2 § 4 D 1. 2 tähendab: Digestid, 1. raamat, 2. tiitel, 2. fragment, 4. paragrahv.

I — Justinianuse Institutsioonid (nende kohta vt. 68). Näiteks § 1 I 3. 23 tähendab Institutsioonide 3. raamat, 23. tiitel, 1. paragrahv.

C — Justinianuse koodeks (selle kohta vt. 69). Näiteks 1 4 C 3. 34 tähendab Justinianuse koodeksi 3. raamat, 34. tiitel, 4. fragment.

SISUKORD.

Sissejuhatus		Lk. 3
§ 1. Rooma riigi ja rooma õiguse ajaloo tähtsus (1. Rooma riik. 2. Rooma õigus.)		3
§ 2. Rooma riigi ja õiguse ajaloo periodiseerimine ja käsitlemise süsteem (3. Periodiseerimine. 4. Rooma riigi ja rooma õiguse ajalugu ja Rooma üldajalugu. 5. Käsitlemise süsteem)		6
§ 3. Kirjandus (6. Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini teosed. 7. Erikirjandus. 8. Allikate väljaanded)		9

I peatükk.

Rooma riigi tekkimine.

§ 4. Vanim riigikord (VII—V saj. e. m. a.) (9. Rooma kogukond. 10. „Rooma rahva“ korraldus. 11. Esialgne ühiskondlik kord. 12. Sevius Tulliusesele omistatud reformid. 13. Tsentuuriad. 14. Territoriaalsed triibused. 15. Plebeide järgnev võitlus patriitsidega. Plebeide tribuun)		12
§ 5. Vabariigiaegne riigikord (16. Üldiseloostus. 17. Vabariik. 18. Rahvakoosolekud. 19. Senat. 20. Magistraadid. 21. Üksikud magistratuurid. 22. Itaalia valitsemine. 23. Provintside valitsemine)		21
§ 6. Impeeriumiaegne riigikord. 1. Printsipaad (24. Kodusõda. 25. Üleminek diktatuurile. 26. Impeeriumi sisseseadmine. 27. <i>Princeps</i> . 28. Printsepsi organid. 29. Rahvakoosolekud. 30. Senat. 31. Magistraadid. 32. Itaalia valitsemine. 33. Provintside valitsemine)		34
§ 7. Impeeriumiaegne riigikord. 2. Dõminaat (34. Üldiseloostus. 35. Rooma riigi jaotamine kaheks osaks. 36. Imperaator. 37. Keskvallitsus. 38. Kohalik vallitsus. 39. Rooma langus)		44

II peatükk.

Elanikkonna üksikute kategooriate õiguslik seisund.

40. Elanikkonna põhikategooriad	48
§ 8. Rooma kodanikud (41. Üldiseloostus. 42. Nobiliteet. 43. Rooma kodakondsuse õiguse laialdumine. 44. Seisuste kujunemine dominaadi perioodil)	49
§ 9. Vabad inimesed, kes ei olnud rooma kodanikud (45. Võõramaalaste õigusetus. 46. Latiinid. 47. Peregriinid)	52
§ 10. Orjad (48. Üldiseloostus. 49. Orjade õiguslik seisund. 50. Peksuulium. 51. Orjuse tekkimise viisid. 52. Orjuse lõppemise viisid)	54
§ 11. Koloonid (53. Koloonide pärisorjastamine)	60

III peatükk.

Õiguse allikad.

§ 12. Vanim ajajärk (54. Tavaõigus)	62
§ 13. Vabariigi ajajärk (55. XII tahvliit. 56. Seadused. 57. Ediktid. 58. Juristide tegevus)	63
§ 14. Impeeriumi ajajärk (59. <i>Leges</i> ja <i>senatus consulta</i> . 60. Imperaatori seadusandlik tegevus. 61. Preetori edikt. 62. Rooma jurisprudenti otseng. 63. Üksikud juristid)	68
§ 15. Kodifikatsioon (64. Kodifikatsiooni esimesed katsed. 65. <i>Codex Theodosianus</i> . 66. <i>Corpus Juris Civilis</i> . 67. <i>Institutiones sive Elementa</i> . 68. <i>Digesta seu Pandectae</i> . 69. <i>Codex Justinianus</i> . 70. <i>Novellae (leges)</i> . 71. Rooma õiguse hilisemad bütsantsiaegsed kodifikatsioonid)	75

IV peatükk.

Kohus ja protsess.

§ 16. Kuriteoasjade ja üksikute isikute vaheliste vaidluste läbivaatamine vanimal ajajärgul. (72. Üldpõhimõtteid. 73. <i>Judicia publica</i> ja <i>judicia privata</i>)	81
§ 17. Üksikute isikute vaheliste vaidluste lahendamise kord (<i>judicia privata</i>). A. Vabariigi ajajärk (74. Asja läbivaatamise staadiumid. 75. Vaidlusi läbivaatavad organid. 76. <i>Legis actiones</i> . 77. Formulaarprotsess. 78. Preetori poolt rakendatavad eri-kaitsevahendid. 79. Otsuste täitmine. 80. Edasikaebamise puudumine). B. Impeeriumi periood (81. Ekstraordinaarne protsess. 82. Asjade läbivaatamise kord. 83. Otsuste täitmine. 84. Edasikaebamine)	84

- § 18. Kuriteoasjade läbivaatamise kord (*judicia publica*) (85. Kriminaalkohtu eriorganite tekkimine. 86. Magistraatide ja rahva-koosolekute õigused. 87. *Quaestiones perpetuae*. 88. Protsess impeeriumi perioodil) 98

V peatükk.

Eraõigus. Vanim periood.

89. Eraõiguse mõiste. Käsitluse süsteem 102
- § 19. Vanima eraõiguse üldiseloorm (90. Üldised kaalutlused. 91. Formalism ja sümboolika) 104
- § 20. Perekond (92. *Familia*. 93. Abielu. 94. Abielunaise õiguslik seisund. 95. Abielu lõpetamine. 96. Laste õiguslik seisund. 97. Lapsendamine. 98. Eestkoste) 106
- § 21. Omand (99. Vanima omandi üldine iseloomustus. Asjade liigid. 100. Maavaldus. 101. Omandi kaitse. 102. Omandi tekkimisviisid. 103. Servituudid) 111
- § 22. Pärimine (104. Pärimise tekkimine. 105. Seadusejärgne pärimine. 106. Testamendijärgne pärimine) 117
- § 23. Tehingud (107. Üldised märkused. 108. *Mancipatio*. 109. *Nexum*. 110. *In jure cessio*. 111. *Sponsio (stipulatio, fidepromissio)* . . . 119
- § 24. Deliktid (112. Põhimõisted. 113. *Injuria*. 114. *Furtum*. 115. *Damnum injuria datum*. 116. *Actiones noxales*) 123

VI peatükk.

Eraõigus. Õitsengu ja languse periood.

- § 25. Üldine iseloomustus. *Jus civile* ja *jus gentium* (117. Eraõiguse arenemine. 118. *Jus gentium*. 119. *Jus civile* ja *jus gentium*) . . . 126
- § 26. Isikud (*personae*) (120. Vabade formaalselt võrdne õigusvõime. 121. *Status* ja *capitis deminutio*. 122. Õigusvõime kitsendused dominaadi ajajärgul. 123. Juriidilised isikud) 130
- § 27. Perekond (124. *Sine manu* abielu. 125. *Dos*. 126. Lahutamine. 127. Abielu erilised vormid. 128. Laste õiguslik seisund. 129. Lapsendamine. 130. Eestkoste. 131. Hooldus (*cura*) . . . 132
- § 28. Omand (132. Üldine iseloomustus. Asjade liigid. 133. Kviriitlik omand. 134. Omandi eri liigid. 135. Omandi kaitse. 136. Omandi omandamine. 137. Valduse kaitse. 138. *Jura in re aliena*) . . . 137
- § 29. Pärimine (139. Seadusejärgne pärimine. 140. Testamendijärgne pärimine. 141. Testamendivabaduse kitsendused. 142. Pärandi vastuvõtmine ja vastuvõtmise tagajärjed. 143. Legaadid. 144. Fideikomissid) 146

- § 30. Obligatsioonid. Lepingud (145. Obligatsiooni mõiste. Obligatsioonide liigid. 146. *Contractus*. Mõiste ja areng. 147. Lepingu kehtivuse tingimused. 148. Esindus. 149. Isiku asendus lepingus. 150. Võlniku poolt kohustuste mittetäitmise tagajärjed. 151. Lepingute lõppemine. 152. Lepingute tagamine) 151
- § 31. Lepingute üksikud liigid (153. Lepingute klassifikatsioon. 154. Reaalsed lepingud. 155. Verbaalsed lepingud. 156. Lite-
raalsed lepingud. 157. Konsensuaalsed lepingud. 158. *Contractus innominati*. 159. *Pacta*) 163
- § 32. *Quasi contractus*. (160. Võõraste asjade ajamine ilma volitusetä *negotiorum gestio*. 161. Mingi asja või raha saamine isiku poolt, kes ei ole kreditor. 162. Varaühisus) 175
- § 33. *Delicta privata* (163. *Delicta privata* eest vastutuse üldine iseloom. 164. Süüline ja mittesüüline kahju tekitamine. 165. *Delicta privata* toimepanemise tagajärjed. 166. *Injuria*. 167. *Furtum*. 168. *Rapina* — röövimine. 169. *Damnum injuria datum*. 170. Vägivald ja ähvardus — *metus*. 171. Pettus — *dolus malus*. 172. Kahju tekitamine kreditoridele. 173. *Actiones noxales*) 176
- § 34. *Quasi-delicta* (174. Mõiste. 175. Kohtuniku vastutus ebaõige otsuse eest. 176. Vastutus „väljapandu ja väljariputatu eest. 177. Vastutus „väljakallamise ja väljaheitmise“ eest. 178. Laevade, võõrastemajade ja sissesõiduhoovide peremeeste vastutus) 182

VII peatükk.

Kriminaalõigus (*delicta publica*).

- § 35. Üldmõisted (179. *Delicta publica* ja *delicta privata*. 180. Kuritegude ja karistuste ringi määratlemine. 181. *Paterfamilias*'e õigused. Orjade karistamine. 182. Tahtluse tähtsus karistatavusele) 184
- § 36. Karistus (183. Karistuse liigid. 184. Karistuse määramine. 185. Surmanuhtlus. 186. Pagendamine ja väljasaatmine. 187. Kehalisi karistusi. 188. Mõnede õiguste kaotus. 189. Trahvid. 190. Konfiskatsioon) 188
- § 37. Kuritegude üksikud liigid (191. Klassifikatsioon. 192. Riiklikud kuriteod. 193. Isikuvastased kuriteod. 194. Varavastased kuriteod) 193
- § 38. Sõjaväelaste kuriteod ja karistused (195. Sõjaväelised kuriteod. 196. Sõjaväelaste karistused) 199

L I S A.

Rooma õiguse hilisem rakendamine ja läbitöötamine Lääne-Euroopas.

§ 39. Rooma õigus barbarite riikides (197. Rooma eraõiguse jõuspüsimine. 198. Läänegootide kogu. 199. Burgundide kogu. 200. <i>Edictum Theodorici</i>)	202
§ 40. Rooma õiguse retseptsioon (201. Retseptsiooni põhjused. 202. Retseptsiooni tähtsus)	203
§ 41. Rooma õiguse läbitöötamine (203. Läbitöötamise ülesanded. 204. Põhisuunad)	206
§ 42. Rooma õiguse tähtsus kodanlikule õigusele	210
Tekstis tarvitatud lühendid	211

Tõlkinud H. Kenn.

Vastutav toimetaja E. Iius. Tehniline toimetaja R. Taru. Ladumisele antud 6. VI 1946. Trükkimisele antud 5. VIII 1946. Paberi kaust 61×86. 1/16. Trükipoognaid 13¹/₂. Autoripoognaid 14,53. Arvestuspoognaid 14,77. MB 01989. Laotihedus trpg. 45 400. Tiraaz 5200. Trükikoja tellimus nr. 532. Trükikoda „Noor-Eesti“, Tartu, Kastani 38. Hind rbl. 13.—

И. С. Перетерский, Всеобщая история государства и права Часть I. Древний мир. Выпуск II. Древний Рим.

На эстонском языке. Эгосиздат „Научная Литература“, Тарту.

Rbl. 13.—

A I.2

16104

6765822

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00676582 2

Rbl. 13.—

A I.2
16104
6765822

ÜLDINE RIIGI JA ÕIGUSE AJALUGU I — II VHK

NSVL KOHTU RAHVAKOMISSARIAADI ÜLELIIDULINE JURIIDILISTE
TEADUSTE INSTITUUT

I. S. PERETERSKI

ÜLDINE RIIGI JA ÕIGUSE AJALUGU

I
VANAAEG

II VHK
VANA-ROOMA

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“